

ՀՀ ԳԱԱ Հ.ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Գիտական հոդվածների ժողովածու

Երևան - 2020

ՀՏԴ 811.19

ԳՄԴ 81.2Հ

Ա 858

Հրապարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝
բ.գ.դ. Վ. Լ. Կատվալյան
բ.գ.դ. Լ. Ս. Հովսեփյան
բ.գ.թ. Ա. Ս. Գալստյան
բ.գ.թ. Գ.Մխիթարյան

Արդի հայերենագիտության խնդիրներ: Գիտական
Ա. 858 հոդվածների ժողովածու: Էլ. հրապարակում.– Եր.: ՀՀ ԳԱԱ
Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, 2020.– 132 էջ:

Ժողովածուում տեղ են գտել հայերենի ուսումնասիրության
տարբեր ոլորտներին (բարբառագիտության, հայոց լեզվի պատմու-
թյան, կիրառական, ընդհանուր և համեմատական լեզվա-
բանության) վերաբերող նյութեր:

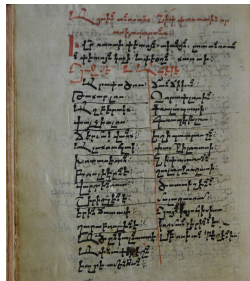
ՀՏԴ 811.19
ԳՄԴ 81.2Հ

ISBN 978-9939-9235-3-6

© ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, 2020 (էլ.
հրատ.)

**ՔԱՍԱԽ ԳԵՏԻ ԱՎԱԶԱՆՈՒՄ ԳՏՆՎՈՂ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀՆԱԲՆԱԿ
ԳՅՈՒՂԵՐԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՊԱՏԿԵՐԸ¹**

1644 թ. արտագրված մի ձեռագրում Սահակ գրիչը հավելել է. «Այս են անուանք Նիգ գաւառին, որ ասի Ապարանք» գլուխը, որտեղ նշված են Քասախ գետի ավազանի որոշ գյուղերի՝ շահաբասյան բռնագաղթից առաջ ունեցած հայեցի և շահաբասյան բռնագաղթից հետո այլազգիների կողմից բնակեցումների հետևանքով առաջացած ոչ հայեցի անվանումները: Գրիչը նախ ներկայացնում է Քասախի ակունքում գտնվող բնակավայրը. «Ի վերայ Քասախ գետոյն ականցն ըստ անուան գետոյն կոչի և գեղն Քասախ», այնուհետև նշում է գետի աջ և ձախ («յաջմէ և յահեկէ») կողմերում գտնվող բնակավայրերը: Աջ կողմում են գտնվում. «Արագածու Թաքարլու, Աղբերակք Փայլխալու, Ճերմակ վանք Ալաքուչակ, Խոտաւետն Բուլխերն է, Վարդենուտ Շիրիդալէն է, Երինճատափ Ղարաբուլախն է, Աստուածընկալն աստ է, Ափնագեղն եզր է ամենուն»: Ձախ կողմում են գտնվում. «Ճանճիկն, Ձորագլուխն Գուլապատի, Գուլաթլու, Եղիպատրուշն Փամջիլու ասի, Նիգատունն Ղալարջուղ ասի, Ծառայիշէնն Մալաղասում: Յայնկոյս հիւսիսակողման լերինն է Սուրբ ուլստն Թեղենիս»²:

Մ.Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 2180, էջ 416բ:

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՍՆ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 18T-6B302 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

² Տե՛ս Մ.Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 2180, էջ 416բ:

Սահակ գրչի գրառմանը առանձին հոդվածով անդրադարձել է Գարեգին կաթողիկոսը³:

Սույն հոդվածում տրվում են ձեռագրում նշված բնակատեղիների ժողովրդագրական և բարբառային նկարագրերը հին ժամանակներից մինչև Առաջին աշխարհամարտը:

Ինչպես նշում է Սահակ գրչը, Նիզ գավառը արդեն 1641 թվականին կոչվում էր Ապարան: Ապարան անվան ծագմանը անդրադարձել են շատ հեղինակներ, որոնց մեծ մասի տեսակետները համահավաք ներկայացված են Ա.Սահինյանի՝ Ապարանի Ս.Խաչ եկեղեցու ճարտարապետությանը նվիրված աշխատության մեջ⁴:

Ա.Թաղիադյանը գտնում է, որ Ապարան անունը «ապարանք» բառից է. «...տակաւին այս սարադաշտ բարեխառն, ընդարձակ, սիգաւետ և լի որսովք և երեովք՝ ապարանք եղեալ Թագաւորաց և Հայրապետաց մերոց՝ նոյն իսկ աւերակք նոցին ցուցանեն մինչև ցայսօր ժամանակի»⁵: Ըստ Հ.Աճառյանի՝ ապարան «մեծ տուն կամ պալատ, իշխանական տուն» բառը փոխառված է հին պարսկերեն apadāna «դղեակ, պալատ, ապարանք» ձևից՝ կազմված apa մասնիկով adā «կառուցանել, շինել» արմատից⁶:

Ա.Ումառյանը հերքում է Ապարան տեղանվան ծագումը «ապարանք» ձևից: Ստուգաբանելով Շահապունիք տեղանվան «շահաբ» հիմքը, որ, ըստ նրա, նշանակում է «արքայաջուր» /պահլավերենում՝ āb «ջուր»⁷/, ծանոթագրության մեջ նա նշում է, որ Նիզ անունը նույնպես ունի

³ Տե՛ս Գարեգին կաթողիկոս, Պատմական վայրերի հին անունների վերականգնում. – Էջմիածին, 1946, Զ–Է, էջ 56–58:

⁴ Տե՛ս Ա.Սահինյան, Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1955, էջ 42–43:

⁵ Ճանապարհորդություն Մեսրոպյայ Դ. Թաղիդեանց վ.ա. Սարկաւագի Սրբոյ Էջմիածնի ի Հայս, հ. Ա, Կալկաթա, տպ. Արարատեան ընկերութեան, 1847, էջ 20:

⁶ Տե՛ս Հ.Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան (ՀԱԲ), հ. Ա, Երևան, 1971, էջ:

⁷ Տե՛ս D.N.MacKenzie, A Concise Pahlavi Dictionary, London–New York–Toronto, Oxford University Press, 1971, էջ 1:

ջրային ծագում և նշանակում է «ջրատեղ» կամ «ջրաշատ», որը թարգմանվել է պահլավերեն՝ Աբարան /Ապարան/⁸:

Անգլիացի դիվանագետ Ջեյմս Մորիերը, որն իր շքախմբով 1813 թ. կանգ է առել Ապարանի տարածքում, Ապարան /Aberan/ անվանումը բխեցնում է պարսկերեն aber «ամպ» ձևից, քանի որ տեղանքը մշտապես ծածկված է ամպերով⁹:

Ռուս արևելագետ Մ.Վ.Նիկոլսկին իր «Անդրկովկասի սեպագիր արձանագրությունները» աշխատության մեջ, նշելով Հ. Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի պնդումը, որ «Ապարան բառը չունի ճիշդ և պարզ մեկնություն հայոց լեզուում», բերում է նրա առաջ քաշած այն տեսակետը /որին ինքը համաձայն է/, որ Ապարան, ինչպես և Պարնի /Մեծ Պարնի, Փոքր Պարնի գյուղեր՝ համապատասխանաբար Լոռիում և Շիրակում/ անունները ծագում են հնում տվյալ տարածաշրջանին տրված միևնույն ուրարտական ձևից, որը նշված է Ռուսա Առաջինի սեպագիր երկրորդ արձանագրության 10-րդ տողում՝ Պիրուաինի /Piruaiani/¹⁰:

Պերճ Պռոշյանը իր «Սոս և Վարդիթեր» երկի 1860 թ. հրատարակության 7-րդ էջի տողատակի ծանոթագրության մեջ նշում է. «Կայ մի այնպիսի անանդություն, իբր թե երբ Լուսաուրիչը աղոթում էր այս

⁸ Տե՛ս Ս.Ումառյան, Սյունիքը դիցարան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1981, էջ 101:

⁹ James Morier, A Second Journey Through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, between the years 1810 and 1816, London, Printed for Logman. Hurst, Rees, Orme and Brown, 1818, էջ 327 /պարսկ. *abra «ամպ». տե՛ս В.С.Расторгуева, Д.И.Эдельман, Этимологический словарь иранских языков, Москва, Изд-во “Восточная литература” РАН, т. 1, 2000, էջ 74-75/:

¹⁰ Տե՛ս М.В.Никольский, Клинообразные надписи Закавказья. – Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Московского археологического общества, вып. V, Москва, 1896, էջ 77, տե՛ս նաև Կ.Յ.Բասմաջեան, Բելեռագիր արձանագրություններ Ռուսաց Հայաստանում, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1897, էջ 38 /որտեղ բերված է Մ.Վ.Նիկոլսկու աշխատության տվյալ հատվածի հայերեն թարգմանությունը/: Ռուսա Առաջինի սեպագիր երկրորդ արձանագրության վերձանությունը տե՛ս Ա.Քալանթար, Երկու սեպագիր Ռուսա Ա-ի՝ Սարդուրի որդու. – ՀՄԽՀ հնությունների պահպանության կոմիտեի օրագիր, հ. 3, Երևան, 1927, էջ 46-49:

լեռան գլխին, մի անպարան կանթեղ լոյս էր տալիս նրան գիշերը և այժմ կայ, արժանաւորաց միայն տեսանելի: Այս անպարան բառի կրճատեալն է, որ Արագածոտն գաւառին ասում են Ապարան ըստ աւանդութեան»¹¹: Այս տեսակետը կտրականապէս հերքել է Մ.Նալբանդյանը. «Ապարան բառի ստուգաբանությունը, այսինքն պ. Պոռշյանցի կարծելը ... թե գուցե անպարան բառի կրճատվածը լինի, կապելով նորան այն սքանչելի կանթեղի հետ, մենք իսպառ մերժում ենք. նախ, որ անպարան խոսքը, այսինքն պարան միացած բացասական ան մասնիկի հետ մենք հին հեղինակությանց մեջ ոչ մի տեղ չենք տեսնում գործածած և այդ բոլորովին նոր բարդություն է. հայտնի է թե Ապարանը անպարանից դուրս գալու համար հարկավոր էր, որ այս վերջինը եղած լինէր դպրության մեջ, մինչդեռ Ապարան խոսքը (հատուկ առքով) երևում է գործածված: Երկրորդ, Ապարանը, որպէս այժմ նույնպէս և առաջ ապահովության տեղ եղած լինելով, շատ հավանական է, թե ապարան հասարակ անունից լինի հատկացած: Այլ թե ինչի՞ կարող էր մի իշխանի կամ թագավորի ապարանը այնտեղ եղած լինիլ»¹²:

Նիգ գավառի՝ Ապարան վերանվանման ստույգ թվականը հայտնի չէ: Առաքել Դավրիժեցին, որ նկարագրել է 1604 թ. շահաբաւայան բռնագաղթը՝ նշելով նաև բռնագաղթի ենթարկված տարածքներից Ապարանը¹³, իր պատումը շարադրել է 1651-1662 թթ., երբ արդեն տարածաշրջանը կոչվում էր Ապարան /հաշվի առնելով Սահակ գրչի գրառումը/: Զաքարիա Քանաքեղցին, որ նույնպէս Նիգի փոխարեն նշել է Ապարան անվանումը, իր աշխատության շարադրանքը ավարտել է 1669 թ.¹⁴:

¹¹ Պերճ Պոռշեանց, Սօս եւ Վարդիթեր, Թիֆլիս, 1860, էջ 7:

¹² Մ.Նալբանդյան, Կրիտիկա «Սոս և Վարդիթեր». – Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 1985, էջ 550:

¹³ Տե՛ս Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ, Վաղարշապատ, տպ. Սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի, 1884, Գլ. Դ, էջ 38:

¹⁴ Զաքարեայ Սարկաւազի Պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, տպ. Սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի, 1870, հ.3, գլ. 2, էջ 8:

Ըստ 1590 թ. Երևանի վիլայեթի աշխարհագրի՝ Ապարանը ներառվել է Երևանի վիլայեթի 27 վարչաքաղաքական միավորների ցանկում¹⁵:

Գտել ենք Ապարան գավառանունը հղող 1636 թ. մի գրառում, որի հեղինակը գերմանացի արևելագետ Ադամ Օլեարիուսն է¹⁶:

Հովհաննավանքի Կաթողիկե եկեղեցու արևմտյան պատին՝ մուտքից բարձր՝ շրջանակի միջի արձանագրության /1243 թ./ 3-րդ տողում նշված է. «... եւ ետու երկիրս սեփական վիճակ Սբ Կարապետիս յԱպարանուց ընդ որ բաժանի գետն Քասաղ մինչեւ յԱշնակ»¹⁷:

Անշուշտ, Նիգ գավառի՝ Սահակ գրչի նշած բոլոր բնակավայրերում մինչև շահաբայան բռնագաղթը խոսել են Երևանի կամ Արարատյան բարբառի տեղական ենթախոսվածքներով:

Ստորև առանձին-առանձին կներկայացնենք նշված բնակավայրերի ժողովրդագրական և բարբառային նկարագրերը հետշահաբայան բռնագաղթից հետո մինչև Առաջին աշխարհամարտը:

Ինչպես երևում է Սահակ գրչի գրառումից, առաջինը Քասաղ բնակավայրն է:

Քասաղ – Բաշ Ապարան – Ապարան

¹⁵ Տե՛ս Գ.Ա.Միրզաբեկյան, 1590 թ. Երևանի վիլայեթի և 1728 թ. Երևանի լիվայի ու նրա հյուսիսային հարակից շրջանի օսմանյան աշխարհագրերը /համեմատական վերլուծություն/, «Պատմագրություն, աղբյուրագիտություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, 2018, էջ 10:

¹⁶ Տե՛ս Voyages tres-curieux and tres-renommez faits en Moscovie, Tartarie et Perse, par le Sr. Adam Olearius, t.1, Amsterdam, 1727, էջ 522: Այս գիրքը /բնագիրը՝ գերմաներեն/ շատ հրատարակություններ է ունեցել, թարգմանվել շատ լեզուներով, նաև՝ ռուսերեն /ռուսերենում հղումը տե՛ս Подробное описание путешествия Гольштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах, составленное секретарем посольства Адамом Олеарием, Москва, 1870, էջ 699/:

¹⁷ Կ.Ղաֆադարյան, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1948, էջ 95:

Ապարանը Արագածոտնի հին բնակավայրերից է: Այստեղ է գտնվում դեռևս V դարում կառուցված Ս.Խաչ բազիլիկ եկեղեցին: Մինչև շահաբասյան բռնազաղթը բնակավայրը կոչվել է Քասաղ /ի պատիվ համանուն գետի, որի ակունքում գտնվել է/: Ձեռագրում Քասաղ գյուղի նոր անվանում չի նշվում, ինչը վկայում է, որ այդ բնակավայրը վերանվանվել է 1641 թ. հետո: Ե՞րբ դժվար է նշել:

Մի բան հստակ է: Ինչպես նախկին անունն է կապված գետի անվան հետ, նույնպես և նոր անունը պետք է կապված լիներ գետի անվան հետ: Երբ Նիզ գավառը վերանվանվել է Ապարան, Քասաղ գետը նույնպես սկսել են կոչել Ապարան /Ապարան-չալ/, իսկ նրա ակունքում գտնվող Քասաղ գյուղը՝ Բաշ Ապարան: Այս անվանման առաջին բաղադրիչը թուրքերեն «գլուխ», ձևից է, այսինքն՝ «Գլուխ Ապարանից»¹⁸: Երկրորդ՝ «Ապարան» բաղադրիչը, անշուշտ, գետի անունն է, ինչի մասին վկայում է ռուս ճանապարհորդ, ազգագրագետ Ե.Լ.Մարկովը. «... և հասանք, վերջապես, Բաշ-Աբարան բնակատեղին, որ նշանակում է «Աբարան գետի գլուխը» («головище реки Абаран»)...»¹⁹:

Բնակավայրը ռուսները կոչել են նաև Աբարանապոլ: Ֆրիդրիխ Պարրոտը գրում է. «Տեղանքը, որտեղ մենք գտնվում էինք, թաթարերեն կոչվում է Բաշ-Աբարան, իսկ ռուսերեն՝ Աբարանապոլ»²⁰:

Ի տարբերություն Ապարան անվան ծագման վերաբերյալ վերը ներկայացված քննարկումներին՝ Քասաղ անվան ստուգաբանությանը հայ մատենագրության մեջ գրեթե անդրադարձներ չկան: Այդ անվանումը առաջին անգամ հիշատակված է Պտղոմեոսի մոտ Կասալա ձևով, որը հիմք են ընդունել իրենց ներկայացրած քարտեզներում հայ մի շարք հեղինակներ:

Գտել ենք Քասաղ գետանվան երկու բացատրություն, որից մեկը ներկայացրել է Հ.Ղ.Ալիշանը. «Գլխատը գետ գաւառիս այժմ է Քասաղ կամ Քարսաղ որ և Քարսախ գրեալ, ի յետնոց կոչի Կարբոյ ջուր յանուն մեծի գեղջն...: ...նուն գետոյն գառ ի թափ և գահավեժ է ընդ հերձակտուր

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 210: Բաշ բառի ստուգաբանությունը տե՛ս Յ.В.Севорян, Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы “Б”, Москва, Наука, 1978, էջ 85-88:

¹⁹ Е.Марков, Русская Армения: зимнее путешествие по горам Кавказа, VII-XI. – Вестник Европы, г. 36, т. 4 [кн. 7/8, июль/август], СПб, 1901, էջ 20:

²⁰ Frederich Parrot, Reise zum Ararat, Berlin, 1834, էջ 75:

առապարս, թերեւս յանկագոյն բնութեանն՝ Քարսահ կոչեցաւ, և փոխեցաւ ի Քասաղ, և ճահողապէս Չաքարիա պատմիչ... կոչէ զայն «կարկաջահոս և ծիծաղագնաց»²¹: Հաջորդ բացատրութիւնը պատկանում է հայտնի կովկասագետ Կառլ Գանին, որը Քասաղ անունը կապում է «քացախ» բառի հետ /«Քասախ գետ = уксусная река»²²:

Մի քանի խոսք Քասաղ բնակավայրի՝ Բաշ Ապարան վերանվանման ժամանակի մասին:

Հայ վաճառական Չաքարիա Ագուլեցին իր ճանապարհորդական նոթերում, որ ընդգրկում է 1647-1677 թթ., տվյալներ է տալիս նաև կարևոր ճանապարհների վրա գտնվող բնակավայրերի, այդ բնակավայրերի միջև հեռավորությունների մասին: Նա նշում է, որ Երևանից Էրզրում /բնագրում՝ Առգոռում/ գնալու համար նախ պետք է անցնել հետևյալ ճանապարհը. «Յառաջ Երևանայ գնայ մինչի Եղվարթ՝ աղաջ գ: Աստի մինչի Բաշ-Ապարան, աղաջ գ: Աստի մինչի Ալանգազի սարի կուշտն՝ աղաջ գ...»²³: Փաստորեն կարող ենք արձանագրել, որ ամենաուշը 1677 թ. բնակավայրն արդեն վերանվանվել էր Բաշ Ապարան:

1730-ական թթ. «Պաշ Ապարան» տեղանունը վկայել է Աբրահամ Գ Կրետացի Ամենայն հայոց կաթողիկոսը. «...և ապա հրամայեաց [Նադիր շահը – Ա.Ա.] մեզ ձիաւորիլ և զգնալ զկնի նորա. և յայնմ գիշերի օթագայեցաւ ի Պաշ-Ապարան անուանեալ տեղին»²⁴:

²¹ Հ. Ղեւոնդ Վ.Մ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1890, էջ 132: Հ.Ղ.Ալիշանը նկատի ունի Չաքարիա Քանաքեռցուն, որը գրել է. «... ի գերափառ մենաստանս և ի սուրբ ուխտս ի Սիւղի վանաց, որ այժմ ասի Յօհաննու վանք, մերձ ի գիւղաքաղաքն Կարբի՝ որ յոտին Արագածու, հանդէպ Արայու՝ ի գլուխս բարձր քարանցս ի վերայ կարկաջահոս և ծիծաղագնաց գետին Քասաղու...» /Չաքարեայ Սարկաւազի Պատմագրութիւն, հ.2, գլ. ԿԸ, էջ 143/:

²² St u K.Ф.Ган, Первый опыт объяснений кавказских географических названий. – Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, т. 40, Тифлис, 1909, էջ 1:

²³ Չաքարիա Ագուլեցու Օրագրութիւնը, Երևան, Արմֆանի հրատ., 1938, էջ 21:

²⁴ Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացոյ Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց եւ Նատր-Շահին Պարսից, Վաղարշապատ, տպ. Սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի, 1870, Գլուխ ԺԶ, էջ 20:

Ի.Ի.Շոպենի գրառմամբ՝ 1830-ական թթ. Բաշ Աբարան /Баш-Абаран/ գյուղում վերաբնակվել են Թուրքիայից արտագաղթած 56 հայ ընտանիք /386 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 219, իգական սեռի՝ 167/²⁵: Մինչ այդ գյուղը անբնակ է եղել:

1842 թ. տվյալներով՝ Քասաղ գյուղում, որ այլազգիները անվանում են Պաշ Ապարան, ընտանիքների թիվը կազմում է 39 հայ տուն: Գյուղում գործում է Ս.Խաչ եկեղեցին²⁶:

Ըստ 1873 թ. տվյալների՝ գյուղն ունի 126 հայ տուն /1108 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 571, իգական սեռի՝ 537/: Եկեղեցին գործում է: Գյուղն ունի 8 ջրաղաց²⁷:

1890 թ. Ն. Ղևոնդ Ալիշանը նշում է, որ գյուղն ունի 150 տուն: Գյուղում կա եկեղեցի՝ «մեծամեծ խարտեալ վիմօք առանց սեան, որոյ ձեղուն անկեալ է և փայտիւ կարկատեալ ի նորումս»²⁸:

1908 թ. գյուղում բնակվել է 256 հայ ընտանիք /1974 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 1045, իգական սեռի՝ 929/²⁹:

ՀԽՍՀ կենտգործկոմի նախագահության 1935 թ. հունվարի 3-ի որոշմամբ գյուղը վերանվանվել է Ապարան³⁰:

²⁵ Տե՛ս И.И.Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи, СПб., 1852, էջ 587-590:

²⁶ Տե՛ս Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածի և հինգ զաւառացն Արարատայ, աշխատասիրութեամբ Յովհաննու եպիսկոպոսի Շահխաթունեանց շահրիարցոյ միաբանի սրբոյ Էջմիածնի, հ.2, Ս.կաթողիկէ Էջմիածին, 1842, էջ 166:

²⁷ Տե՛ս Сборник сведений о Кавказе, т. 5. Эриванская губерния, Уезд Эчмиадзинский, Тифлис, 1879, N 318 Баш Апаран:

²⁸ Տե՛ս Ն. Ղևոնդ Վ.Մ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1890, էջ 250:

²⁹ Տե՛ս Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 год, под редакцией секретаря Эриванского губернского статистического комитета, Члена Губернского по поселянским делам присутствия В.Е. Василева, Издание Эриванского губернского статистического комитета, Эривань, 1908, Отдел III, Эчмиадзинский уезд, էջ 26-27:

³⁰ Խորհրդային Հայաստան, 5 հունվարի, 1935, էջ 3:

Ապարանի ենթախոսվածքը

Հստ Ռուսական կայսրության 1831 թ. մարդահամարի՝
Թուրքիայից արտագաղթածները Վանից են /51 ընտանիք/, իսկ
Թուրքիայից արտագաղթածները և Բայազետից /5 ընտանիք/³¹:

Փաստենք, որ 1830-ական թթ. մինչև Առաջին աշխարհամարտը
գյուղի ենթախոսվածքը հիմնականում պատկանել է Վանի բարբառին:

Քասաղ գետի աջ ափին գտնվող բնակավայրերից նշված են.

Արագածու – Թաքարլու – Ծաղկաշեն

Ի.Ի.Շոպենի գրառմամբ՝ 1830-ական թթ. Թաքարլի /Такярли/
գյուղում վերաբնակվել են Թուրքիայից արտագաղթած 19 հայ ընտանիք
/118 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 62, իգական սեռի՝ 56/³²: Մինչ այդ
գյուղը անբնակ է եղել:

1842 թ. տվյալներով՝ գյուղում ընտանիքների թիվը կազմում է 18
հայ տուն³³: Գյուղում գործում է Ս.Աստվածածնի եկեղեցին:

Հստ 1873 թ. տվյալների՝ գյուղն ունի 40 հայ տուն /332 հոգի, այդ
թվում արական սեռի՝ 177, իգական սեռի՝ 155/: Եկեղեցին գործում է³⁴:

1890 թ. Հ. Ղևոնդ Ալիշանը նշում է, որ գյուղն ունի 20 տուն³⁵:

1908 թ. գյուղում բնակվել է 72 հայ ընտանիք /567 հոգի, այդ թվում
արական սեռի՝ 304, իգական սեռի՝ 263/³⁶:

³¹ Տե՛ս Камеральное описание Армянской области, отд. I: Провинция
Эриванская, ч. XIV: Магал Абаранский /за 1831 год/. – ՀԱՍ, ֆ. 90, ց. 1, գ.
84, թ 336:

³² Տե՛ս И.И.Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области в
эпоху её присоединения к Российской империи, СПб., 1852, էջ 587-590:

³³ Տե՛ս Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ զաւառացն
Արարատայ, Աշխատասիրութեամբ Յովհաննու եպիսկոպոսի
Շահխաթունեանց շահրիարցոյ միաբանի սրբոյ Էջմիածնի, հ. 2, ի
Ս.կաթողիկէ Էջմիածին, 1842, էջ 167:

³⁴ Տե՛ս Сборник сведений о Кавказе, т. 5. Эриванская губерния, Уезд
Эчмиадзинский, Тифлис, 1879, N 328 Такарлу.

³⁵ Տե՛ս Հ. Ղևոնդ Վ.Մ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 255:

Ծաղկաշենի ենթախոսվածքը

Հստ Թուսական կայսրության 1831 թ. մարդահամարի՝ Թուրքիայից արտագաղթածները Դիադինից են /19 ընտանիք/³⁷:

Փաստենք, որ 1830-ական թվերից մինչև Առաջին աշխարհամարտը գյուղի ենթախոսվածքը պատկանել է Դիադինի բարբառին:

Աղբերակք – Փալխալու

Սիմեոն Երևանցին 1765 թ. Ապարանի բնակավայրերի շարքում նշում է նաև Բալչղլու գյուղը³⁸, սակայն Ի.Ի.Շոպենի մոտ գյուղը չի հիշատակվում, ինչը վկայում է, որ գյուղը լքվել է 1765–1828 թթ. ընթացքում: Ապարանի 1840-ական թթ. բնակավայրերի շարքում այդ գյուղի մասին հիշատակություն չկա նաև Հովհ. եպս. Շահխաթունյանցի մոտ:

Սպիտակ վանք – Ալա/ի/քուչակ – Քուչակ

Մինչևահաբալայան բռնագաղթը գյուղը կոչվել է Սպիտակ վանք: XVII դարասկզբին Շահաբալայան բռնագաղթից գյուղը դատարկվում է, իսկ դրանից հետո գյուղում վերաբնակված այլազգիները այն անվանում

³⁶ Տե՛ս Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 год, под редакцией секретаря Эриванского губернского статистического комитета, Члена Губернского по поселянским делам присутствия В.Е. Василева, Издание Эриванского губернского статистического комитета, Эривань, 1908, Отдел III, Эчмиадзинский уезд, էջ 26–27:

³⁷ Տե՛ս Камеральное описание Армянской области, о тд. I: Провинция Эриванская, ч. XIV: Магал Абаранский /за 1831 год/. – ՀԱԱ, ֆ. 90, ց. 1, գ. 84, թ 145:

³⁸ Տե՛ս Ջամբո: Գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի և պարունակող բնուից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս, և իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, համաժողովեցեալ եւ շարադրեալ ի Սիմեոնէ ցառահար եւ վշտակոծ կաթողիկոսէ Երեւանցոյ /Յամի ... 1765/, Վաղարշապատ, տպ. Սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի, 1873, էջ 289:

են Ալաքուչակ, ինչպես նշված է վերոնշյալ ձեռագրում: ՀԽՍՀ կենտրոնականի նախագահության 1935 թ. հունվարի 3-ի որոշմամբ գյուղը վերանվանվել է Քուչակ՝ ի պատիվ հայ միջնադարյան տաղերգու Նահապետ Քուչակի³⁹:

Ի.Ի.Շոպենի գրառմամբ՝ 1830-ական թթ. Ալիքյուչակ /Ала-кёчак/ գյուղում վերաբնակվել են Պարսկաստանից արտագաղթած 62 հայ ընտանիք /400 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 214, իգական սեռի՝ 186/ և Թուրքիայից արտագաղթած 22 հայ ընտանիք /131 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 69, իգական սեռի՝ 62/⁴⁰: Մինչ այդ գյուղը անբնակ է եղել:

1842 թ. տվյալներով՝ գյուղում ընտանիքների թիվը կազմել է 62 հայ տուն⁴¹: Գյուղում գործում է Ս.Խաչ եկեղեցին: Հ.Շահխաթունյանցը ընդգծում է գյուղում սառնորակ աղբյուրների առկայությունը. «Այս գիւղ գտանի ի հարաւային ստորոտի փոքրիկ առապարին՝ որ բաղկացեալ է յինչ ինչ քարուտ բլրակաց աղխախելոց Ը իրեարքս ի վերուստ անտի ընդ արևելս երկայնեալ. յստորոտէ անտի բղխին ականակիտ ջուրք յորդահոս սառնորակ աղբերք»⁴²:

Ըստ 1873 թ. տվյալների՝ գյուղն ունի 133 հայ տուն /1330 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 686, իգական սեռի՝ 644/: Եկեղեցին գործում է: Գյուղն ունի 5 ջրաղաց⁴³:

1908 թ. գյուղում բնակվել է 285 հայ ընտանիք /2295 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 1200, իգական սեռի՝ 1095/⁴⁴:

Քուչակի ենթախոսվածքը

Ըստ Ռուսական կայսրության 1831 թ. մարդահամարի՝ Պարսկաստանից արտագաղթածները Խոյից /32 ընտանիք/ և Մակուից

³⁹ Խորհրդային Հայաստան, 5 հունվարի, 1935, էջ 3:

⁴⁰ Տե՛ս И.И.Шопен, նշվ. աշխ., էջ 587-590:

⁴¹ Տե՛ս Ստորագրություն Կաթուղիկէ Էջմիածնի..., հ. 2, էջ 167:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Տե՛ս Сборник сведений о Кавказе, т. 5, N 327 Аликочак.

⁴⁴ Տե՛ս Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 год, Отдел III, Эчмиадзинский уезд, էջ 26-27:

/30 ընտանիք/ են, իսկ Թուրքիայից արտագաղթածները՝ Բայազետից /22 ընտանիք/⁴⁵:

Պարզ է, որ 1830-ական թթ. գյուղի ենթախոսվածքը պատկանել է Խոյ-Մարաղայի և Բայազետի բարբառներին:

Խոտավետ – Բլխեր – Շենավան

Մինչևահաբասյան բռնագաղթը գյուղը կոչվել է Խոտավետ: XVII դարասկզբին Շահաբասյան բռնագաղթից գյուղը դատարկվում է, իսկ դրանից հետո գյուղում վերաբնակված այլազգիները այն անվանում են Բլխեր, ինչպես նշված է վերոնշյալ ձեռագրում: 1950 թ. ապրիլի 19-ին գյուղը վերանվանվել է Շենավան:

Ի.Ի.Շոպենի գրառմամբ՝ 1830 թ. Բլխեր /Булхер/ գյուղում վերաբնակվել են Թուրքիայից արտագաղթած 68 հայ ընտանիք /397 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 216, իգական սեռի՝ 181/⁴⁶: Մինչ այդ գյուղը անբնակ է եղել:

1842 թ. տվյալներով՝ գյուղում ընտանիքների թիվը պակասել է և մնացել 30 հայ տուն, գործում է Ս.Աստվածածին եկեղեցին⁴⁷:

Ըստ 1873 թ. տվյալների՝ գյուղն ունի 62 հայ տուն /563 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 292, իգական սեռի՝ 271/: Եկեղեցին գործում է: Գյուղն ունի 4 ջրաղաց⁴⁸:

1908 թ. գյուղում բնակվել է 125 հայ ընտանիք /900 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 460, իգական սեռի՝ 440/⁴⁹:

Զաքարիա Քանաքեռցին իր «Պատմագրության» մեջ, որ ավարտել է 1699 թ., վկայություններ է բերում Օհանավանքի մասին, որից երկուսի հեղինակները խոտավետցիներ են և տեղեկությունը անձամբ են հաղորդել Սարկավագին. «Թորոս ոմն ի Նգայ՝ ի Խոտալիտ գեղջէ, այր շատագէտ և ճարտարախօս, սա բազում ինչ պատմեաց, թէ մեք ևս

⁴⁵ Տե՛ս Камеральное описание Армянской области... /за 1831 год/. – ՀԱԱ, ֆ. 90, ց. 1, գ. 84, թ 199, 206, 213:

⁴⁶ Տե՛ս И.И.Шопен, նշվ. աշխ., էջ 587-590:

⁴⁷ Տե՛ս Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի..., հ. 2, էջ 169:

⁴⁸ Տե՛ս Сборник сведений о Кавказе, т. 5, N 333 Блхер (Булхер).

⁴⁹ Տե՛ս Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 год, Отдел III, Эчмиадзинский уезд, էջ 26–27:

բնակեաք ի Ճարճակիս, և ես փոքրաւոր էի մաքսատրացն՝ որք ի Քասաղ, և յորժամ Գրիգոր վարդապետն և կամ՝ ի միաբանիցն գնային ի Շիրակաւան, զի զհասն վանից ժողովեալ տարցեն ի Յօհանավանք, բերէին մեզ զհինի և միրգ, և մեք ոչ առնուաք զսակ մաքսին: Եւ որդի Թորոսին Տէր Կիրակոս, որ եղև եպիսկոպոս, և նստաւ առաջնորդ Տեղերոյ, զինչ լուեալ էր ի հօրէն իւրմէ Թորոսէ սակս Յօհաննու վանից, ձեռագրով ետ մեզ. և ահաւասիկ ունիմք զայն արդեօք: Յօհաննէս ոմն՝ ի նոյն գեղջէ Խոտաւիտոյ՝ ասէր, յորժամ Փիլիպպոս Կաթողիկոսն գնաց յԱրագած, զի զգրուեալ ջուրսն խառնեացէ ընդ Քասաղ գետն, և Ապարանցի մէլիք Տէր Յովասափն և ես ընդ նմա էաք. ետարց Կաթողիկոսն ցմէլիքն, թէ այս երկիրս որոյ վանքի էր թէմ:....»⁵⁰:

Շենավանի ենթախոսվածքը

Ըստ Ռուսական կայսրության 1831 թ. մարդահամարի՝ Թուրքիայից արտագաղթածները Բայազետից են /68 ընտանիք/⁵¹:

Արձանագրենք, որ 1830-ական թթ. մինչև Առաջին աշխարհամարտը գյուղի ենթախոսվածքը պատկանել է Բայազետի բարբառին:

Վարդենուտ – Շիրադ/կ/ալա – Վարդենուտ

Մինչչափաբասյան բռնագաղթը գյուղը կոչվել է Վարդենուտ: XVII դարասկզբին Շահաբասյան բռնագաղթից գյուղը դատարկվում է, իսկ դրանից հետո գյուղում վերաբնակված այլազգիները այն անվանում են Շիրադ/կ/ալա, ինչպես նշված է վերոնշյալ ձեռագրում: 1946 թ. հուլիսի 19-ին գյուղը վերանվանվել է Վարդենուտ:

Վ.Մ.Պետրոսյանը գտնում է, Կիրակոս Գանձակեցու նշած Վարդենիս գյուղը⁵², որը եղել է Քուրդ Ա Վաչուտյանի իշխանանիստ

⁵⁰ Զաքարեայ Սարկաւագի Պատմագրութիւն, հ.3, գլ. 2, էջ 8-9:

⁵¹ Ст. u Камеральное описание Армянской области /за 1831 год/. – ՀԱԱ, ֆ. 90, ց. 1, գ. 84, թ 152:

⁵² «... և պատուեալ ի նոցունց, զտեղի առ յոտն Արագածու՝ հանդէպ լերինն Արայի ի գիւղն, որ կոչի Վարդենիս, ի տանն իշխանին, գոր Քուրդ անուանէին...» /Պատմութիւն Հայոց, արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցոյ, Թիֆլիս, 1909, էջ 351:

վայրը և որտեղ նա 1254-1255 թթ. Կարակորում մեկնելիս և վերադառնալիս հյուրընկալել է Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Հեթում Ա-ին, նույն Վարդենուտն է, և բերում է հիմնավոր փաստարկներ այդ տեսակետի օգտին⁵³:

Ի.Ի.Շոպենի գրառմամբ՝ 1830-ական թթ. Շիրակալա /Ширакала/ գյուղում վերաբնակվել են Պարսկաստանից արտագաղթած 56 հայ ընտանիք /244 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 164, իգական սեռի՝ 150/⁵⁴: Գյուղը մինչ այդ անբնակ է եղել:

1842 թ. տվյալներով՝ գյուղն ունի 38 հայ տուն: Գյուղում գործում է եկեղեցի «անուամբ սրբոյն Մեղեդեփոսի՝ որ է փոքրիկ մատուռն ի կոփածոյ քարանց և կարի անձուկ վասն ժողովրդեանն. ուստի մտադրեալ են բնակիչքն շինել ի նորոյն աղոթատեղի ի մեջ տանց գեղջն»⁵⁵:

Ըստ 1873 թ. տվյալների՝ գյուղն ունի 74 հայ տուն /1108 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 345, իգական սեռի՝ 290/: Եկեղեցին գործում է: Գյուղն ունի 6 ջրաղաց⁵⁶:

1890 թ. Հ. Ղևոնդ Ալիշանը նշում է, որ գյուղն ունի 40 հայ տուն և «փոքր հին կոփածոյ քարաշէն» մատուռ⁵⁷:

1908 թ. գյուղում բնակվել է 149 հայ ընտանիք /950 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 500, իգական սեռի՝ 450/⁵⁸:

Վարդենուտի ենթախոսվածքը

Ըստ Ռուսական կայսրության 1831 թ. մարդահամարի՝ Պարսկաստանից արտագաղթածները Խոյից են /56 ընտանիք/⁵⁹:

Փաստորեն 1830-ական թթ. մինչև Առաջին աշխարհամարտը գյուղի ենթախոսվածքը պատկանել է Խոյ-Մարադայի բարբառին:

⁵³ Տե՛ս Վ.Մ.Պետրոսյանց, Քուրդ Վաչուտյանի իշխանանիստ Վարդենիս գյուղը. – Սովետական մանկավարժ, 1987, 6, էջ 53-56:

⁵⁴ Տե՛ս И.И.Шопен, նշվ. աշխ., էջ 587-590:

⁵⁵ Տե՛ս Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի..., հ. 2, էջ 168:

⁵⁶ Տե՛ս Сборник сведений о Кавказе, т. 5, N 338 Ширакала:

⁵⁷ Տե՛ս Հ. Ղևոնդ Վ.Մ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 254:

⁵⁸ Տե՛ս Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 год, Отдел III, Эчмиадзинский уезд, էջ 26-27:

⁵⁹ Տե՛ս Камеральное описание Армянской области /за 1831 год/. – ՀԱԱ, ֆ. 90, ց. 1, գ. 84, թ 152:

Երինճատափ – Ղարաբուլաղ – Երնջատափ

Թեև «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանում» նշված է, որ գյուղը հիմնադրվել է 1829-1830 թթ. Արևմտահայաստանից եկած գաղթականների կողմից⁶⁰, բայց Ի.Ի.Շոպենի մոտ և Ապարանի մահալի 1831 թ. մարդահամարի տվյալներում գյուղը ներկայացված չէ։ Այն բնակեցվել է 1832-1842 թթ. ընթացքում։

1842 թ. տվյալներով՝ գյուղն ունի «տունք 23. Եկեղեցին անուամբ սրբուհույ Աստուածածնի. և է այս գիւղ ի հիւսիսային ստորոտի լերինն Արայի»⁶¹։

Ըստ 1873 թ. տվյալների՝ գյուղն ունի 59 հայ տուն /589 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 300, իգական սեռի՝ 289/։ Եկեղեցին գործում է⁶²։

1890 թ. Հ. Ղևոնդ Ալիշանը նշում է, որ գյուղն ունի 25 հայ տուն⁶³։

Գյուղը Երնջատափ է վերանվանվել 1946 թ. հուլիսի 15-ին։

Երնջատափի ենթախոսվածքը

Հարցումներից պարզվել է, որ 1830-ական թթ. գյուղում վերաբնակվել է 5 ընտանիք՝ արտագաղթած Դիադինից։

Կարծում ենք՝ մինչև Առաջին աշխարհամարտը գյուղի ենթախոսվածքը պատկանել է Դիադինի բարբառին։

Աստվածընկալ /այժմ՝ անբնակ/

Գյուղը Աստվածընկալ է կոչվել այդտեղ գտնվող «Աստվածընկալ սուրբ խաչ» վանքի անվամբ /հիմնադրվել է V դարում, VII և XIII-XIV դդ. լրացվել նոր կառույցներով/։

Ըստ Ս.Մալխասյանի՝ Աստուածընկալ նշանակում է «Աստծուն ընդունող, աստուածունակ, աստուածակիր»⁶⁴։

⁶⁰ Տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1988, էջ 247։

⁶¹ Ստորագրությոն Կաթողիկէ Էջմիածնի..., հ. 2, էջ 174-175։

⁶² Տե՛ս Сборник сведений о Кавказе, т. 5, N 339 Карабулаг։

⁶³ Տե՛ս Հ. Ղևոնդ Վ.Մ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 251։

⁶⁴ Տե՛ս Ս.Մալխասեանց, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 1, Երևան, Հայպետհրատ, 1944, էջ 247։

Ի.Ի.Շոպենի գրառմամբ՝ 1830 թ. Աստվածընկալ /Аствац-нҟал/ գյուղում վերաբնակվել են Թուրքիայից արտագաղթած 22 հայ ընտանիք /129 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 67, իգական սեռի՝ 62/⁶⁵: Մինչ այդ գյուղը անբնակ է եղել:

1842 թ. տվյալներով՝ գյուղում ընտանիքների թիվը եղել է նույնը՝ 22 հայ տուն⁶⁶:

1890-ական թթ. գյուղում բնակվել է 25 հայ ընտանիք, որի մասին վկայել է Ղ.Ալիշանը: Նա նաև նշում է, որ գյուղը «Աստուածընկալ /ըստ ռամկաց՝ Աստուածընկել/» է կոչվում «վասն մասին սրբոյ Խաչի, որ պահէր աստ յեկեղեցոջ, և մենաստանի կառուցելոյ ի բարձու գետափին»⁶⁷:

1908 թ. գյուղում բնակվել է 44 հայ ընտանիք /307 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 156, իգական սեռի՝ 151/⁶⁸:

1914 թ. հունիսի 27-ին Թ.Թորամանյանը այցելել է Աստվածընկալ գյուղ՝ ուսումնասիրելու եկեղեցին: Նա նշում է, որ գյուղն ունի 40 տուն հայ բնակիչ, որոնք գաղթել են Ալաշկերտից հավանաբար 1828-1830 թթ.⁶⁹:

Գյուղը լքվել է 1939 թվականին. բնակիչները տեղափոխվել են Արտաշատի շրջանի գյուղերը⁷⁰:

Աստվածընկալի խոսվածքը

Ըստ Ռուսական կայսրության 1831 թ. մարդահամարի՝ Թուրքիայից արտագաղթածները Մանազկերտից են /22 ընտանիք/⁷¹:

Պարզ է, որ 1830-ական թթ. գյուղի ենթախոսվածքը պատկանել է Մուշի բարբառի Մանազկերտի խոսվածքին:

⁶⁵ Տե՛ս Ի.Ի.Шопен, նշվ. աշխ., էջ 587-590:

⁶⁶ Տե՛ս Ստորագրություն Կաթողիկե Էջմիածնի..., հ. 2, էջ 169:

⁶⁷ Հ. Դեոնդ Վ.Մ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 255:

⁶⁸ Տե՛ս Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 год, Отдел III, Эчмиадзинский уезд, էջ 26-27:

⁶⁹ Տե՛ս Թ.Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 2, Երևան, Հայկ. ՄՍՌ ԳԱ հրատ., 1948, էջ 202:

⁷⁰ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 1986, էջ 351:

⁷¹ Տե՛ս Камеральное описание Армянской области /за 1831 год/. – ՀԱԱ, ֆ. 90, ց. 1, գ. 84, թ 186:

Ակինագյուղ – Ափնագյուղ

Ափնագյուղը հայտնի է դեռևս XIII դարից: Սաղմոսավանքի Ս.Աստվածածին եկեղեցու սրահի հյուսիսային պատի արձանագրության 6-8 տողերում կարդում ենք. «... տուաք ի մեր հայրենի գեղէս Աղբնագեղո հանէն զՓնտկի տափն...»⁷²:

Ի.Ի.Շոպենի գրառամբ՝ 1830 թ. Ակինագյուղ /Акина-gër/ գյուղում վերաբնակվել են Թուրքիայից արտագաղթած 62 հայ ընտանիք /376 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 193, իգական սեռի՝ 183/⁷³: Գյուղը հետագայում վերանվանվել է Ափնագյուղ:

1842 թ. տվյալներով՝ գյուղն ունի 44 հայ տուն⁷⁴: Գյուղում գործում է Ս.Աստվածածին եկեղեցին:

Ըստ 1873 թ. տվյալների՝ գյուղն ունի 100 հայ տուն /841 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 439, իգական սեռի՝ 402/: Գյուղն ունի 3 ջրաղաց⁷⁵:

1890 թ. Ն. Ղևոնդ Ալիշանը նշում է, որ գյուղն ունի 45 հայ տուն⁷⁶:

1902 թ. տվյալներով՝ գյուղն ունի 111 հայ տուն՝ 866 բնակչով⁷⁷:

1908 թ. գյուղում բնակվել է 192 հայ ընտանիք /1157 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 612, իգական սեռի՝ 545/⁷⁸:

Ինչ վերաբերում է գյուղի անվանմանը, ապա Ն. Ղևոնդ Ալիշանը նշում է, որ «այդպէս կոչեցեալ գեղջն՝ իբրեւ ավունսս գեղեցիկս ունելով աստի և անտի»⁷⁹:

Ափնագյուղի ենթախոսվածքը

Ըստ Ռուսական կայսրության 1831 թ. մարդահամարի՝ Թուրքիայից արտագաղթածները Բայազետից են /62 ընտանիք/⁸⁰:

⁷² Ն.Եղիազարյան, Սաղմոսավանք. – Էջմիածին, 1961, Զ, էջ 44:

⁷³ Տե՛ս И.И.Шопен, նշվ. աշխ., էջ 587-590:

⁷⁴ Տե՛ս Ստորագրություն Կաթողիկէ Էջմիածնի..., հ. 2, էջ 171:

⁷⁵ Տե՛ս Сборник сведений о Кавказе, т. 5, N 336 Апна-kër:

⁷⁶ Տե՛ս Ն. Ղևոնդ Վ.Մ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 255:

⁷⁷ Տե՛ս Ն.Ս.Էփրիկեան, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հ.Ա, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1902, էջ 334:

⁷⁸ Տե՛ս Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 год, Отдел III, Эчмиадзинский уезд, էջ 26-27:

⁷⁹ Ն. Ղևոնդ Վ.Մ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 254-255:

Մինչև Առաջին աշխարհամարտը, գյուղում վերաբնակվել են նաև նոր քնտանիքներ, որոնք կրել են Մուշի բարբառը: Գ.Հովսեփյանը 1892 թ. երկու նոր բարբառային տարբերակներով հրատարակած «Մասնայ ծոերի» առաջաբանում նշում է, որ մեկը Մշո բարբառով է, որ գրի է առել Ապարանի Չամբուլու գյուղում՝ դա համեմատելով նույն բարբառով երկու այլ տարբերակների հետ, որոնցից առաջին տարբերակը գրի է առել Ափնա գյուղում, իսկ երկրորդը՝ Ղազանֆարում⁸¹:

Չնայած գյուղում Մուշի բարբառակիրների վերաբնակվելուն՝ կարծում ենք՝ մինչև Առաջին աշխարհամարտը գյուղի ենթախոսվածքը հիմնականում պատկանել է Բայազետի բարբառին:

Քասաղ գետի ձախ ափին գտնվող բնակավայրերից նշված են.

Ճանճիկ, Ձորագլուխ – Գուլապատի, Գուպեթլու

Ձեռագրում Քասաղ գետի ձախակողմյան բնակավայրերից առաջինը նշվում է Ճանճիկ գյուղը, որին հաջորդում են Ձորագլուխ, Գուլապատի, Գուպեթլու գյուղերը: Այս գյուղերի գրառումը աղյուսակում մյուսների նման չէ: Եթե մյուս դեպքերում աղյուսակի յուրաքանչյուր վանդակում նշվում են գյուղի հին և նոր անվանումները, այստեղ մի վանդակում գրված է վերոնշյալ գյուղերից 3-ը, իսկ ներքևի վանդակում՝ մեկը: Անշուշտ, Ճանճիկ, Ձորագլուխ, Գուլապատի՝ մինևնույն գյուղի անվանումներ չեն: Այստեղ գրչագիրը գուցե ուշադիր չի եղել և Ճանճիկ անունից հետո գրել է ոչ թե գյուղի նոր անունը, այլ հաջորդ վանդակի գյուղի հին անունը /Ձորագլուխ/: Նկատելով սխալը՝ նա ջնջում չի արել, այլ այնուհետև գրել է այդ գյուղի նոր անունը /Գուլապատի/, վանդակի ներքևի կողմի գիծը գծել, իսկ հաջորդ վանդակում նշել է Գուպեթլու, որը կա՛մ Ճանճիկի նոր անունը պետք է լիներ, կա՛մ մի այլ գյուղի անուն:

⁸⁰ Տե՛ս Камеральное описание Армянской области /за 1831 год/. – ՀԱԱ, ֆ. 90, ց. 1, գ. 84, թ 62:

⁸¹ Տե՛ս Մասնայ ծոեր. Մասունցի Դաւիթ Ժողովրդական վեպի երկու նոր վարիանտներ, գրի առաւ Գարեգին Սարկաւագ, Թիֆլիս, տպ. Մ.Շարաձէի, 1892, էջ Ը:

Միմեոն Երևանցին 1765 թ. Ապարանի բնակավայրերի շարքում նշում է նաև հետևյալ գյուղերը՝ Ճանձիկ, Գիւմպետլու, Գիւլաբլու⁸², այսինքն՝ ձեռագրի Ճանձիկ և Գուպետլու անվանումները վերաբերում են տարբեր բնակավայրերի:

Ճանձիկ

«Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանը» Ճանձիկը համարում է այժմյան Լուսապտուղ /նախկինում՝ Ղարանլուղ/ բնակավայրի նախկին անվանումներից մեկը⁸³, մինչդեռ Հ.Ղ.Ալիշանը նշում է, որ դրանք տարբեր գյուղերի անվանումներ են. ըստ նրա՝ Ղարանլուղ գյուղից «իբրեւ մղոնաւ միայն տարակաց յարեւելակողմն՝ երեւի ամայի գիւղատեղին Ճանձիկ, գոր իբրեւ շէն յիշէ Միմեոն կաթողիկոս ընդ այլ գետեան վիճակին»⁸⁴:

Ի.Ի.Շոպենի մոտ գյուղը չի հիշատակվում, որը վկայում է, որ գյուղը լքվել է 1765–1828 թթ. ընթացքում: 1840-ական թթ. նաև Ապարանի բնակավայրերի տեղագրությունն ուսումնասիրած Հովի. եպս. Շահխաթունյանցը նույնպես Ճանձիկ գյուղի մասին որևէ նշում չի արել:

Ձորագլուխ – Գուլապատի – Գյուլաբլի – Ձորագլուխ

Ի.Ի.Շոպենի գրառմամբ՝ 1830 թ. Գյուլաբլի /Гюль-абди/ գյուղում վերաբնակվել են Պարսկաստանից արտագաղթած 38 հայ ընտանիք /296 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 142, իգական սեռի՝ 154/ և Թուրքիայից արտագաղթած 3 հայ ընտանիք /14 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 6, իգական սեռի՝ 8/⁸⁵: Գյուղը այդ ժամանակ անմարդաբնակ է եղել:

1842 թ. տվյալներով՝ գյուղում ընտանիքների թիվը պակասել է և մնացել 24 հայ տուն⁸⁶: Գյուղում գործում է Ս.Հովհաննես եկեղեցին:

⁸² Տե՛ս Ջամբո, էջ 289:

⁸³ Տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ.2, էջ 606, հ.3, Երևան, 1991, էջ 602:

⁸⁴ Հ. Ղեւոնդ Վ.Մ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 251:

⁸⁵ Տե՛ս Ի.Ի.Шопен, նշվ. աշխ., էջ 587-590:

⁸⁶ Տե՛ս Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի..., հ. 2, էջ 172:

Ըստ 1873 թ. տվյալների՝ գյուղն ունի 49 հայ տուն /541 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 326, իգական սեռի՝ 215/: Եկեղեցին գործում է: Գյուղն ունի 2 ջրաղաց⁸⁷:

1908 թ. գյուղում բնակվել է 82 հայ ընտանիք /808 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 452, իգական սեռի՝ 356/⁸⁸:

Ձորագլուխի խոսվածքը

Ըստ Ռուսական կայսրության 1831 թ. մարդահամարի՝ Պարսկաստանից արտագաղթածները Մակուից են /38 ընտանիք/, իսկ Թուրքիայից արտագաղթածները՝ Էրզրումից /3 ընտանիք/⁸⁹:

Արձանագրենք, որ 1830-ական թթ. մինչև Առաջին աշխարհամարտը գյուղի ենթախոսվածքը հիմնականում պատկանել է Խոյ-Մարաղայի բարբառին:

Գուպէթլու

Ի.Ի.Շոպենի մոտ գյուղը չի հիշատակվում, ինչը վկայում է, որ գյուղը լքվել է 1765–1828 թթ. ընթացքում: Նան Հովհ. եպս. Շահխաթունյանը Ապարանի 1840-ական թթ. բնակավայրերի շարքում Գուպէթլու գյուղը չի նշել:

Եղիպատրուշ – Փ/Տ/ամջիլու – Մռավյան – Եղիպատրուշ

Եղիպատրուշը Արագածոտնի հին գյուղերից է: Այստեղ է ծնվել Եսայի Ա Եղիպատրուշեցի Ամենայն հայոց կաթողիկոսը /գահակալել է 775-788 թթ./: XVII դարասկզբին Շահաբասյան բռնագաղթից գյուղը դատարկվում է, իսկ դրանից հետո գյուղում վերաբնակված այլազգիները այն անվանում են Փամջիլու, ինչպես նշված է վերոնշյալ ձեռագրում: Վ.Մ.Պետրոսյանը նշում է, որ «Փամջիլուն Տամջլու կարող էր դառնալ

⁸⁷ Տե՛ս Сборник сведений о Кавказе, т. 5, N 323 Гюлаблу.

⁸⁸ Տե՛ս Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 год, Отдел III, Эчмиадзинский уезд, էջ 28–29:

⁸⁹ Տե՛ս Камеральное описание Армянской области /за 1831 год/. – ՀԱԱ, ֆ. 90, ց. 1, գ. 84, թ 266:

մեծատառ Փ-ն մեծատառ Տ ընթերցելու հետևանքով»⁹⁰: ՀԽՍՀ կենսոգործկոմի նախագահության 1935 թ. հունվարի 3-ի որոշմամբ գյուղը վերանվանվել է Մոավյան⁹¹: Գյուղը դարձյալ Եղիապատրուշ է վերանվանվել 1991 թ.:

Գ.Ա.Ղափանցյանը, Եղիվարդ «վերին ջուր» անվան հետ կապված, որպես համեմատություն բերում է նաև Եղիապատրուշ անվան ստուգաբանությունը որպես «վերին քաղաքիկ» /եղի «վերին»/ /ինչպես Եղիվանք «վերին վանք»/⁹²: Նշվում է նաև «վերին բերդիկ» տարբերակը⁹³:

Համացանցում տարածված են Եղիապատրուշ «չհասած ցորենի հասկ» /հավանաբար Եղի անստույգ բառի «հասնելու մօտ՝ կաթնահամ ցորեն» նշանակության ընկալմամբ⁹⁴/, նաև «յուղի պատրույզ» /հավանաբար յուղ /բարբառային՝ յեղ/ «ձեթ, կարագ, եկեղեցական միտոն» և պատրույզ «փիլթայ, ֆիթիլ» փոխառյալ բառերի համադրությամբ⁹⁵/ ժողովրդական ստուգաբանությունները:

Ի.Ի.Շոպենի գրառմամբ՝ 1830-ական թթ. Տամջիլու /Дамджили/ գյուղում վերաբնակվել են Պարսկաստանից արտագաղթած 37 հայ ընտանիք /244 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 132, իգական սեռի՝ 112/ և Թուրքիայից արտագաղթած 2 հայ ընտանիք /8 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 4, իգական սեռի՝ 4/⁹⁶: Մինչ այդ գյուղը անբնակ է եղել:

1842 թ. տվյալներով՝ գյուղում ընտանիքների թիվը պակասել է և մնացել 29 հայ տուն⁹⁷ /ըստ երևույթին, որոշ ընտանիքներ տեղափոխվել են այլ բնակավայրեր՝ չղիմանալով տեղի պայմաններին/: Գյուղում գործում է Ս.Աստվածածին եկեղեցին:

⁹⁰ Մոավյան գյուղի Աստվածածին եկեղեցին և արձանագրությունները. – ՊԲՀ, 1981, 3, էջ 289:

⁹¹ Խորհրդային Հայաստան, 5 հունվարի, 1935, էջ 3:

⁹² Տե՛ս Գ.Ա.Ղափանցյան, Հայոց լեզվի պատմություն /Հին շրջան/, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1961, էջ 152:

⁹³ Տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 2, էջ 180:

⁹⁴ Տե՛ս ՀԱԲ, հ. 2, Երևան, էջ 19:

⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 251-252, նաև ՀԱԲ, հ. 4, Երևան, էջ 53:

⁹⁶ Տե՛ս И.И.Шопен, նշվ. աշխ., էջ 587-590:

⁹⁷ Տե՛ս Ստորագրութիւն Կաթուղիկէ Էջմիածնի..., հ. 2, էջ 172:

Ըստ 1873 թ. տվյալների՝ գյուղն ունի 75 հայ տուն /730 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 383, իգական սեռի՝ 347/: Եկեղեցին գործում է: Գյուղն ունի 4 ջրաղաց⁹⁸:

1908 թ. գյուղում բնակվել է 155 հայ ընտանիք /919 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 500, իգական սեռի՝ 419/⁹⁹:

Եղիպատրուշի խոսվածքը

Ըստ Ռուսական կայսրության 1831 թ. մարդահամարի՝ Պարսկաստանից արտագաղթածները Խոյից են /37 ընտանիք/, իսկ Թուրքիայից արտագաղթածները՝ Բայազետից /2 ընտանիք/¹⁰⁰:

Փաստենք, որ 1830-ական թթ. մինչև Առաջին աշխարհամարտը գյուղի ենթախոսվածքը հիմնականում պատկանել է Խոյ-Մարաղայի բարբառին:

Նիգատուն – Ղալարջուղ

Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանում Ղալարջուղը ներկայացված է որպես Քասաղ գետի աջ ափին գտնված և 1959-1960 թթ. լքված Նիգատուն բնակավայրի նախկին անուն՝ այն թվարկելով այդ բնակավայրի նախկին Կալաչա, Ղալայճի, Վալաչա, Ղալաջուխ և համանման անունների շարքում:

Կարծում ենք՝ Սահակ գրիչը դժվար սխալվեր և Քասաղի աջ կողմում, ընդ որում Ափնագյուղից էլ հարավ գտնվող բնակավայրը տեղադրեր Քասաղի ձախ կողմում մի քանի կիլոմետր դեպի հյուսիս գտնվող Մոլլաղասում բնակավայրից էլ ավելի հյուսիս:

Ըստ երևույթին Տամջիլու և Մոլլաղասում գյուղերի միջև եղել է նշված բնակավայրը, որը մինչև 1765 թ. ամայացել է /Միմեոն

⁹⁸ Տե՛ս Сборник сведений о Кавказе, т. 5, N 329 Тамджелу.

⁹⁹ Տե՛ս Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 год, Отдел III, Эчмиадзинский уезд, էջ 26–27:

¹⁰⁰ Տե՛ս Камеральное описание Армянской области /за 1831 год/. – ՀԱԱ, ֆ. 90, ց. 1, գ. 84, թ 251:

կաթողիկոսի նշած Ապարանի բնակավայրերի շարքում Ղալարջուղը բացակայում է¹⁰¹:

Ծառայիշեն – Մոլլադասում – Զովունի

Մինչառաքայան բռնագաղթը գյուղը կոչվել է Ծառայիշեն: XVII դարասկզբին Շահաբասյան բռնագաղթից գյուղը դատարկվում է, իսկ դրանից հետո գյուղում վերաբնակված այլազգիները այն անվանում են Մոլլադասում, ինչպես նշված է վերոնշյալ ձեռագրում: ՀԽՍՀ կենտրոնականի նախագահության 1935 թ. հունվարի 3-ի որոշմամբ գյուղը վերանվանվել է Զովունի¹⁰²:

Գյուղը Արագածոտնի հին բնակավայրերից է: Այստեղ են գտնվել Թուխ Մանուկ մատուռը /IV-V դդ./, Ս.Վարդան /V դ./ և Ս.Պողոս-Պետրոս /V-VI դդ./ եկեղեցիները:

Ի.Ի.Շուպենի գրառմամբ՝ 1830 թ. Մոլլադասիմ /Мулла-Касим/ գյուղում վերաբնակվել են Պարսկաստանից արտագաղթած 41 հայ ընտանիք /376 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 100, իգական սեռի՝ 103/¹⁰³:

1842 թ. տվյալներով՝ գյուղն ունի «տունք 24. եկեղեցին յանուն սրբոցն Պետրոսի և Պողոսի»¹⁰⁴:

Ըստ 1873 թ. տվյալների՝ գյուղն ունի 63 հայ տուն /841 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 305, իգական սեռի՝ 288/: Գյուղն ունի 3 ջրաղաց¹⁰⁵:

1890 թ. Հ. Ղևոնդ Ալիշանը նշում է, որ գյուղն ունի 25 հայ տուն¹⁰⁶:

1908 թ. գյուղում բնակվել է 125 հայ ընտանիք /1207 հոգի, այդ թվում արական սեռի՝ 663, իգական սեռի՝ 544/¹⁰⁷:

1960-ական թթ. Ապարանի ջրամբարի կառուցման կապակցությամբ ապարնակեցվել է /բնակավայրը մնացել է ջրի տակ/.

¹⁰¹ Նիգատուն բնակատեղիի և անվան վերաբերյալ հանգամանորեն տե՛ս Հ.Սահինյան, նշվ. աշխ., էջ 33-39:

¹⁰² Խորհրդային Հայաստան, 5 հունվարի, 1935, էջ 3:

¹⁰³ Տե՛ս Ի.Ի.Шопен, նշվ. աշխ., էջ 587-590:

¹⁰⁴ Ստորագրություն Կաթողիկե Էջմիածնի..., հ. 2, էջ 174:

¹⁰⁵ Տե՛ս Сборник сведений о Кавказе, т. 5, N 330 Молла-Касум:

¹⁰⁶ Տե՛ս Հ. Ղևոնդ Վ.Մ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 251:

¹⁰⁷ Տե՛ս Памятная книжка Эриванской губернии на 1908 год, Отдел III, Эчмиадзинский уезд, էջ 26-27:

բնակչությունը տեղափոխվել է այլ գյուղեր, հիմնականում՝ մի ավան, որը 1972 թ. ապրիլի 4-ի հրամանագրով վերանվանվել է Զովունի /Կոտայքի մարզում/: Ս.Պողոս-Պետրոս եկեղեցին մնացել է տեղում, իսկ Թուխ Մանուկ մատուռը և Ս.Վարդան եկեղեցին տեղափոխվել են գյուղի արևելյան եզրի՝ Խաչեր կոչվող բարձունքի վրա:

Գյուղի ենթախոսվածքը

Ըստ Ռուսական կայսրության 1831 թ. մարդահամարի՝ Պարսկաստանից արտագաղթածները Խոյից են /41 ընտանիք/¹⁰⁸:

Արձանագրենք, որ 1830-ական թթ. մինչև Առաջին աշխարհամարտը գյուղի ենթախոսվածքը հիմնականում պատկանել է Խոյ-Մարաղայի բարբառին:

Анаит Абраамян, Демографическая и диалектная картина некоторых древних поселений в бассейне реки Касах. В одной из рукописи 1644 г. есть сведения о названиях некоторых населенных пунктов Арагацотнского района. В статье представляется демографическая и диалектная картина этих поселений с древнейших времен до Первой мировой войны.

Anahit Abrahamyan, The Demographical and Dialectal Descriptions of Some Old Villages Situated in the Kasakh River Basin. In a manuscript copied in 1644, there is an evidence of place-names of some settlements in Aragatsotn Region. The article gives the demographical and dialectal descriptions of those settlements from ancient times up to World War 1.

¹⁰⁸ Տե՛ս Камеральное описание Армянской области /за 1831 год/. – ՀԱԱ, ֆ. 90, ց. 1, գ. 84, թ 237:

ԱՐՀԱՒԻՐՔ բառը
կամ՝ Հարամանին այնքան էլ սարսափելի չէ, որքան թուում է

Դասական հայերէնում «արհաւիրք»-ը անեզական բառ է, սեռ՝ «արհաւրաց»։ «Աւեր» բառի հետ կապ չունի, որքան էլ առաջին հայեացքից որոնող միտքը փորձում է այդ արմատը տեսնել այնտեղ, եւ որքան էլ մերաւրեայ լեզուամտածողութեան մէջ բառն աւաւելապէս ունի ակերածութեան իմաստ։ Աւելորդ չէ վերստին յիշեցնել, որ «աւեր» բառը երբեք չի ենթարկուում հնչիւնափոխութեան. «աւիրել» ձեւ չկայ, բայն է «աւերել»։

Ստուգաբանական փորձեր։ Հայկազեան բառգիրքը փորձում է ստուգաբանել. «Արհաւիր, որպէս ահ աւիր, այսինքն՝ վայրապար (իզուր, դատարկ, սին - ծան. Լ. Աւ.), ավարէ (պարսկական բառ, իբր որից է երկրորդ բաղադրիչ «աւիր»-ը, տե՛ս նաեւ Աճառեանի Արմատական բառարանը¹ - Լ. Աւ.). «կամ ահաւոր իրք. երկելոյ մեծ սաստկացեալ յերեւակայութենէ, սոսկումն, զարհուրանք, երկիտալի իրք եւ ցնորք, խրտուիլ եւ տեսիլ ուրուական»²։

Ահա մատենագրութիւնից Հայկազեան բառգրքի (ՆԲՀ) մատուցած արփնակներից մի քանիսը.

* Եւ է *արհաւիրք* ի ձեռն յոռին ունակութեան ումեմն հոգւոյ։ Ի մանկութենէ (պա՛րտ է) յաղթել զայնոսիկ, որ հասանին ի վերայ մեր, *արհաւիրք* եւ երկելոս։ - Պղատոն, Աւրին., Զ

* *Արհաւիրք* սպառնալեաց։ - Ագաթանգեղոս

¹ **Աճառեան Հր.**, *Հայերէն արմատական բառարան*, հ. Ա, Երեւան, 1926, էջ 323։

² ՆԲՀ, Վենետիկ, 1836, հ. Ա, էջ 364։

* *Արհաւիրք* մեծ անկանէին ի վերայ ամենեցուն: - Եղիշէ

* *Արհաւրաւք* զարհուրեալ զարթնում: - Նարեկացի, ՀԱ

* *Արհաւրաւք* մահու պակուցեալս: - Նարեկացի, ԻԱ

* *Յարհաւրաց* զիշերայնոց: - Նարեկացի, ՀԵ

* Ձերծեալ ի զիշերային *արհաւրանաց*: - Լամբրոնացի

Աճառեանի կարծիքով՝ «արհաւիրք»ը արի «ահ» արմատի կրկնութեամբ կազմուած բառ է³, այդպէս է ստուգաբանում նաեւ Հիւրշմանը: Հինքէարպէենտեանը ենթադրում է, թէ բառի հիմքում Արիմն⁴ է:

Ջահուկեանը համարում է փոխառութիւն իրանական աղբերից՝ ենթադրելի *ahr(a)bir բառից, որի կողքին այնուամենայնիւ դրել է հարցական նշան, եւ առաջարկում է համեմատել ahr > հայերէն ա(ր)հ արմատի եւ խոտանասակերէն birrai «վախենում եմ» բառի հետ⁵: Ուղղորդում է նաեւ դէպի «ահ» եւ «զարհոյր» բառերը: «Ջարհոյր»-ը համարում է կազմուած զ նախածանցով՝ իրանական ենթադրելի *arhor փոխառեալ ձեւից: Իրաւամբ, պարսկերէնից փոխառեալ բառերում ակնյայտ է hr > rh դրափոխութիւնը, ինչպէս պահլաւերէն afrinam-ը (a նախամասնիկ, fri - սիրել, յարգել, գովաբանել), որ հայերէնում տուել է նախ՝ աւհրնել (Էջմիածնի հնագոյն

³ Հանդէս ամսաւրեայ, Վիեննա, 1899, էջ 233:

⁴ Արիմն - պահլաւերէն Ահրիման կամ Ահրի-Մայնու անուան հայերէն տարբերակը, գրաբարում նաեւ գործածուել են Ահրամ, Խարաման կամ Հարաման ձեւերը. գրադաշտականութեան մէջ՝ չարի մարմնացումն է, «դէւերի դէւը», որն ստեղծել է բոլոր չարիքները՝ մահը, հիւանդութիւնները, աղետները, վնասակար գազաններն ու թռչունները եւ մշտական պայքարի մէջ է Ահուրամազդայի բարի աստծու հետ: Ահուրամազդայի իւրաքանչիւր բարի գործին Ահրիմանը պատասխանում է համապատասխան չար գործով:

⁵ **Ջահուկեան Գ.**, *Հայերէն ստուգաբանական բառարան*, Երեւան, 2010, էջ 92:

աւետարանում), ապա՝ շրջամամբ՝ արքանել: Այդ բառերից է նաեւ աշխարհ-ը՝ հպրս. xšaθra, սանսկ. kšatra, պիլ. xšatr (երկիր) > պրս. šahr (քաղաք):

«Արհաւիրք» հասկացութեան համար Արհմնի «հեղինակութեան» հիմնաւորումներ: Կարծում եմ, որ առայժմ անստոյգ ԱՐՀԱԻԻՐԲ (*արհաւիրք) բառն իսկապէս կազմուած է գրադաշտական կրանի՝ մթին ուժերն ու չարիքը մարմնաւորող Արհմնի անունից, որ հայերէնում առաւել տարածուած էր խարամանի, խարաման, հարամանի, հարաման⁶ ձեւերով: «Չար աստուածն համարեալ առ պարսիկս, չար հրեշտակ, դեւ, սատանայ, որպէս պատճառ ամենայն չարեաց եւ կարծեցեալ չար իրաց»⁷:

Մատենագրութիւնից բերած ՆԲՀ-ի արհնակներից մեկը Մատթէոսի աւետարանի՝ Յովհ. Ոսկեբերանի մեկնութիւնից է. «Ոչ գազանաց գազանութիւն, ոչ խարամանեաց արհաւիրք»: Այս արտայայտութիւնը հետաքրքրեց հէնց նրանով, որ ինքնին անշրջանցելի եւ ուշագրաւ գուգորդութիւն է, որովհետեւ թոյլ է տալիս համաբանաւրէն եւ տրամաբանաւրէն եզրակացնել, որ ինչպէս գազանութիւնն է գազանին բնորոշ որակ, այդպէս էլ արհաւիրքն է յատկանշական խարամանիին (Արհմնին), այսինքն՝ Արհմնը սփռում է արհաւիրք, ահ ու երկեւղ, արհաւիրքը բխում է Արհմնից:

⁶ Հայերէնն ունի «խորամանկ» բառը, որ հնարաւոր է՝ նոյն խարամանի/հարամանի-ն է: «Մանկ» բառը, որ կա՛մ իրանական փոխառութիւն է, կա՛մ հնդեւրոպականից բնականաւրէն հայերէնին անցած արմատ, նշանակում է նենգութիւն, խորամանկութիւն, ստահակութիւն, դաւ: Բառը հին է, նրանից են կազմուել մանկաւոր, մանկաւորել (մեքենայել, խարդախել, նենգել), անմանկ (անխարդախ, անկեղծ): ՆԲՀ-ն բացատրում է «խորամանկ» բառը որպէս «խորագէտ ի չարիս», չարարուեստ, նենգագործ, դաւադիր, խաբեբայ, պատիր:

⁷ ՆԲՀ, Վենետիկ, 1836, հ. Ա, էջ 930:

«Արհաւիրք»ի երկրորդ մասը, կարծում եմ, ՎԻՐ արմատն է, որն ինչպէս ռահՎԻՐայ, վարսաՎԻՐ, այնպէս էլ իմ ենթադրութեամբ՝ *ԱրմաՎԻՐ, բառերն է բաղադրել, նշանակում է՝ ստեղծել, կառուցել, յարդարել, կերտել եւ հոմանիշն է շատ, շէն, կերտ, պատ արմատների, որոնք քաղաք են նշանակում (Արտաշատ, Հայկաշէն, Տիգրանակերտ, Վաղարշապատ)⁸: Հէնց

⁸ «Կան բառեր, որոնցում այդքան ակնյայտ եւ դիրութեամբ տարորոշելի չեն արմատները: Աւրինակ՝ «վարսավիր» բառում յստակ է «վարս» արմատը, մինչդեռ բառի մեւս հատուածը կարող է տարակուսանք առթել՝ «աւի՞ր» թե՞ «վիր»: Հայերէնում կայ «վիրալ» բայը, որ նշանակում է «սափրել, գերծուլ, մազերը կտրել»: Ուստի, «վարսավիր» (նախնական տարբերակը՝ «վարսավիրայ») բառի կազմութիւնը յուշում է նրա ուղղագրութիւնը: Նոյն արմատից է կազմուած նաեւ «ռահվիրայ» բառը, որ նշանակում է՝ «նախակարապետ, առաջամարտիկ, հիմնադիր», եւ որի արմատներն են՝ «ռահ» (պահլաւերէն՝ «ճանապարհ») եւ «վիրայ» (նոյնպէս պահլաւերէն՝ «կտրել»):

Կայ հայերէն հնագոյն տեղանուն, որ հնչում է [արմավիր]: Տեղանունը չէր կարող կապուած լինել «արմաւ» բառի հետ, թե եւ վկայուած է «Արմաւիր» ձեւով եւ այսար էլ աւանդաբար գրուում է այդպէս: Խորենացու պատմագրութեան հիման վրայ կազմուած Հայկագունիների արքայատոհմի ժամանակագրութեան համաձայն՝ այն հիմնել են Հայկագունի Արմենակը (Արամանեակ) եւ նրա որդի Արամայիսը, մ. թ. ա. ԻԱ-Ի դարերում Երասխաձորում: Իմ կարծիքով, պատմագրի արձանագրած՝ քաղաք արկանելու վիպական իրադարձութիւնը հիմք է տալիս ենթադրելու, որ հիմնադիրներն իրենց անուամբ են կոչել քաղաքը, քանի որ արինաչափարէն այդպէս են վարուել եւ վարուում քաղաք հիմնադրողները (Վաղարշապատ, Երուանդաշատ, Տիգրանակերտ, Հայկաշէն եւ այլն): Հիմնադրել, նշանակում է կառուցել, կոփել, կռել, յարդարել, ստեղծել, յարիւնել, կտրել: Բոլոր այս իմաստները միանգամայն կրում է «վիրայ» արմատը, որ քաղաքի պարագայում հոմանիշ է «շատ» (պահլաւերէն՝ «քաղաք») «շէն», «կերտ» «պատ» արմատներին: Ամենայն հաւանականութեամբ, հէնց «վիրայ» արմատն էլ հիմնադիրների անունների Արմ (Արամ) արմատից կազմել է «Արմավիր» տեղանունը:

Հայկազեան բառգրքի բացատրութիւնը հաստատում է այդ իմաստը. մեծ երկեւղ՝ սաստկացած երեւակայութիւնից, միաժամանակ՝ դատարկ, սին. այսինքն՝ *արհավիրքը երեւակայութեամբ կերտուած սաստիկ երկեւղ է, երեւակայական տագնապով ստեղծուած սարսափ, Արհմնի նիւթած զարհոյրը: Նոր բառգիրքը որպէս բառի լատիներէն համարժէք ներկայացնում է terror-ը, որ հէնց ահաբեկութիւնն է⁹: Կարելի է ենթադրել, որ ՎԻԲ արմատը ոչ միայն կարող է բաղադրել ի բարաւրութիւն մարդկանց կառուցուած ճանապարհ ու քաղաք նշանակող բառեր, այլեւ ցոյց տալ, թէ ինչպէս են նիւթուում եւ ինչ ծագում ունեն սարսափը, ահաբեկութիւնն ու զանգիտանքը (վախ): Խարամանիի-Արհմնի ստեղծած նոյն այդ սին ցնորք-զարհուրանքների մասին Պղատոնը գրում է. «Եւ է (են) արհաւիրք ի ձեռն յոռին ունակութեան ումեմն հոգւոյ: Ի մանկութենէ (պա՛րտ է) յաղթել զայնոսիկ, որ հասանին ի վերայ մեր, արհաւիրս եւ երկեւղս»: Կարծես այդ բառն ինքնին արտայայտում է «սատանան այնքան էլ սարսափելի չէ, որքան թուում է» առածի իմաստը, այսինքն՝ տիրող տագնապը, վախն ու անհանգստութիւնը միայն արհաւիրք են՝ ուռճացած վախ, ցնորք, ոչ աւելին:

Աւետիսեան Լ., *Երբ յայտածուում է մաշտոցեան տրամաբանութիւնը*, Երեւան, 2018, էջ 54:

⁹ Ուշագրաւ է այն փաստը, որ ինչպէս լատիներէն terra բառի համարժէքը ԵՐԿիր-ն է, նոյնպէս եւ լատիներէն terror-ինը համապատասխանաբար ԵՐԿեւղ-ն է: Թե եւ ոչ մի ստուգաբանական բառարան չի փոխարնչակցում այս երկու բառերի ծագումնաբանութիւնը, սակայն համոզուած եմ, որ դրանք սերտաւրէն կապակցուած են: terror բառի նախահնդեւրոպական արմատը *tres է, որ նշանակում է՝ ցնցել, դրանով իսկ ահաբեկութիւնը համեմատուում է երկրի ցնցման հետ: Եւ, ամենայն հաւանականութեամբ, ԵՐԿեւղ բառը, ինչպէս TERRor-ը, ԵՐԿրաշարժին (լատ.՝ TERRaemotus) համարժէք հոգեկան ցնցման նշանն է եւ թերեւս երկրի ցնցումն անուանող եզրի երկիմաստ հոմանիշը, կամ, ի վերջոյ, նախապէս վախի այն տեսակն է, որ երկրի ցնցումը կարող էր ազդել: Գուցէ պատահական չէ, որ «դող» եւ «հող» բառերը ներկայանում են որպէս միեւնոյն բառի տառադարձներ կամ փոխկապացուած հնչիւնախմբեր:

Արհաւիրքը, լինելով զարհուրանքի հոմանիշը, պարունակում է նաեւ յստակ գիտելիք, որ այդ վախը իրական չէ, այլ՝ չարի ստեղծած պատրանք, որը ենթակայական է, եւ հնարաւոր է յաղթահարել:

Աշխարհաբարում «արհաւիրք» բառը, միայն երկրորդ իմաստով պահպանելով ահն իր նրբերանգներով, մեծապէս կիրառուում է իր ստացած առաջնային նշանակութեամբ՝ որպէս աղետ, փորձանք, դժբախտութիւն, չարիք, պատուհաս:

Յաւորածի տրամաբանութիւնից հետեւում է նաեւ, որ «արհաւիրք» բառում «վիր» արմատի առկայութեան դէպքում բառի ուղղագրութիւնը վերանայելու կարիք կը լինի:

РЕЗЮМЕ

Армянское слово «առհավիրք» (архавирк` ужас, бедствие) до сих пор неточно. Эта статья - новая попытка этимологии, которая интерпретирует слово как комбинацию двух корней, один из которых - имя воплощения зла в зороастрийской религии - Ариман, о чем предположил и Хюнкеарпеентян, но в чем с ним не соглашается или не уверен Ачарян, а другой – корень «վիր» (вир), что носит в себе значения создать, поправить, установить, основать и в действительности является синонимом корней «шат», «керт», «пат», «шен» (Ервандашат, Тигранакерт, Вагаршапат, Айкашен). Корень «վիր» (вир) находится и в словах:

- «վառիւշվիր»` варсавир (парикмахер) = варс-волосы + а + вир,
- «ռահվիրայ»` рахвира (прокладывающий путь, пионер) = раh-дорога + вира,

И, по моему, тот же корень и в топониме «Արմավիւր»` Армавир = Арм(енак) + а + вир).

И корни «Արհմն» (Ариман) и «վիր» (вир) создают слово «առհավիրք», первоначальное значение которого пустое и безосновательное опасение, страх – созданные и распространенные воплощением зла - Ариманом.

RESUME

The Armenian word «առհավիրք» (arhavirk` horror, calamity) is still inaccurate. This article is a new attempt at etymology, which interprets the word as a combination of two roots, one of which is the name of the embodiment of evil in the Zoroastrian religion - Ahriman, as suggested by Hunkerpentyan, but Acharyan does not agree with him or is not sure. And the other is the root «վիր»(vir), which means to create, amend, establish and in reality is synonymous of roots: «շատ» (shat) - Yervandashat, «կերտ» (kert) - Tigranakert, «պատ» (pat) - Vagharshapat, «շեն» (shen) - Haykashen.

The root վիր (vir) is also found in the words:

- «վարսավիր»՝ varsavir (hairstylist) = vars (hair) + a + vir,
- «ռահվիրայ»՝ rahvira (paving the way, pioneer) = rah (road) + vira,

And in my opinion the same root is in the toponym

- «Արմավիր»՝ Armavir = Arm(enak) + a + vir.

And the roots Արիման (Ahriman) and վիր create the word արհաւիրք, which originally means empty and unreasonable fear, created and spread by the embodiment of evil - Ahriman.

ԲԱՐԲԱՌԱԳԵՏ ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻ ԾՐԱԳՐԱՅԻՆ ՄԻ ՀՈԴՎԱԾԻ
ՇՈՒՐՋ
(ծննդյան 70-ամյակի առիթով)

Վերջերս լրացավ վաղամեռիկ բարբառագետ Ա.Խաչատրյանի ծննդյան 70-ամյակը: Մեծ էր երիտասարդ բարբառագետի հետաքրքրությունների շրջանակը, բայց հատկապես արժեքավոր են նրա նույր ու դիպուկ դիտարկումները բարբառագիտության բնագավառում: Իր կարճատև կյանքում նա հասցրեց շատ բան անել հայ բարբառագիտության անցնելիք ճանապարհին ուղենշելու համար:

«Աճառյանը և հայ բարբառագիտությունը» թեկնածուական թեզով Ա.Խաչատրյանը ըստ ամենայնի քննության է առել հայ մեծագույն լեզվաբան և բարբառագետ Հ.Աճառյանի բարբառագիտական ժառանգությունը՝ կարևորել նրա տեղն ու դերը բարբառագիտության՝ իբրև առանձին գիտակարգի կայացման գործում:

Հայտնի է, որ հայ բարբառների խոսվածքային տարբեր միավորների մենագրական քննության եղանակը շուրջ 100 տարի եղել է հայ բարբառների ուսումնասիրության ամենահիմնական ուղին և իր նշանակությունը չի կորցրել նաև բարբառագիտության զարգացման արդի փուլում: Այդ մենագրությունների կարևորությունն ու անհրաժեշտությունն ըստ ամենայնի արժևորում է բարբառագետ Ալբերտ Խաչատրյանն իր **«Հնչյունաբանության ուսումնասիրության սկզբունքները հայ բարբառագիտական աշխատություններում»** ծրագրային ծավալուն հոդվածում¹: Նա վստահ է, որ բարբառներին նվիրված մենագրությունները լավագույն միջոց են խորությամբ ներկայացնելու տվյալ բարբառի հնչյունաբանական և բառակազմական բոլոր առանձնահատկությունները՝ խոսվածքների իրական պատկերը ներկայացնելով նաև բանահյուսական նյութերով: Հայերենի բարբառներին նվիրված մի քանի տասնյակ մենագրություններն ակնհայտորեն գրված են 20-րդ դարասկզբին Հ.Աճառյանի մշակած ու գործադրած կայուն սկզբունքներով: Ճիշտ նույն կաղապարով գրված լինելով՝ այդ բոլոր մենագրություններում առկա են Աճառյանի

¹ Տե՛ս Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պրակ 2, Ե., 1985, էջ 91:

բարբառագիտական ուսումնասիրություններին բնորոշ նկատելի մի բացթողում, ինչպես հոդվածագիրն է նշում՝ «Առկա են պատմահամեմատական մեթոդի ամենահիմնական տարրի՝ *համեմատության* անտեսման մասին վկայող փաստեր»²:

Իր այս ծրագրային հոդվածում Ա.Խաչատրյանը թվարկում է մի շարք թերություններ, որոնք բնորոշ են բարբառների՝ ավանդական սկզբունքով իրականացված ուսումնասիրություններին: Դրանցից են՝

Ա) Հնչյունափոխական իրողություններին առնչվող նկատելի թերություններ:

Նշենք դրանցից մի քանիսը.

1. Ուսումնասիրվող բարբառների նկարագրության մեջ մանրամասնորեն ներկայացվում են գրաբարյան բոլոր հնչյունները՝ հավասարապես կարևորելով ինչպես համակարգային փոփոխության ենթարկվող, այնպես էլ մասնավոր կամ բոլորովին չփոփոխվող հնչյունները՝ այդ ձևով ավելորդաբանություններով ծանրաբեռնելով ուսումնասիրությունը:
2. Առավել ևս մերժելի իրողություն է հնչյունների՝ բառի մեջ ունեցած բոլոր դիրքերը ներկայացնելը՝ առանց կարևորության աստիճանի հաշվառման: Բերվում են բառասկզբում *փ, ք, թ, ց, չ* բաղաձայնների անհնչյունափոխ լինելն ապացուցող բազմաթիվ օրինակներ: Ընդ որում՝ այդ երևույթն առկա է բոլոր ուսումնասիրություններում:
Կամ, ասենք, թեև հանրահայտ է պայթականների և կիսաշփականների փոփոխությունների համակարգային լինելը, այնուամենայնիվ, նախկին ուսումնասիրություններում այդ կարգի հնչյուններից յուրաքանչյուրը քննության է առնվում մյուսներից անջատ:
3. Քննադատելի է նաև Աճառյանի օրենքին ենթարկվող բարբառներում *ա* հնչյունի քմայնացումը *ռ* կամ *ռ* հնչյունների քմայնացման հետ չկապելու հանգամանքը, ինչն ակնբախ է նաև հետազայում գրված բարբառագիտական մենագրություններում:
4. Նույնպիսի ավելորդաբանություն է շեշտից կախված հնչյունափոխությանն առնչվող երևույթը նկարագրելիս նույն

² Տե՛ս Հայերենի բարբառագիտական առլաս, պրակ 1, Ե., 1982, էջ 74:

դիրքում գտնվող տարբեր ձայնավորներն առանձին-առանձին քննության առնելու կարգը:

5. Ավելորդաբանության արժեքով է ներկայանում նաև դիրքային տարբերակները ոչ միայն համապատասխան հնչյուններին վերաբերող մասում, այլ նաև առանձին վերնագրերի տակ քննության առնելը, նաև գրաբար-բարբառ բառացանկում ընդգրկելը և այլն:

Ավելորդաբանությունների նմանօրինակ բազմաթիվ իրողություններ թվարկելով՝ Ալբերտ Խաչատրյանը եզրակացնում է. «Կարծում ենք՝ բարբառագիտության շահերը պահանջում են լեզվաբանական գիտության և մասնավորապես՝ հայերենագիտության զարգացման արդի մակարդակին համապատասխան վերանայել ու կատարելագործել բարբառների հնչյունաբանության քննության ավանդական սկզբունքները»³:

Բ) Հաջորդ հարցը, որի վրա հատուկ ուշադրություն է հրավիրում Ա.Խաչատրյանը, վերաբերում է *անկանոն հնչյունափոխություններին*:

Ինչպես հայտնի է, բարբառագիտական բոլոր մենագրություններում տվյալ բարբառի համար օրինաչափ հնչյունափոխական խնդիրների քննությանը հաջորդում է դրանցից շեղվող անկանոն կամ մասնակի դեպքերի քննությունը: Հենց այդ հարցին էլ, ինչպես նշում է բարբառագետը, հարկ է հատուկ ուշադրություն դարձնել, քանի որ հնչյունափոխական անկանոնությունները չափազանց կարևոր են լեզվի պատմության հնագույն շերտերը, բարբառային հին երևույթները վերհանելու առումով և լեզվի արխիվի գծերը բացահայտելու համար: Անդրադառնալով այդ հարցում մենագրությունների հեղինակների անփութությանը՝ Խաչատրյանը գրում է. «Ի մի հավաքելով ավելի քան 3 տասնյակ բարբառագիտական մենագրություններում հնչյունափոխական անկանոնություններ համարվող օրինակները՝ նկատում ենք, որ դրանց զգալի մասը ընդհանուր համապատասխանություններից շեղում է դիտվել համեմատության եզրերը ճիշտ չընտրելու պատճառով»⁴:

³ Տե՛ս Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պրակ 2, Ե., 1985, էջ 91:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 95:

Ըստ հեղինակի՝ բարբառագիտական մենագրությունների հեղինակների կողմից շատ դեպքերում որպես գրաբարյան են ներկայացվում հին շրջանից ավանդված կրկնակ բառաձևերից նրանք, որոնք առավել տարածված են և ընտիր։ Այդ առումով հոդվածագիրը օրինակ է բերում **թօռովել-թառամել** գուգաձևությունը։ Այսպես՝ Մալաթիայի բարբառի ուսումնասիրության մեջ **թառամել**-ը առավել օրինաչափ համարելով՝ ուսումնասիրության հեղինակն այդ բառում **ա-օ** ոչ օրինաչափ հնչյունափոխություն է փաստում։ Խաչատրյանն իր հոդվածում համոզիչ կերպով փաստում է, որ վերոհիշյալ բարբառի ուսումնասիրության մեջ **թառամիլ>թօռովիլ** բառաձևերը ներկայացնելիս «թույլ է տրված հնչյունական փոփոխությունների ժամանակագրության կոպիտ խախտում, քանի որ հայերենի զարգացման պատմական (գրային) շրջանին է վերագրվում հնչյունների հերթագայության այնպիսի երևույթ, որ վերաբերում է մեր լեզվի նախապատմական շրջանին»⁵։ Իբրև կողմնորոշման միջոց՝ հոդվածագիրը բերում է Հ.Աճառյանի վկայությունն Արմատական բառարանում այն մասին, որ **թռռով**-ը **թառամ**-ի՝ հնդեվրոպական շրջանից եկող բարձր ձայնդարձի արտահայտություն է։

* Նմանատիպ մի օրինակ էլ հունարենից փոխառյալ **կիրակէ** բառանվանումն է՝ 5-րդ դարից ավանդված 2 ձևով՝ **կիրակէ** և **կիրակէ**։ Մեր բարբառագիտական երկերում (գրեթե առանց բացառության) որպես սկզբնաձև է ընդունվում ոչ թե **կիրակէ**-ն, այլ **կիրակէ**-ն՝ որպես անկանոն հնչյունափոխություն որակելով **իւ>ի** անցումը այդ բարբառներում։ Մինչդեռ Խաչատրյանը համոզմունք է հայտնում, թե <արդի բոլոր բարբառների համապատասխան տվյալների համեմատությունը ցույց է տալիս, որ դրանց նախաձևը կարող էր լինել միայն կիրակէ-ն (և հետագայում դրանից ծագած **կիրակի**-ն, որ հանդիպում ուշ շրջանի մատենագրության մեջ), բայց ոչ **կիրակէ**-ն։ Ճիշտ է, **կիրակէ**-ն **կիրակէ**-ի համեմատությամբ վերջին հաշվով բարբառային կամ ժողովրդախոսակցական ձև է, բայց դա վերաբերում է արդեն իսկ 5-րդ դարին և ոչ թե աշխարհաբարին»⁶։

* Խաչատրյանի հոդվածում ներկայացվում են այդ մենագրություններում առկա նաև այլ բնույթի սխալներ։ Ասենք, **երախայ** և

⁵ Տե՛ս Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պրակ 2, Ե., 1985, էջ 97:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 98:

երեխայ ձևերից թեև հնագույնը առաջինն է, սակայն մենագրություններից շատերում **յերախա-արախա-ըրախա** ձևերում արմատական ձայնավորի պահպանումը արհեստականորեն դիտվել է որպես **ե>ա** մասնակի հնչյունափոխության արդյունք:

* Հոդվածագիրը կարծիք է հայտնում, որ, իհարկե, հին շրջանից եկող գրավոր վկայությունների բացակայության պայմաններում ոչ միշտ է հնարավոր հաստատապես խոսել այս կամ այն մասնակի հնչյունափոխության հին լինելու մասին: Բայց կան որոշ չափանիշներ, որոնց հետևողական գործադրումը ընձեռում է նմանատիպ հնարավորություն, և դրանցից ամենավստահելին մյուս բարբառների համապատասխան տվյալների հետ համեմատությունն է: Եթե պարզվում է, որ տվյալ իրողությունն ընդհանուր է հայերենի բազմաթիվ բարբառների համար, ապա այն կարելի է հին համարել: Իսկ եթե հատկանիշը գրեթե համատարած է, ապա ճիշտը այն համահայերենյան իրողություն համարելն է: Օրինակ՝ գրաբարի **ալևոր**, **արբել**, **եղբայր**, **ոսկր** բառերի դիմաց արդի բարբառները (չնչին բացառությամբ) երևան են հանում **հալևոր**, **հարբել**, **աղբայր**, **ոսկոր** նախաձևերը: Ըստ Խաչատրյանի՝ տրամաբանական է կարծել, որ դրանք առաջացել են այն ժամանակ, երբ հայերենը համեմատաբար միասնական էր՝ 10-րդ դարից առաջ: Ընդ որում, առաջին 3 բառերի խոր հնության մասին մենագրությունների հեղինակները համակարծիք են՝ դրանք համարելով հին հայերենի ժողովրդախոսակցական տարբերակի ձևեր: Իսկ վերջին բառի առիթով հոդվածագիրը հետաքրքիր դիտարկում է անում՝ ասելով հետևյալը. «**Ոսկոր**-ը **ոսկր**-ի համեմատությամբ նորաբանություն է՝ առաջացած լիաձայնության ու առնմանության օրենքներով, հին հայերենի վերջին փուլում: Միայն Ղարաբաղի բարբառն է երևան հանում ավելի հին վիճակ, քան ոսկր-ը»⁷:

* Հոդվածում կարևորվում է այն դրույթը, որ համահայերենյան բնույթ կրող հնչյունափոխական իրողությունները տարբեր մենագրություններում ներկայացնում են որպես տվյալ բարբառին հատուկ երևույթ, իսկ դա ապացուցելու համար հաճախ անհաջող փորձեր են արվում տվյալ բարբառին վերագրելու որոշ անկանոնություններ: Այս հարցում հոդվածի հեղինակի կարծիքն այն է, որ եթե շեղումն առկա է պատմականորեն սերտ

⁷ Տե՛ս Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պրակ 2, Ե., 1985, էջ 114:

տարածք կազմող մի շարք բարբառներում, ապա այն պետք է համարել միայն տվյալ տարածքին հատուկ հին բարբառային իրողություն, իսկ եթե այն հանդիպում է զանազան տարածքներ ընդգրկող տարբեր բարբառներում, ապա նրա՝ հին հայերենի բարբառային փաստ լինելու վարկածն ավելի է հաստատվում: Այդ առիթով բարբառագետը բերում է համապատասխան օրինակներ: Այսպես, **աստուած** բառի դիմաց արևելյան մի շարք բարբառներ ունեն **աստոծ** ձևը, որը պետք է համարել այդ տարածքի (Արցախ, Սյունիք) հին բարբառային երևույթ: Իսկ ասենք **թրջել** բառի դիմաց առկա **դրջել**-ը, որ կա Արարատյան, Սուչավայի, Խարբերդի, Ջուղայի, Թիֆլիսի, Խոյ-Մարաղայի, Հաճնի բարբառներում, պետք է համարել **հինհայերենյան** (տարբեր բարբառներին բնորոշ) հատկանիշ:

Հոդվածագիրը նշում է, որ բարբառային հնաբանությունների հարցը Հ.Աճառյանն իր մենագրություններում առաջադրել և հաջողությամբ կիրառել է՝ համեմատելով փոխատու և ցեղակից հնդեվրոպական լեզուների տվյալների համեմատությամբ, սակայն իր ուսումնասիրության ոլորտն է ընդգրկել բարբառային հայտնի տվյալների մի որոշ մասը միայն և ոչ միշտ է անհրաժեշտ հետևողականություն ցուցաբերել դրանց մեջ»⁸:

Այս աշխատանքում Խաչատրյանը բարբառային հնաբանությունների ուսումնասիրությունների հարցում հետաքրքիր ձևով հակադրում է ամենաճանաչված երկու բարբառագետների՝ Հ.Աճառյանին և Ա.Ղարիբյանին: Աճառյանը մեծ զգուշավորություն է հանդես բերում նմանօրինակ պատասխանատու հարցում որոշակի կարծիք ներկայացնելու ժամանակ՝ պատճառաբանելով, որ հնագույն հուշարձանները մեզ են հասել՝ ուշ շրջանի գրչություններով: Այս առիթով օրինակ է բերում **կրեայ** բառը՝ հին շրջանից հասած **կրայ**, **կրիայ**, **կիրայ** և արդի բարբառներում գործառող 18-ից ավելի բառանվանումներով: Աճառյանը գտնում է որ բոլորն էլ սերում են ձևափոխված են **կրեայ** բառից սերած է համարում բոլոր ձևերը: Ըստ Խաչատրյանի՝ «հին հայերենում բարբառային տարբերությունների գոյությունն ընդունելու դեպքում տրամաբանական կլինեք այդ գրչությունների մի մասը համարել բարբառային հին իրողություններ, իսկ արևելյան մի շարք բարբառներում առկա **կուրյա**, **կուրա**, **կուրի**, **կուրայի** և այլ ձևերը՝ զրաբարյան բառաձևերի համեմատությամբ ավելի հին վիճակի արտահայտություններ, քանի որ դրանցում պահպանված է **ու**

⁸ Տե՛ս Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պրակ 2, Ե., 1985, էջ 114:

արմատական ձայնավորը(չի բացառվում **կուր** արմատին զուգահեռ՝ **կիր**-ի գոյությունը»⁹: Նպատակաուղղված ուսումնասիրության դեպքում Աճառյանը, մի կողմ դնելով զգուշավորությունը, բարբառային հնաբանություններ կհամարեր դրանք:

Իսկ Ա.Ղարիբյանն ընդհակառակը, չի խուսափում իր աշխատություններում կանխակալ կարծիք հայտնել, ինչպես, ասենք, վարվել է նորախայտ բարբառներից մեկի՝ Արամոյի բարբառի երկար ձայնավորները հնդեվրոպական նախալեզվից սերող իրողություն համարելով: Խաչատրյանը գտնում է, որ առանց լուրջ ուսումնասիրության և բազմապիսի օրինակների նման կանխակալ կարծիք հայտնելը ծայրահեղություն է և գալիս է արդի բարբառներին հատուկ իրողություններին խոր հնություն վերագրալու մղումից, թեկուզ և գրաբարի հենքի վրա է քննում բարբառներում առկա հնյունափոխության իրողությունները:

Ավելորդ զգուշավորության կամ կանխակալ կարծիքի փոխարեն Խաչատրյանը լավագույն միջոց է համարում **համեմատությունը** մյուս բարբառների համապատասխան տվյալների հետ: Հատկանիշի հնության ցուցիչը տվյալ բարբառի և այլ բարբառների համեմատությունից ակնհայտ դարձող ընդհանրություններն են: Այդ առումով հայ բարբառագիտության մեջ կարևորագույն արժեք է ձեռք բերում ակադ. Գևորգ Ջահուկյանի «**Հայ բարբառագիտության ներածություն**» աշխատությունը (1972թ.), որի մեջ արդեն հստակորեն սահմանազատվում է հնյունափոխությունն իր տարբեր դրսևորումներով, ինչպես՝ *պատմական* կամ *տարժամանակյա* հնյունափոխությունը և *համաժամանակյա* կամ *շեշտից կախված* հնյունափոխությունը, ինչպես նաև *դիրքային փոխադրեցական* հնյունափոխության դեպքերը: Նմանատիպ հիմնարար ուսումնասիրությունը մեծապես նպաստեց, որ նոր շրջանի մասնագետ-բարբառագետներն իրենց մենագրություններում կիրառեն առավելագույն ընդհանրացման սկզբունքը: Հոդվածագրի կարծիքով՝ այդ սկզբունքի հետևողական գործադրման շնորհիվ աշխատանքները բեռնաթափվել են մեծ քանակությամբ օրինակների կրկնությունից: Ակնհայտ է, որ ուշ շրջանի ուսումնասիրողները խուսափել են բազմաթիվ մասնավոր կանոններից,

⁹ Տե՛ս Հայերենի բարբառագիտական ատլաս, պրակ 2, Ե., 1985, էջ 112:

հավելորդայնությունից, որոնք անխուսափելի են ավանդական մեթոդով գրված աշխատություններում:

Ինչ վերաբերում է Ա. Խաչատրյանի՝ ծրագրային արժեք ունեցող այս ուսումնասիրությանը, կարելի է ասել, որ խորաթափանց բարբառագետն իր հետաքրքիր դիտարկումներով ուղենշում է բարբառագիտության զարգացման ճշմարիտ ուղին՝ առաջնորդվելով հայ բարբառների հետազա ուսումնասիրողներին ավանդական մեթոդի որոշ թերություններից զերծ պահելու ակնկալիքով:

Գևորգյան Գայանե(Հայաստան,
Բյուսուկի անվ պետական համալսարան)

ԱՐԱԲԿԻՐ ՔԱՂԱՔԻ ԼԵԶԿԱԿԱՆ ՅՈՒՐԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Արաբկիրի խոսվածքը¹ գործածվել է Արաբկիր քաղաքում, որը գտնվում է Եփրատ գետի աջ կողմում՝ Ակն և Խարբերդ քաղաքների միջև: Ըստ Թ. Հակոբյանի՝ Արաբկիրը 1800-1830-ական թվականներին ունեցել է մոտ 15 հազար բնակիչ, որից 12 հազարը՝ հայեր: 1915 թվականից առաջ քաղաքի բնակչության թիվը հասնում էր մոտ 20 հազար մարդու, որից 10 հազարը հայեր էին: Արևմտյան Հայաստանի մյուս բնակավայրերի հայության հետ Արաբկիրի հայերը ևս երկու անգամ 1895-96 և 1915 թթ. ենթարկվել են տեղահանման ու բնաջնջման: Տարագրված արաբկիրցիներից 800 հոգի 1922-ին նորից են վերադառնում և բնակություն հաստատում իրենց քաղաքում, բայց, չլիմանալով բռնություններին, գալիս են Հայաստան: Ներգաղթած արաբկիրցիները հիմնադրում են Նոր Արաբկիր ավանը, որը 1929 թ. ուներ 1000 բնակիչ,

¹Լեզվաբանական գրականության մեջ ընդունված է *Արաբկիրի բարբառ* անվանումը, սակայն աշխատանքում գործածում ենք *Արաբկիրի խոսվածք* եզրույթը, քանի որ ներկայացնում ենք միայն Արաբկիր քաղաքի լեզուն: Արաբկիրի բարբառը, ինչպես Հ□ Աճառյանն է նշում, խոսվել է Փոքր Հայքի հարավային մասում□«...գլխավոր քաղաքներեն են՝ Արաբկիր, Տիվրիկ, Կյուրիկ, Տարենտե, ինչպես նաև Կեսաբիայի և Յոզղատի գյուղերից մի քանիսը□□□: Շրջանիս մեծագույն կենտրոնը լինելով Արաբկիրը՝ բարբառս կոչեցին սրա անունով»¹(տե՛ս Հայոց լեզվի պատմություն, մաս 2, Երևան, 1951, էջ 348):

իսկ 30 տարի հետո՝ 60000: Նոր Արաբկիրը հետագայում ձուլվել է Երևանին՝ դառնալով նրա թաղամասերից մեկը²:

Արաբկիրի բարբառի լեզվական հատկանիշներին նվիրված միակ ծավալուն աշխատությունը Սարգիս Դավիթ Բեկի «Արաբկիրի գավառաբարբառը» աշխատանքն է ³ :Արաբկիրի բարբառայինյուրահատկություններինհակիրճ անդրադարձել է նաև Հ. Աճառյանը⁴ : Սակայն Արաբկիրի՝ Դավիթ-Բեկի և Հ□ Աճառյանի կողմից ներկայացված բարբառային տվյալները անցյալ դարի10-50-ական թվականների իրողություններ են և նոր տվյալներով լրացման և ճշգրտման կարիք ունեն:

Բարբառագիտության զարգացման արդի փուլում, երբ առանձին բարբառների ուսումնասիրությունների, ինչպես նաև հայերենի բարբառագիտական ատլասի ծրագրով շուրջ 500 հայկական բնակավայրերիբարբառային հատկանիշների գրանցման արդյունքում կուտակվել է հսկայածավալ նյութ, որի՝ բարբառային բազմաթիվ միավորների,այդ թվում նաև Արաբկիր քաղաքի խոսվածքինորահայտ տվյալները դեռևս գիտական շրջանառության մեջ չեն դրվել, խիստ կարևորվում է փաստական այդ հարուստ նյութի սահմաններում ներկայացնել խոսվածքների բարբառային յուրահատկությունները, հետազոտել դրանց հետ առնչվող տեսական ու գործնական մի շարք խնդիրներ, որոնց վերաբերյալ լեզվաբանական գրականության մեջ արտահայտված են հակասական կարծիքներ:

Սույն աշխատանքում ներկայացվում է Արաբկիրի խոսվածքի լեզվական բնութագիրը համաժամանակյա քննությամբ՝ ըստ Հայերենի բարբառագիտական ատլասի ծրագրով գրանցված «Արաբկիր» աշխատանքի ¹ :Արաբկիր քաղաքի խոսվածքը Հայերենի

²Թ.Խ. Հակոբյան, *Պատմական Հայաստանի քաղաքները*: Երևան, 1987, էջ 50-53:

³Մելիք Ս. Դավիթ Բեկ, *Արաբկիրի գավառաբարբառը*, Վիեննա, 1919:

⁴Հ. Աճառյան, նշվ□ աշխ□, էջ 348-349:

բարբառագիտական ատլասի (այսուհետ՝ ՀԲԱ) ծրագրով գրանցել է բան□ գիտ□ թեկնածու, բարբառագետ Դարիկո Կոստանդյանը 1980 թվականին: Նրա տեղեկությունների համաձայն՝ 84-ամյա Մաքրուհի Ղազարյանը բնիկ արաբկիրցի է եղել: Հայաստանի Հանրապետություն է եկել ընտանիքով 1928 թվականին: Լավ հիշում է մայրենի խոսվածքը, որը, ըստ բարբառախոսՄաքրուհի Ղազարյանի, տարբերվում է շրջանի գյուղերի (Աղն, Անջրդի, Ծագ, Անթրկա, Շեպիք, Հոնար են) խոսվածքներից⁵:

Հինհայերենյան ձայնավորները՝ *ա, ի, է, օ, ու, ը*, գործառում են Արաբկիր քաղաքի խոսվածքում՝ չկրելով որակական փոփոխություններ: Ա ձայնավորը հանդիպում է հինհայերենյան *բ, գ, դ, ձ, ջ* ձայնեղ հնչյուններին կամ դրանցից առաջացած խուլերին (բարձ-բ'արց, բարակ-բ'արակ, բան-բ'ան, դաս-դ'աս, ձագ-ձ'աք են), շչականներին նախորդող և հաջորդող (*ճանճ-ճանջ, խաչ-խաչ, խարշել-խաշել, արժել-արժել, կարճ-կարջ* են), ինչպես նաև *մ, ն* ռնգայիններին նախորդող (*ամիս-ամիս, ամպ-ամբ, թան-թան, համար-համար, մանել-մանել, քամել-քամել, նշան-նիշան* են) դիրքերում: Հինհայերենյան *ու* և *ի* ձայնավորները ևս Արաբկիրի խոսվածքում փոփոխությունների չեն ենթարկվել ինչպես ձայնեղներից կամ դրանցից առաջացած խուլերից հետո (*բուք-բ'ուք, տուն-տուն, դուռ-դ'ուռ, ձուկն-ձ'ուկ, ջուր-ջ'ուր* են), այնպես էլ շեշտակիր դիրքում (*թունդ-թունդ, սունկ-սունկ, փուշ-փուշ, սուտ-սուտ, ուտել-ուտել, սիրտ-սիրտ, վիզ-վիզ* են):

Ոն է տառերը խոսվածքում չեն գործառում: Այսպես՝ միավանկ բառերի *վօ* հնչյունակապակցությունը և երկվանկ բառերի *օ* սկզբնաձայնավորը համապատասխանում են հին հայերենի *ո* ձայնավոր հնչյունին (*որբ-վորի, ոչխար-օշխար, ոջիլ-օջիլ, ոռնալ-օռնալ, ոսկի-օսկի* են): *Օ* հնչյունը գործառում է նաև հինհայերենյան ձայնեղներին (*բ, գ, դ, ձ*,

⁵ Տե՛ս *Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութեր*, Արաբկիր, հ. 132 (այսուհետ՝ ՀԲԱՆ, 132):

ջ) կամ դրանցից առաջացած խուլերին հաջորդող *ռ-ի* փոխարեն (*բողկ-բ'օղգ, գործ-գ'օրձ, դող-դ'օղ, ձոր-ձ'օր* են), ինչպես նաև բառամիջի շեշտակիր և նախաշեշտ դիրքերում գտնվող *ռ-ի* դիմաց (*լողալ-լօգնալ, մոմ-մօմ, խոշոր-խօշօր, խմոր-խըմօր* են): Միավանկ և երկվանկ բառերի բառամիջի շեշտակիր *ե-ի* դիմաց գործածվում է **է** ձայնավորը, այսպես՝ *խելք-խէլք, ցեց-ցէց, վեց-վէց, ասեղն-ասէղ, լեղի-լէղի, փեսայ-փէսա* են: *Բ-*ին նախորդող դիրքում սկզբնաձայնավոր *ե-ի* դիմաց առկա են է, ի ձայնավորները, յէնչյունակապակցությունը՝ *երես-երէս, երեք-իրէք, երևալ-էրէվնալ, երկու-էրգու, երկայն-հ'էրգան, երկիր-յէրգիր* են:

Արաբկիրի խոսվածքում հինհայերենյան երկբարբառներին համապատասխանում են ձայնավորներ: Այսպես՝ հինհայերենյան շեշտակիր *այ* երկբարբառի դիմաց առկա է *ա* ձայնավորը (*այս-աս, լայն-լան, ձայն-ձ'ան, մայր-մար* են): Նախաշեշտ դիրքում *այ* երկբարբառին համապատասխանում են *է(այրիկ-էրիգ, այրել-էրէլ* են) և *ա(փայծաղն-փաձախ, այսօր-ասօր* են) ձայնավորները: Հին հայերենի *աւ* երկբարբառի փոխարեն բոլոր դիրքերում գործածվում է *օ (աւր-օր, աւձ-օց, աւծել-օձէլ, աւրհնել-օրշնէլ, տաւն-տօն, եաւթն-յօթ* են), իւ երկբարբառի փոխարեն՝ *ի(ալիր-ալիր, աղբիր-ախպիր, արին-արին, հիւսել-հիսէլ* են), *ու(նեղութիւն-նէղութիւն, եղբայրութիւն-ախպարութիւն* են) հնչյունները, իսկ *ոյ* երկբարբառի դիմաց առկա են *ու* և *օ* ձայնավորները, այսպես՝ *բոյն-բ'օն, թոյլ-թօլ, բոյթ-բ'ութ, ոյժ-ուժ* են:

Արաբկիրի խոսվածքում արտաբերական հստակությամբ են հատկանշվում բաղաձայն հնչյունները: Ձայնեղ պայթականների և կիսաշփականների (*բ, գ, դ, ձ*) դիմաց առկա են շնչեղ ձայնեղներ, այսպես՝ *բարձ-բ'արց, բրինձ-բ'ըրինձ, դրում-դ'ըթում, ձմերուկ-ձ'ըմէրուգ, ջուր-ջ'ուր* են, խուլերի դիմաց՝ խուլեր (*կաքաւ-կաքավ, կարաս-կարաս, պաղատանք-պաղաղանք, պակաս-պագաս, տանել-տանէլ, ծաղիկ-ծաղիզն*): Բառամիջի և բառավերջի դիրքերում խուլերը փոխվում են ձայնեղների (*ապուր-աբուր, ծակել-ծագէլ, կատու-կադու, անիծել-անիձէլ, գետին-գ'էղին, կոպ-կօր, ճանկ-ճանգ, ճակատ-ճագադ* են), իսկ

ձայնեղները՝ շնչեղ խուլերի(*առողջ-առօխչ, դաղձն-դախց, չղջիկ-չըխչիգ, աղբիւր-ախպիր են*):

Հայերենի բարբառագիտական ատլասի ծրագրով տրված հասկացական-բառանվանողական զուգաբանություններին Արաբկիրի խոսվածքում համապատասխանում են հնչյունական տարբերակներ և բառային տարբեր դրսևորումներ ունեցող ձևեր: Ստորև ներկայացնում ենք հասկացական-բառանվանողական այն զուգաբանությունները, որոնց իմաստը Արաբկիրի խոսվածքում դրսևորվում է բառային այլ արտահայտությամբ: Դրանք են՝ *անտառ-օրման, քամի-հավա, ցող-շրտավա, կաթիլ-պուղ, սառույց-բուզ, ստվեր-շուք, կողմ-թարաֆ, գիծ-խազ, ծայր-ձօթ, անկյուն-քէշա, առաստաղ-հ'առիք, երդիկ-պաջա, ջրհորդան-օլուխ, ածուխ-քէմիր, եկեղեցի-ժամ, ցեխ-չամուռ, աթար-թըրիք, արմատ-քօք, տերև-փուր, կեղև-դաբուղ, կորիզ-կուտ, սերմ-կուտ, եգիպտացորեն-հ'էղսերմացօրէն, լոբի-սըլիկ, կաղին-ֆընդըխ, ցոգուլ-չաղալա, սաձիլ-սաղըր, ճակնդեղ-տակ, գազար-ստաղբին, դանդուր-փերփեր, եղինջ-կըջանուզ, ուրց-ծահին, հէսան-սըրաքար, մէխ-գ'ամ, կճուճ-բ'օղօղ, խցան-թափա, իլիկ-քըրման, անկողին-յաթախ, ակնոց-գ'էզլիգ, օձիք-յախա, քղանցք-քընար, տրեխ-չարուխ, ճոճ-կախօրան, բարուր-դունդախ, օժիտ-ջ'էհէգ, նոր տարի-կադանթ, ծննդկան-տօղացկան, երեխա-չաղա, տատ-վէնձ մար, տերտերակին-իրիսկին, քահանա-տէրդէր, անորորդի-անէրձ'աք, ամուսին-երիկզ/երիգմարթՍտագերկին-ներ, մորեղբայր-տայի, ծերունի-էխտիար, հարևան-դ'ըրացի, ջրաբաշխ-ջ'ըրբանդ, որսորդ-ավջի, հովիվ-չօբան, կրիա-թօսպախա, մողես-գօրձուձ, սարդ-իլիմջագ, որդ-պօզիգ, անձրևորդ-յերգըրմար, ցեց-գիվա, թռչուն-դուշ, հնդկահավ-դագ, հոպոպ-իրիբօպ, աքաղաղ-խօրօզ, փետուր-թէբուր, ձու-հավկիթ, խայթոց-իժ, ատամն-առդա, բռունցք-գ'ըմփուզ, ազդր-բալդըր, կոկորդ-բօղագ, եղջուր-դօչ, թևատակ-դօլթուխ, շրթունք-պըրգունք, արտևանունք-թայթինչ, վերք-յարա, խաշ-փաչա, կաթնապուր-սիզլի, դռաբ-ըրուր, ձավար-կանդըմա/բ'ըլդուր, տիկնիկ-խըմաջիգ, ճան-վէգ, համբույր-պաք,*

ապտակ-շըլըխար, երկյուղ-վախ, ժամանակ-աղէն, կեսօր-օրսագ, լավ-աղէգ, նիհար-գաիֆ, դառն-լէղի, բուր-քօր, սպիտակ-ճերմագ, շէկ-սառու, փոքրիկ-պըզդիգ, թանկ-սուղ, կաղ-թօփալ, կորամեջք-կըզուգ, համր-լալ, պեպնոտ-մանօղ, ծաղկատար-կըռղաձ, գանգուր-բըլղիգ, փափուկ-կագուղ, ժլատ-կըծծի, մերկ-շըլբախ, սառն-պաղ, կիսրար-օրթաղ, թխել-էփել, քանդել-քագել, մեխել-գ'ամել, հավաքել-ժողվել, հանգցնել-մարել, պարգաջրել-սայել, փակել-գ'օցել, ավարտվել-լըմըննալ, սառչել-պաղիլ, հանդիպել-ռաստ գ'ալ, հայտնել-խաբար տալ, փափկել-կագողնալ, սպիտակել-ճերմըզիլ, թիկնել-կըռթընել, կոճակել-օղգել, ամուսնանալ-կարքըվիլ, նվագել-չալել, համբուրել-պաքնել, զբոսնել-օլըրդել, փաթաթել-բ'ըլլել, բարկանալ-հէրսօղիլ, հորիներ-մօգօնել, այծմ-հիլմա, ճիշտ-իրավ, իզուր-պարապ, կարծես-գ'իղնաս քի, ինչպես-ինդօր, ներքն-վար, փոխարէն-տէղ, բացի-գաղ, ափսոս-մէխը:

Արաբկիր քաղաքի խոսվածքում գործառող –եր (էր) և -ներ(ներ) հոգնակերտների գուգորդելիությունը թվանիշ հիմքերին պայմանավորված է դրանց ձևաիմաստային առանձնահատկություններով: -Եր(էր)վերջավորությունը բաղադրվում է միավանկ բառերին (ջ'ուր-ջ'ըրէր, միս-միսէր, բ'արց-բ'արցէր, ամբ-ամբէր են), կենդանիների՝ միավանկ հիմքով անուններին (գ'ալ-գ'ալէր, ձ'ի-ձ'իյէր, էշ-էշէր են): -Ներ(ներ) հոգնակերտ վերջավորությունը բաղադրվում է բազմավանկ բառերին(հ'ընգէր «ընկեր»-հ'ընգէրներ, իլիգ «իլիկ»-իլիգներ, խընձօր «խնձօր»-խընձօրներ, ծաղիգ «ծաղիկ»-ծաղիգներ են): Գրաբարյան -ն վերջնահնչույնով միավանկ բառերի մի մասում հոգնակերտից առաջ ն վերջնահնչույնը պահպանվում է(դ'ուռ-դ'ըռներ, թօռ-թօռներ, մաղ-մաղներ են), մյուս մասում՝ ընկնում(ձունգ-ձունգէր, կառ «գառն»-կառէր, ագ-ագէր, նուռ-նուռէր են):Արաբկիրի խոսվածքը հատկանշվում է հոլովանիշ վերջավորությունների և հերթագայությունների առկայությամբ, ինչպես նաև եզակի թվի հարացույցում ի հոլովանիշ թեքույթի, իսկ հոգնակիում՝ ու հոլովանիշի ընդհանրական արժեքով:Ի հոլովանիշվերջավորությունը գործածվում է գրաբարյան ն

վերջնահնչունով (*դ՛ուռ «դուռն»-դ՛ուռի(ն), ծունգ «ծունկն»-ծունգի(ն), ձ՛ուգ «ձուկն»-ձ՛ուգի(ն), մաղ-մաղի(ն), օտք «ոտք»-օտքի(ն)* և *ք* հոգնակերտով բառերի (*միտկ-մըտկի(ն), հարսնիք-հարսնիքի(ն)* ևն), ինչպես նաև կենդանիների և թռչունների անունների (*կաքավ-կաքավի(ն), կադու-կադվի(ն), հավ-հավի(ն), աղվէս-աղվէսի(ն)* ևն) եզակի թվի հարացույցերում՝ կազմելով նրանց սեռական-տրական հոլովածները: Անձնանունները (*Տիքրան-Տիքրանի(ն), Անուշ-Անուշի(ն), Նըշան-Նըշանի(ն)* ևն) և տեղանունները (*Արաբգէր-Արաբգէրի, Երզնգա-Երզնգայի, Տիվրիգ-Տիվրիգի* ևն) նույնպես այս հոլովման են ենթարկվում: Ի հոլովանիշ թեքույթը զուգորդվում է նաև փոխանվանաբար գործածվող բառերի հոլովանիշ հիմքերին (*վէնձը «մեծը»-վէնձին, սէվը-սէվին, էփօղը-էփօղին, նըստաձը «նստաժը»-նըստաձին* ևն): Հոլովանիշ հիմքի և -ոջ թեքույթի համադրությամբ են բաղադրվում ազգակցական հարաբերություն ցույց տվող բառերի սեռական հոլովածները (*քուր «քույր»-քըրօջ, տէր-տէրօջ, կէտուր «սկէտուր»-կէտրօջ, տալ «տալ»-տալօջ, հ՛ընգէր-հ՛ընգէրօջ* ևն): Ժամանականիշ բառերի սեռական հոլովածները կազմվում են *-վան* հոլովական վերջավորությամբ (*հ՛ իրիգուն «երեկո»-հ՛ իրիգըվան, ամիս-ամսվա, շափաթ-շափաթվան* ևն): Գիշեր *«քիշէր»* և ժամ *«սահաթ»* բառերը *ի* հոլովանիշ վերջավորությամբ են կազմում սեռական-տրական հոլովածները (*քիշէր-քիշէրի, սահաթ-սահաթի*), իսկ *օր* և *ցերեկ «ցօրէգ»* բառերը՝ *ի* և *վա* հոլովանիշ թեքույթներով (*օր-օրվա//օրի, ցօրէգ-ցօրէգվա/ցօրէգի*): *-Ություն* վերջածանցով գոյականների սեռական հոլովածնը *ու>ա* հերթագայությամբ է կազմվում (*քաջութուն «քաջություն»-քաջութան, հաստութուն «չարություն»-հաստութան, ախքաղութուն «աղքատություն»- ախքաղութան* ևն): Բացառական հոլովը ձևավորվում է *-էն* հոլովանիշ թեքույթի և հոլովանիշ հիմքի զուգորդելիությամբ, այսպես՝ *աղվէսէն «աղվէսից»-աղվէսնէրէն, հացէն «հացից»-հացէրէն, գէղէն «գետից»-գէղէրէն* ևն: Գործիական հոլովի իմաստը արտահայտվում է *-օք* հոլովանիշ վերջավորությամբ բաղադրված

կազմություններով(*բ՛երանօք-բ՛երաններօք, քարօք-քարերօք, լեզվօք-լեզրներօք* են): Ներգոյական հոլովի իմաստը դրսևորվում է ուղղականաձև հայցականով(*էքին, հ՛աշխարքը, հօղը են*) կամ մէջ հետադրության և տրական հոլովաձևի բաղադրությամբ (*էքիին մէշը, հ՛աշխարքին մէշը, հօղին մէշը* են): Հոգնակի թվաձևերի սեռական հոլովաձևերը կազմվում են *ու* հոլովանիշ թեքությով(*գօվէր «կովէր»-գօվէրուն, շունէր «շներ»-շունէրու/ն/, ճուրէր «ջրէր»-ճուրէրու/ն/, դունէր «տներ»-դունէրուն, քաղաքներ-քաղաքներուն* են):

Ածականի գերադրական աստիճանը կազմվում է *բիթունէն* բառաձևով, այսպէս՝ *բիթունէն մէնձ «մեծ», բիթունէն պըզդիգ, բիթունէն աղէզը «լավ»* են: Թվականի բաշխականության իմաստը դրսևորվում է քանակական թվականի կրկնությամբ՝ *մէյմէգ,իրէք-իրէք, չօրս-չօրս, տաս-տաս* են: Խոսվածքում *յոթանասուն, ութսուն, իննսուն* թվականների փոխարեն գործածվում են *յէթմիշ, սաքսան, տօխսան* փոխառյալ ձևերը:

Ես, դու, մենք, դուք անձնական դերանունների տրական հոլովաձևերը կազմվում են գրաբարյան հոլովաձևերի (ինձ, մեզ, քեզ, ձեզ) հնչյունական տարբերակների և *ի* հոլովանիշ թեքությի գուգորդությամբ(*հ՛ընձի, քըզի, մըզի, ձ՛ըզի*): Հայցական հոլովը տրականաձև է (*գըսիրէ հ՛ընձի, քըզի, մըզի, ձ՛ըզի*): Անձնական դերանունների բացառական հոլովաձևը կազմվում է տրականի հիմքի և -*մէն* հոլովանիշ թեքությի համադրմամբ(*հ՛ըզմէն, քըզմէն, մըզմէն, ձ՛ըզմէն, անօրմէն, հ՛իրենցմէն*): Ըստ Դ□ Կոստանդյանի՝ գործիականի իմաստը արտահայտվում է կա՛մ բացառականով, կա՛մ տրական-հայցականով(*Հ՛ինքն հ՛իրէնմէն//հ՛իրէն վըրա շաղ կուռէնա նը*«Ինքն իրենով շատ կհպարտանա»)⁶, իսկ գործիականը՝ տրականի հիմքի և -*մօլ* վերջավորության գուգադրությամբ(*ինզմօլ, քէզմօլ, մէզմօլ, ձէզմօլ, իրենմօլ, իրենցմօլ*): Եզակի 3-րդ դեմքը (նա) արտահայտվում է *ան* (Անի գ՛ընաց «Նա գնաց»), իսկ հոգնակի 3-րդ դեմքը՝ *անօնք* (Անօնք գ՛ացին

⁶Տե՛ս ԶԲԱՆ, Արաբկիր, 132:

«Նրանք գնացին») ձևերով: Խոսվածքում պահպանված է ցուցական դերանունների եռանդամությունը՝ *այս, այդ, այն* ցուցական դերանուններին համապատասխանում են *աս, ատ, ան* տարբերակային ձևերը (*աս դ՛ուր* «այս տունը», *ատ ձ՛առը* «այդ ծառը» *նն*): *Սա, դա, նա* ցուցական դերանունների իմաստը դրսևորվում է համանիշ ձևերով, այսպես՝ *աս/իսա, ադ/իդա, ան/ինա*: *Աս, ադ, ան* դերանունների սեռական-տրական հոլովածները կազմվում են *այսք, այդք, այնք* տիպի հիմքով (*ասօք, ադօք, անօք*): Սրանց եզակի և հոգնակի թվերի բացառական հոլովածները բաղադրվում են սեռական-տրականի հիմքից (*ասօքէն, ադօքէն, անօքէն, ասօնցմէն, ադօնցմէն, անօնցմէն*): Գործիական հոլովածը գործածական չէ: *Ով* դերանվան եզակի սեռական-տրականը կազմվում է *հ՛ում ձևով* (*Բսա հ՛ում դ՛ունն է*: «Սա ու՞մ տունն է»): Հայցական հոլովը տրականաձև է (*հ՛ում*), այսպես՝ *Ան հ՛ում դ՛եսավ* «Նա ու՞մ տեսավ»: *Ով* դերանվանը համապատասխանող *յէվ* կազմությունը արտահայտում է ինչպես եզակի, այնպես էլ հոգնակի ուղղականի իմաստ (*Էգօղները յէ՛վ էին* «Ո՞վ եկավ/Ովքե՞ր եկան»):

Խոսվածքում գրաբարյան 4 լծորդություններից (ա, ի, ե, ու) պահպանվել են 2-ը՝ *ա, է* (*կիտնալ, վըլալ, դէսնալ, առնէլ, խըմէլ, դընէլ* *նն*): Դերբայական համակարգը թերի էմբացակայում են անկատար և ապառնի դերբայները: Վաղակատար դերբային բնորոշ է *-էր* (*մընացէր իմ, զարմացէր իմ* *նն*), հարակատարին՝ *-ած* (*էփած, նըշանված, զարմացած* *նն*) վերջամասնիկները: *Ա* խոնարհման բայերի ենթակայական դերբայը բաղադրվում է անցյալի հիմքով (*գ՛օղօղ, զարմացօղ, հասկըցօղ, վախցօղ* *նն*): *Գալ, տալ, լալ* բայերի ենթակայական դերբայը արտահայտվում է *էգօղ, լացօղ, դըվօղ* ձևերով: Ժխտական դերբայը իմաստը արտահայտվում է անորոշի հիմքի և *-էր, -ար* վերջամասնիկների գուգորդությամբ՝ (*չիմ*) *ըսէր, (չիմ) մընար, (չիմ) խօսիր* *նն*: Խոսվածքը բնորոշվում է նաև ընթացակցական դերբայի գործածությամբ, որը կազմվում է անորոշի հիմքի և *-օք* վերջավորության համադրությամբ (*ուղէլօք, վարզէլօք, խընդալօք* *նն*):

Եղանակային իմաստները արտահայտության պլանում դրսևորվում են 5 կառուցատիպերով՝ դրանց բովանդակության պլանում համապատասխանում է եղանակային 5 իմաստ՝ սահմանական, ենթադրական, հարկադրական, ըղձական և հրամայական: Սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերի իմաստներն արտահայտվում են հինհայերենյան ներկայի և անցյալի կազմությունների և *ը/նը* մասնիկի հարադրությամբ բաղադրված կառույցներով, այսպես՝ *խըմիմ ը «խմում եմ», խըմէս ը, խըմէ նը, խըմինք ը, խըմէք ը, խըմէն նը*: Ձայնավորասկիզբ բայերի դեպքում *ավելանում է կ եղանականիշը, այսպես՝ կուղիմ ը «ուտում եմ», կուղէս ը, կուղէ նը, կուղինք ը, կուղիք ը, կուղին նը*: Դ՝ Կոստանդյանի դիտարկմամբ խոսվածքը չունի շարունակական և ընդհանրական ներկայի տարբերակում՝ «Երկու իմաստի համար էլ գործածվում է *ը/նը* մասնիկը» ⁷ : Սակայն ըստ Հ՝ Աճառյանի՝ Արաբկիրի բարբառում «սահմանական ներկայի կամ անկատարի մասնիկներն են *գա, գո, գու*, որոնք ձայնավորով սկսվող բայերի մոտ կրկնվում են, ինչպես՝ *գէթա գու, գո գերթամ, գա գերթամ* կամ *գերթամ գա՝* ըստ տեղի Շարունակական ներկան և անկատարը կազմվում են *ընը, նը* կամ *ը* մասնիկներով, ինչպես՝ *գերթամ ընը, գերթամ նը, գերթամ ը*»⁸ : Վերոբերյալից պարզ է դառնում, որ Արաբկիրի խոսվածքում ժամանակի ընթացքում կատարվել են ներկա և անցյալ անկատար ժամանակաձևերի ձևակազմական և իմաստագործառական փոփոխություններ: Այս երևույթը նկատել է դեռևս Գ. Ջահոկյանը. «Առանձնապես կասկածելի է Արաբկիրի խոսվածքը Հա ճյուղին հատկացնելը այն հիման վրա, որ *հա*-ն շարունակական արտահայտելուց սկսել է անցնել սովորական ներկայի արտահայտության: Այս դեպքում բացակայում է պատմական մոտեցումը. նկատի չի առնվում, որ ճյուղերի առանձնացումը պետք է կատարվի

⁷Տե՛ս ԶԲԱ-ի նյութեր, Արաբկիր, 132:

⁸Գ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 348-349:

պատմական հիմքով»⁹: Մեր կարծիքով ևս հավանաբար Արաբկիրի խոսվածքին հատուկ է եղել ներկա և ապառնի ժամանակաձևերի՝ *գու* եղանականիշով կազմությունը (ենթադրական եղանակի հարացույցում այժմ էլ գործառուում է *գումասնիկը*): Սակայն ժամանակի ընթացքում, ըստ երևույթին, շարունակականի *ա* մասնիկով կազմվել են ներկայի և անցյալ անկատարի ժամանակաձևերը՝ դուրս մղելով ընդհանրական ներկայի կազմիչներին՝ միաժամանակ լուծելով ներկա և ապառնի բայաձևերի ձևաբանական տարբերակման խնդիրը: Նշված փոփոխությանը կարող էր նպաստել այն հանգամանքը, որ ընդհանրական և շարունակական ժամանակաձևերը իրարից խիստ անջրպետված չեն, իմաստային մեծ տարբերություններ չունեն, և անցումը մեկից մյուսին հնարավոր է:

Սահմանական եղանակի ապառնի ժամանակի իմաստը դրսևորվում է *պիղի եղանականիշի տի/ղի//տմասնիկների* և ըղձական ապառնի և անցյալի ապառնի կազմությունների բաղադրությամբ՝ բաղաձայնակիզբ բայերի դեպքում գործածվում է *տի(ղի)մասնիկը* նախադաս կամ հետադաս կիրառությամբ, այսպես՝ *տի մընամ //մընամ դի, տի մընաս//մընաս տի, տի մընա//մընա դի* ևն: Ձայնավորակիզբ բայերին նախադաս կիրառության դեպքում համադրվում է *պիտի* եղանականիշի *տտարբերակը*՝ (*տտղիմ, տտղիս, տտղէ, տտղինք, տտղէք, տտղին*), հետադաս կիրառության դեպքում՝ *տի(ղի)(ուղիմ դի, ուղէս տի, ուղէ դի, ուղէնք տի, ուղէք տի, ուղէն դի)*: Հիշյալ կազմությունները արտահայտում են նաև հարկադրական եղանակի ժամանակաձևերի իմաստ: Ենթադրական եղանակի ժամանակաձևերը կազմվում են ըղձական եղանակի բայաձևերի և *գու* եղանականիշի հարադրությամբ (*գ՛ըրիմ գու, գ՛ըրէս գու, գ՛ըրէ գու, գ՛ըրինք գու, գ՛ըրէք գու, գ՛ըրէն գու*): Հրամայական եղանակի եզակի թվի իմաստը արտահայտվում է

⁹Գ. Զափուկյան, նշվ. աշխ., էջ 105:

-է, -ա, -իք վերջավորություններով բաղադրված կազմություններով: -է վերջավորություն են ստանում *է* խոնարհման պարզ բայերը (*գժրէ՛, փօխէ՛, քըմմէ՛, ծամէ՛* նն), -ա վերջավորություն՝ *ա* խոնարհման պարզ բայերը (*խընդա՛, կարթա՛, հավդա՛* նն): *Ե* և *ա* խոնարհման ածանցավոր բայերի հրամայականի ձևերը կազմվում են -*իք* լիմաթվանիշ թեքությով (*էչի՛ք, անցի՛ք, հաքի՛ք* նն): Ա խոնարհման ածանցավոր բայերը -*իք* վերջավորությունը հավելում են անցյալի ցոյական հիմքին (*վէծծի՛ք, մօղիզցի՛ք, մօռցի՛ք* նն), իսկ *է* խոնարհման բայերը՝ ներկայի հիմքին (*հասի՛ք, մըդի՛ք* նն): Հրամայականի հոգնակի թվի ձևերը բաղադրվում են -*էք* վերջավորությամբ, որը համադրվում է անցյալի ցոյական հիմքին (*պաղմէցէ՛ք, պարսըցէ՛ք, բացըրցէ՛ք, վըլացէ՛ք* նն):

Ժխտական խոնարհման կառույցները հատկանշվում են նախամասնի կավորմամբ: Խոսվածքում գործառող ժխտական նախամասնիկներն են *չ/չի/նևմի-*ն: Եղանականիշ նախամասնիկ *չ* ունեցող ժամանակաձևերի (դերբայական ժամանակաձևեր, անցյալ կատարյալ, ըղձական (անցյալ-ապառնի) ժխտական կազմությունները ձևավորվում են *չի//* ժխտական մասնիկներով, որը բաղադրվում է հաստատական խոնարհման ձևերին (*չի գժրեցի, չի գժրեցիր, չի գժրեց, չի գժրեցինք, չի գժրեցիք, չի գըրեցին*): Մահմանական ներկայի և անցյալ անկատարի կազմությունների ժխտական ձևերը կազմվում են -*էք, -ար* վերջամասնիկներով ժխտական դերբայի և օժանդակ բայի գուգորդությամբ՝ պահպանելով *ը/նք* մասնիկը (*չէմ լըսեր ք, չես լըսեր ք, չէ/չի լըսեր ք, չենք լըսեր ք, չէք լըսեր ք, չեն լըսեր ք*): *Գու* (գ) եղանականիշ մասնիկ ունեցող կազմությունների ժխտական ձևերը նույնպես կազմվում են ժխտական

դերբայի և օժանդակ բայի ժխտական ձևերի հարադրությամբ, այսպես՝ *չէմ գժրէր, չես գժրէր, չէ գժրէր, չենք գժրէր, չէք գժրէր, չեն գժրէր*: *Տի(դի, տ)* մասնիկներով բաղադրված կազմությունների ժխտական խոնարհման ձևերում (*չ(չի)* մասնիկը նախորդում է եղանականիշին, այսպես՝ *չի դի խըմիմ «չպիտի խմեմ», չի դի խըմէս, չի դի խըմէ, չի դի խըմինք, չի դի*

խըմէք, չի դի խըմէն: Արգելական հրամայականի իմաստը արտահայտվում է *մի(մը)* արգելական մասնիկի նախադաս կիրառությամբ (*մի՛ խաղար, մի՛ էրթար, մի՛ գարթար, մի՛ խօսիր* են):

Հատկացուցիչի և հատկացյալի համաձայնությունը արտահայտվում է համանիշ կառույցների գործածությամբ՝ որոշյալ հատկացյալի հետ որոշյալ հատկացուցիչ (*ծառին փուրը «տերն», հ՛արդին խօղը, Սարքիսին դըղան*) և անորոշ հատկացյալի հետ անորոշ հատկացուցիչ (*ծառի փուր, հ՛արդի խօղ, Սարքիսի դըղա*): Ենթակայի և ուղիղ խնդրի շարադասությունը ազատ է: Ուղիղ խնդիրը գործածվում է ստորոգյալին նախադաս դիրքով (*Կաղուն մուգ բ՛ըռնէց, Տային խօղ քաղէ նը*): Անորոշ դերբայով արտահայտված նպատակի պարագան, ուղղականաձև է (*Տանձ քաղէլ գացի «Գնացի՝ տանձ քաղելու», Հ՛արդ ջ՛ըրէլ գ՛ընաց «Գնաց՝ արտը ջրելու»*): Տեղի պարագայի իմաստը դրսևորվում է վերլուծական (*մէչ կապ+սեռական հոլովաձև՝ Ամանին մէչը ջ՛ուր կա «Ամանի մեջ ջուր կա», Տաշօնին մէչը հաց չի գա «Տաշտում հաց չկա»*) և համադրական (հայցական հոլովաձև՝ *էքին կաշխաղի նը «Այգում աշխատում են», Գ՛էղը կաբրի նը «Գյուղում կապրի»*) կառույցներով:

Այսպիսով, Արաբկիր քաղաքի խոսվածքը հատկանշվում է լեզվական ինքնատիպ հատկանիշներով: Աշխատանքը կարևորվում է արևմտահայ խմբակցության՝ կորսության վտանգի առջև կանգնած բարբառային միավորի՝ Արաբկիր քաղաքի խոսվածքի նորահայտ տվյալները գիտական շրջանառության մեջ դնելու նրա բարբառային նյութը անդառնալի կորստից փրկելու փաստով:

GAYANE GEVORGYAN-GENERAL DISCRIPTION OF THE LANGUAGE FEATURES OF ARABKIR CITY- The speech of Arabkir city is characterized by the abundance of pairs phonetical grammar character and vocabulary couples, and are presented as a unique manifestation of Armenian dialectic. The article is important for the preservation of the preserved state of the dialectic units facing the loss of the Western Armenian territory and the fact that

the dialectic material is saved from irreversible loss. In this article is presented the general description of the dialectic features of Arabkir's speech, which is done according to the Armenian Dialectal Atlas's program "Arabkir".

Գրիգորյան Գայանե
(Հայաստան, ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ)

**ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱԼԻՖՈՐՆԻԱ
ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ ԸՍՏ ԽՈՍՈՂՆԵՐԻ ԾՆՆԴԱՎԱՅՐԻ**

Հաշվի առնելով սփյուռքում հայերենի գործածության դանդաղության կամ արագընթաց նվազման և վատագույն դեպքում՝ անհետացման գործընթացը՝ նպատակ ենք դրել պարզելու հայերենի գործածության աստիճանը և հաճախականությունը հայկական ամենամեծ գաղթօջախներից մեկում՝ ԱՄՆ-ի Կալիֆոռնիա նահանգ գաղթած հայության շրջանում: Ուսումնասիրության աշխարհագրական սահմանները ներառել են Գլենդեյլ, Բրոքանկ, Մոնտեբելլո, Հոլիվուդ, Հյուսիսային Հոլիվուդ, Լոս Անջելես և մի քանի այլ քաղաքներ: Ուսումնասիրության հիմնական մեթոդը սոցիոլոգիական հարցման եղանակն էր, ինչի նպատակով կազմել ենք հարցաթերթիկ, որը նախատեսվում էր որքան հնարավոր է լայնածավալ տարածել հայկական միջավայրում՝ վիճակագրական առավել ճիշտ պատկեր ունենալու ակնկալիքով:

Լրացված հարցաթերթիկների վիճակագրության վերլուծության ամփոփումից հետո ստացանք հետևյալ պատկերը.

Հարցման ենթարկված ազգությամբ հայ անձանց 63 տոկոսը ծնվել է Հայաստանում, 15 տոկոսը՝ Իրանում/Պարսկաստանում, 7տոկոսը Լիբանանում, 5 տոկոսը Սիրիայում, 6 տոկոսը ԱՄՆ-ում, 4 տոկոսը այլ երկրներում՝ Արցախ, Վրաստան, Ադրբեջան, Իրաք, Քուվեյթ, Թուրքիա, Ուկրաինա:

Հայաստանում ծնվածները, բացի երկրից, մեծամասամբ նշել են իրենց ծննդավայրերը՝ Երևան, Արմավյան, Գյումրի, Գորիս, Բերդ, Էջմիածին, Արմավիրի մարզ, Ստեփանավան, Վարդենիս, Մարտունի և այլն: Արցախում ծնվածները նշել են Ճարտարը, Սիրիայում ծնվածների

գերակշիռ մեծամասնությունը Հալեպից է, Իրանից գաղթածները նշում են Թեհրանը, Իսֆահանը, Ջուղան: Լիբանանից գաղթածների մեծամասնությունը ծնվել է Բեյրութում: Այլ երկրներից եկածները նշել են Թիֆլիսը (Վրաստան), Բաքուն (Ադրբեջան), Կիևը (Ուկրաինա) և այլն:

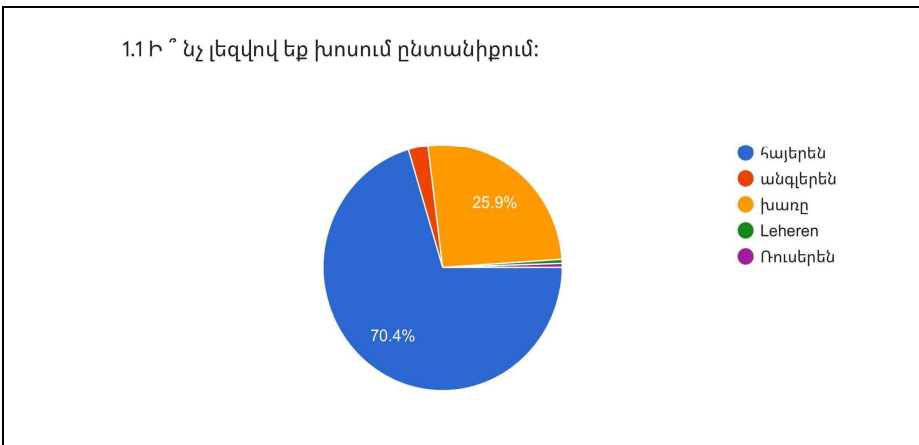
«Ծնողների ծննդավայրը» հարցակետում աշխարհագրական սահմանները մեծանում են: Հայաստանին, ԱՄՆ-ին, Արցախին, Միքիային, Իրանին, Վրաստանին, Ուկրաինային, Ադրբեջանին, Իրաքին և Քուվեյթին ավելանում են Հունաստանը, Թուրքիան, Ռուսաստանը, Եգիպտոսը: Հարցաթերթիկը լրացնողների մոտ 28 տոկոսը նշել է ծնողների (հայր և մայր) ծննդյան 2 երկիր, 39.2 տոկոսի ծննդավայրն է Հայաստանը, 12, 4 տոկոսինը՝ Իրանը, 9,3 տոկոս՝ Միքիան, 4,1 տոկոս՝ Լիբանանը, 3.1 տոկոս՝ Թուրքիան և այլն:

Մեր ուսումնասիրության նպատակն է պարզել, թե որքանով է պահպանվում հայերեն խոսքը ընտանիքներում՝ ելնելով անձի, ինչպես նաև նրա ծնողների և մեծ ծնողների ծննդավայրից:

Սոցիոլոգիական հարցման են ենթարկվել 192 անձինք, որոնք ապրում են Միացյալ Նահանգների Կալիֆոռնիա նահանգի հայաշատ քաղաքներում: Հարցաթերթիկները մարդկանց բաժանվել են (խանութներում, այգիներում, կենտրոններում, եկեղեցիներում, փողոցում, սրճարաններում, ժամանցի վայրերում և այլն)՝ նախապես պարզելով նրանց հայ լինելու հանգամանքը, նրանց բացատրելով հարցաթերթիկը լրացնելու նպատակը և կարևորությունը՝ հրնթացս պարզաբանելով նաև լրացման ձևը: Մարդկանց մեծամասնությունը դա անում էր սիրով, ոմանք կասկածամտորեն էին մոտենում հարցին, ոմանք էլ ուղղակի հրաժարվում էին: Հարցաթերթիկի լրացման հարմարավետությունն ապահովելու համար կազմել ենք նաև դրա առցանց տարբերակը, քանի որ բազմաթիվ մարդկանց համար ավելի հարմարավետ էր լրացնել այդ տարբերակը՝ ժամանակը խնայելու իմաստով: Google Forms ծրագիրը հնարավորություն է տալիս կազմելու առցանց հարցաթերթիկներ, որոնք լիովին փոխարինում են թղթի նմուշին:

Հարցաթերթիկների հավաքագրումից հետո տվյալները անցկացվել են Excel ծրագրի մեջ, որը հնարավորություն է տալիս մշակել տվյալները և ստանալ պատկերային գրաֆիկներ և աղյուսակներ:

Նախ նշենք, որ բոլոր հարցվածների (անկախ ծննդավայրից) 70,4 տոկոսը ընտանիքում խոսում է հայերեն, մոտ 26 տոկոսը հայերենին խառնում է անգլերենը, 2,6 տոկոսը խոսում է միայն անգլերեն, և մնացած մասը նշել է այլ լեզուներ, մասնավորապես ռուսերեն (ի դեպ ռուսերեն խոսողները և նրանց ծնողները ծնվել են Խորհրդային Հայաստանում, երբ բավականին մեծ էր ռուսերենի ազդեցությունը և գործածության ծավալները):

Ստորև բերված աղյուսակում նշված են երկրները, որտեղ ծնվել են հարցմանը ենթարկված անձինք և նրանց ծնողները, մեծ ծնողները, ինչպես նաև քաղաքները, որոնք նշվել են մասնակիցների կողմից:

Հայաստան	ԱՄՆ	Արցախ	Միքիա	Իրան	Երևան
Աբովյան	Գլենդել	Ճարտար	Հալեպ	Թեհրան	Երևան
Երևան	Բրոքսանկ	Տիգրանակերտ	Ճարապոլյու	Իսֆահան	Երևան
Բերդ	Մոնտեբելլո		Քեսաբ	Ջուլա	Երևան

Գյումրի	Հովիվուդ		Քամիշլի	Արաք	
Գորիս	Հյսս Հովիվուդ			Քերմանշահ	
Էջմիածին	Լոս Անջելես			Խոյ	
Արմավիրի				Սուլթանաբադ	
Ստեփանավան					
Վարդենիս					
Մարտունի					
Ծաղկաձոր					
Հրազդան					
Թալինի Գետափ					
Կարբի					
Շնող					
Վայք					
Նոյեմբերյան					

Աղբբեջան	Իրաք	Քուվեյթ	Հունաստան	Թուրքիա	Ռուսաստան	Եգիպտոս
Բաքու			Սալոնիկի	Այնթապ	Դոնի Ռոստով	
				Սեբաստիա		
				Սեւերեկ		
				Պիթլիս		
				Պոլիս		
				Ատանա		
				Մարաշ		
				Վան		
				Էրզրում		
				Արաբկիր		
				Ուրֆա		
				Կարս		
				Օրդու		

				Կեսարիա		

1. Տվյալներն ըստ անձի ծննդավայրի

Եվ այսպես, այժմ պարզենք, թե որքանով է խոսվում հայերենը ընտանիքում՝ հաշվի առնելով անձի ծննդյան վայրը:

Հաշվի առնելով վիճակագրական տվյալների թվային մեծությունը ըստ անձանց ծնված երկրների՝ նպատակահարմար համարեցինք առանձնացնել ծնված վայրերի 5 երկրներ՝ Հայաստան, Իրան, Լիբանան, Սիրիա և ԱՄՆ:

լեզու % երկիր	հայերեն	անգլերեն
Հայաստան	73.6	3.6
Իրան	73.1	0
Լիբանան	75	0
Սիրիա	100	0
ԱՄՆ	82	9

Աղյուսակից երևում է, որ ընտանիքում 100 տոկոս **հայերեն** են խոսում Սիրիայի հայ ներկայացուցիչները: Սրան հաջորդում է ԱՄՆ-ն՝ 82 տոկոս, Լիբանանը՝ 75 տոկոս, Հայաստանը՝ 73.6 , Իրանը՝ 73.1 տոկոս և այլ երկրներ՝ Վրաստան, Ադրբեջան, Արցախ, Ռուսաստան, Լեհաստան, Ուկրաինա, Քուվեյթ, Իրաք, Թուրքիա:

Հարցվածների ամենամեծ տոկոսը, որն ընտանիքում խոսում է **անգլերեն**, ԱՄՆ-ում ծնվածներինն է (9 %), միջին դիրք է գրավում Հայաստանը (3.6 %) և ամենից փոքր տոկոսն արձանագրվել է Իրան, Լիբանան, Սիրիա երկրներում ծնված անձանց համար:

Այն ընտանիքներում, որտեղ խոսվում է թե՛ անգլերեն և թե՛ հայերեն, ունենք հետևյալ պատկերը. 26.9 տոկոս է կազմում Իրանում ծնվածների քանակը, որը խոսում է **խառը՝** հայերենի և անգլերենի գործածմամբ: Նույն դասի ցուցանիշը նվազ տվյալներով ներկայացնում է Լիբանանը (25 %), որից հետո նվազման կարգով գալիս է Հայաստանը (20%) և ապա՝ ԱՄՆ-ն (9%):

2. Տվյալներն ըստ անձի ծնողների ծննդավայրի

Այժմ պարզենք, թե որքանով է խոսվում հայերենը ընտանիքում՝ հաշվի առնելով անձի ծնողների ծննդյան վայրը: Ինչպես նշել էինք վերևում, ըստ մեր հավաքագրած տվյալների անձի ծնողները առավելապես ծնվել են Հայաստանում (39.2%), Իրանում (12.4 %), Սիրիայում (9.3%), Լիբանանում (4.1%), Թուրքիայում (3.1%), այլ երկրներ (Արցախ, Հունաստան, Վրաստան, Իրաք, միասին՝ 4%), 27.8 % կազմում են 2 երկիր (հոր և մոր) նշած անձանց տվյալները: Մեր ունեցած շտեմարանի՝ հայերենի գործածության տոկոսային տվյալներն ըստ լրացնող անձի ծնողների ծննդավայրի ունեն հետևյալ պատկերը.

Երկիր \ Լեզու %	հայերեն	անգլերեն
Հայաստան	68	4
Իրան	64	0
Լիբանան	33	

Միքիա	100	0
ԱՄՆ (ծնվածներ չկան)		

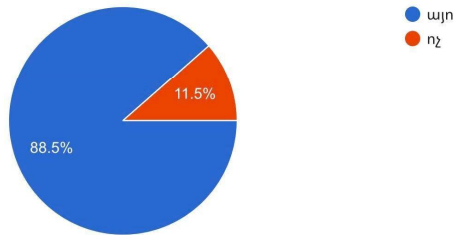
3. Տվյալներն ըստ անձի մեծ ծնողների (տատիկ պապիկների) ծննդավայրի

Ընտանիքի տատիկ պապիկների ծննդյան աշխարհագրությունը ավելի ծավալուն է դառնում այս պարագայում: Հարցման ենթարկված անձանց մեծ ծնողները (57 %) ծնվել են Հայաստանից դուրս, ընդ որում ամենամեծ տոկոսը կազմում է Թուրքիայում ծնվածներին՝ 37%:

Հայաստան	43%
Այլ երկրներ	57%

Հարցաթերթիկի այն հարցին, թե արդյոք տատիկ-պապիկները խոսում են հայերեն, բացարձակ մեծամասնությունը պատասխանել է *այո*: Մեր հարցման ընթացքում հանդիպել ենք միակ դեպքին, երբ տատիկը չէր խոսում հայերեն, այլ խոսում էր թուրքերեն: Մի քանի դեպք էլ գրանցվել է այն մասին, որ անձինք խոսում են հայերեն, սակայն գրել և կարդալ չգիտեն: Քանի որ այս երևույթը համատարած բնույթ չէր կրում, ուստի վիճակագրական որակ չէր ներկայացնում, և այս մասին ասվում է մասնավորապես:

4.2 Տատիկ պապիկները խոսո՞ւմ են հայերեն:

Այս պատկերում *ոչ* պատասխան է հավաքել 11.5 տոկոսը, սակայն հարցաթերթիկների ուսումնասիրությունից պարզ է դառնում, որ նրանք կամ կենդանի չեն, կամ չեն ապրում տվյալ ընտանիքի ներսում:

Ստորև բերված աղյուսակում նշված է մեծ ծնողների ծննդյան երկրների տոկոսային հարաբերությունը ըստ Հայաստանից դուրս ծնվածների.

Իրան	29%
Լիբանան	7%
Սիրիա	10%
Թուրքիա	37%
Վրաստան	6%
Ադրբեջան	4%
Արցախ	2%
Այլ (Հունաստան, Հնդկաստան, Իսրայել, Ռուսաստան Իրաք, Բուլղարիա)	6%

Այժմ պարզենք, թե որքանով է (տոկոսային հարաբերությամբ) խոսվում հայերենը ընտանիքում՝ հաշվի առնելով անձի ծնողների ծնողների ծննդյան վայրը:

լեզու % երկիր	հայերեն	անգլերեն
Հայաստան	69	4
Իրան	66	0
Լիբանան	60	0
Միքիա	100	0
ԱՄՆ (ծնվածներ չկան)		

Այսպիսով, վիճակագրական տվյալների վերլուծությունից պարզ է դառնում, որ գերակշիռ մեծամասնությամբ ընտանիքում խոսում են հայերեն (70%-ից բարձր): Անգլերեն օգտագործողների քանակը նվազագույնն է (2%-ի սահմաններում): Ընտանիքում 25-26 տոկոս դեպքերում հայերենին խառնում են նաև անգլերենը:

Григорян Гаяне – Использование армянского языка в штате Калифорния в зависимости от места рождения говорящих. - Учитывая снижение использования армянского языка в диаспоре, мы стремились определить уровень и частоту использования армянского языка в одной из крупнейших колоний армян, иммигрировавших в штат Калифорния, США. Из анализа статистических данных становится ясно, что большая часть семьи говорит

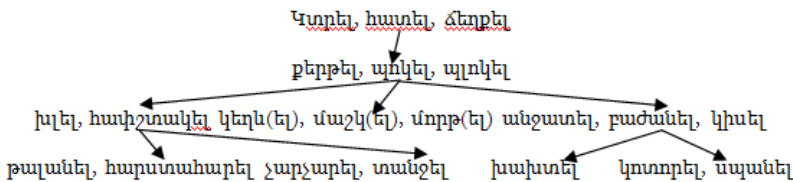
по-армянски (более 70%). Количество англоязычных пользователей самое низкое (около 2%). В 25-26% случаев в семье говорящие смешивают английский язык с армянским.

Grigoryan Gayane – The use of Armenian language in the state of California according to the speakers' place of birth. – Taking into the consideration the decline in the use of the Armenian language in the Diaspora, we have set a goal to determine the level and frequency of use of the Armenian language in one of the largest colonies of Armenians who have immigrated to California State, the US A. From the analysis of statistical data, it becomes clear that the majority families speak Armenian (more than 70%). The number of English users is the lowest (around 2%). In 25-26% of cases, the family mixes English with Armenian.

**ԿԵՂԵՔԵԼ, ԽՈՂԽՈՂԵԼ, ՔԱԿ(S)ԵԼ, ԿԷՍ ԵՎ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՅԼ ԲԱՌԵՐԻ
ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ**

Ինչպես հայտնի է, հ.-ե. *sek- «կտրել, հատել, ճեղքել» պարզական արմատը և դրա՝ սղված, ապա զանազան աճականներով ընդլայնված, ձայնդարձի տարբեր աստիճաններով արտահայտված տարբերակները լայն տարածում ու ճյուղավորումներ ունեն ժառանգ լեզուներում, այդ թվում՝ հայերենում¹: Ստորև կներկայացվեն այդ արմատից սերած մի քանի իմաստային բառափնջեր՝ ստուգաբանության նոր վարկածներով:

Հ.-ե. *sek- «կտրել, հատել, ճեղքել» արմատը դուստր լեզուներում լայնորեն ճյուղավորվել է ոչ միայն ձևային, այլև իմաստային զարգացումներով: Ահա իմաստային զարգացման միայն մի ճյուղ՝ ըստ Յ. Պոկոռնու ներկայացրած նյութերի (տե՛ս գծանկարը):

¹Ածանցյալների այդ հսկա բազմությանը կարելի է ծանոթանալ Յ. Պոկոռնու «Հնդեվրոպական ստուգաբանությունների բառարանում» [Պոկ.] և Ս. Նիկոլսնի «Հնդեվրոպական ստուգաբանության շտեմարանում» [Նիկ.] մասնավորապես *sken-«կտրել, պոկել», *(s)ken-(d)- «մաշկել, ճեղքել», *(s)ker-4, (s)kerə-, (s)krē- «կտրել», *(s)ker-p- «կաշվի կտոր, կոշիկ», *(s)keu-2,(s)keuə, (s)kū- «ծածկել, թաքցնել, փաթաթել, ծածկոց», *(s)keu-1-(kh-) «ծածկ, թաղանթ, կաշի, մորթի», *(s)ko-1- «կտրել» և այլ գլխաբառերի տակ:

Նշված իմաստային անցումների և գիտականորեն ճանաչված հնչյունական օրենքների սահմաններում են տեղավորվում չստուգաբանված կամ փոխառյալ համարվող հայերեն մի շարք բառեր, որոնք առաջարկում ենք բխեցնել հ.-ե. Վերոհիշյալ *sek- «կտրել, հատել, ճեղքել» արմատից ու դրա ածանցյալներից: Այդ բառերը խմբավորված են ըստ իմաստային դաշտերի:

1. Կեղեքել, կողոպտել, կապտել, կորզել, շոպել, սկրթել, կնդել, կոփել

Այս խմբում հնիսլ. *sek- «կտրել, հատել, ճեղքել» արմատի իմաստային զարգացումները ներկայացնող մասնակիորեն հոմանիշ ածանցյալներ են:

Կեղեքել «1. կլպել, քերթել, մաշկել, պլոկել, 2. բզկտել, 3. գոփել, կողոպտել, հարստահարել, 4. չարչարել, տանջել» բառը Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը համարել են **կեղ-** «խոց, վերք, պալար» [<*g^uel- «ծակել, ցավ, տանջանք, մահ»] (ՀՄԲ, 2, 567, ՀՄԲ, 397) արմատի ածանցյալ (<կեղ-եք-ել): Սակայն հայերենում առկա են այդ արմատի առնվազն ևս երկու համանուններ՝ **կեղ-** «ծուռ, թյուր, թերի» [<*skel- «ծռել, հենել»] (ՀՄԲ, 397), **կեղ(-եւ)** «կլեպ, մաշկ» [<*skel- «կտրել, անջատել, պլոկել, խլել»] (ՀՄԲ, 398): Կարծում ենք, որ ավելի ճիշտ կլիներ **կեղեքել**-ը դիտարկել որպես մեր նշած երրորդ համանուն **կեղ-** արմատի ածանցյալ՝ կապելով **կեղև, կլեպ** բառերի հետ: Դրա հիմնավորումները հետևյալներն են: 1. Առկա է **կեղանք** «լավացող վերքի վրայի չոր կեղև» (ԱՀԲԲ, 714) բառը, որը թեև իմաստաբանորեն առնչվում է **կեղ-** «խոց» արմատի հետ, սակայն ըստ էության ունի «կեղև» իմաստը, այսինքն՝ նույնանում է **կեղ-** «կտրել, պլոկել» արմատի հետ: 2. Հայերենում և այլ լեզուներում «հարստահարել, թալանել, հափշտակել» իմաստը մեծ մասամբ փոխաբերական զարգացումն է «մաշկել, պլոկել» կամ «պոկել, խլել» իմաստով բառերի: Օրինակ՝ **մաշկել** «1. քերթելով մաշկը հանել, 2. կեղևահան անել, 3. կեղեքել, հարստահարել»

(ԱՀԲԲ, 970), **քերթել** «1. անասունի մորթը դանակով մսից բաժանել, մաշկել, 2. քերել, պլոկել, 3. կեղեքել, հարստահարել» (ԱՀԲԲ, 1565), **պլոկել, լոպկել** (դրափոխությամբ), «1. մորթը՝ կաշին քերթել՝ հանել, 2. կողոպտել, խլել, 3. կեղեքել, հարստահարել» (ԱՀԲԲ, 1217, 536), **կլպել** «1. կեղևել, կճպել, մաշկել, 2. ունեցած-չունեցածը խլել, կողոպտել» (ԱՀԲԲ, 738), **շորթել** «1. խլել, կորզել, 2. հափշտակել, գոփել» (ԱՀԲԲ, 1118), **տեռազերծել** «1. պլոկել, մերկացնել, մաշկահան անել, 2. կողոպտել» (Մալխ., 4, 401), **խուզել** «1. մազերը կտրել, 2. էտել, 3. գջլել, փողը՝ ունեցվածքը խլել» (ԱՀԲԲ, 616), **խլել** «1. խզել, անջատել, 2. ձեռքից առնել, 3. հափշտակել, շորթել» (ԱՀԲԲ, 580), **գջլ(տ)ել** «1. գզգզել, պատառոտել, 2. փրցնել, պոկել, խլել, 3. շորթել, հափշտակել» (Մալխ., 1, 471), **ձրձել** «1. քաշել, պոկել, 2. բզկտել, գզել, 3. կեղեքել, գողանալ, հափտակել» (Մալխ., 3, 182), **փրցնել** «1. պոկել, խլել, 2. հափշտակել» (ԱՀԲԲ, 1541), **գիշատել** «1. պատառոտել, հոշոտել, 2. հարստահարել, կեղեքել» (ԱՀԲԲ, 238), ռուս. **грабить** «1. խլել, 2. թալանել», **(рас)хищать** «1. խլել, պոկել, 2. գիշատել, 3. թալանել», անգլ. **rob** «1. խլել, 2. կողոպտել», **strip** «1. մաշկել, կլպել, 2. կողոպտել», **scrape** «1. կլպել, քերթել, 3. թալանել», **rifle** «1. պոկել, քերթել, 2. կողոպտել» և այլն: Իմաստային նույն անցումը առկա է նաև **կեղեքել** բառի դեպքում: Հետևաբար այս բառը կարելի է ստուգաբանել՝ բխեցնելով հնիսլ. *ske-l- <*sek- «կտրել, ճեղքել» արմատից: Ի դեպ, չի բացառվում, որ **կեղ** «վերք, խոց», ինչպես և **խոց** [<*khot-sk-՝ *khai-t- «խփել, հրել, խթել»] (ՀՄԲ, 346) բառերը նույնպես կապված լինեն *sek- «կտրել, ճեղքել» արմատի հետ, ինչպես որ են նույնանշանակ անգլ. **cancer, canker, ֆր. chancre** բառերը (ՎԲԱ):

Կողոպտել (<կողոպուտ²) «ավարել, թալանել, հափշտակել» բառը **կեղեքել**-ի երրորդ իմաստի հոմանիշներից է, ու թեև դրա համար վկայված չէ «պոկել, մաշկել» իմաստը, այնուամենայնիվ ձևի նմանության հիման վրա ենթադրում ենք, որ սա ևս <*(s)kel- «կտրել, անջատել, պլոկել, խլել»

²Այս բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀՄԲ, 2, 623), իսկ Գ. Ջահուկյանը խիստ կասկածով կապել է հնիսլ. *gelb/gleb- «սեղմել» արմատի հետ (ՀՄԲ, 417):

նախաձևի ձայնդարձային տարբերակի ածանցյալ է՝ *skolo-b- <կողոպ-ուտ կազմությամբ (-ուտ ածանցի համար հմմտ. *օգուտ*, *խրուտ*, *չորուտ*, *ջլուտ*, *խորշոմուտ*, *սասանուտ* և այլն):

Կապտել(<կապուտ³) «ավարել, թալանել, հափշտակել» բառը **կողոպուտ**-ի հոմանիշն է: Երկուսն էլ ունեն **-ուտ** վերջածանցը: Կարելի է ենթադրել, որ **կապուտ**-ը **կողոպուտ**-ի ձայնդարձային ***կաղապուտ** [*skələb- <*կաղապ-ուտ] տարբերակի կրճատման հետևանքն է: Այդ դեպքում նկատելի է *կեղեք*-, *կողոպ*-, **կաղապ*- հիմքերի ձայնավորների ներդաշնակություն:

Կորգել «1. քաշելով պոկել, 2. մաշկը պլոկել, 3. խլել, 4. խոսք քաշել, 5. հափշտակել, փախցնել» բառը նույնպես ենթարկվել է իմաստային նշված զարգացմանը: Կարծում ենք, որ սա ևս կարելի է համարել *sek- «կտրել, ճեղքել» արմատի ածանցյալ՝ **q** աճականով [**կորգ-ել**<*skor-g'h-], չնայած որ Գ. Ջահուկյանը բխեցրել է *gor-g'h-՝ *ger- «հավաքել, ի մի բերել» արմատից (ՀՄԲ, 423): Հ. Աճառյանն այս բառը չի ստուգաբանել (ՀՄԲ, 2, 647):

Շոպել (շուպել) «1. պոկել, փրցնել, 2. կորգել, խլել, հափշտակել, հարստահարել, 3. ճողոպրել» (ՀԼՀԲ, 509) բառի դեպքում ևս առկա է իմաստային զարգացման գրեթե նույն բանաձևը: Նաև նկատի ունենալով վերոհիշյալ **շոպկեղ** բառի հետ ձևային խիստ նմանությունը՝ կարծում ենք, որ սա ևս կարելի է համարել *sek- «կտրել, ճեղքել» արմատի ածանցյալ [**շոպել**<*skho-b-]⁴, չնայած որ Գ. Ջահուկյանը փոքր-ինչ այլ կարծիքի է՝

³Այս բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀՄԲ, 2, 526-527), իսկ Գ. Ջահուկյանը ենթադրել է փոխառություն իրանական աղբյուրից՝ հնիլ. *kap- «բռնել» նախաձևով (ՀՄԲ, 385), սակայն չի պարզաբանել **-ուտ** ածանցի խնդիրը, որի մասին նշել է Հ. Աճառյանը:

⁴Այստեղ ***b-**ն հնագույն աճական է, իսկ **շոպկեղ** բառի մեջ կա ևս մեկ՝ հայերենի ինքնուրույն զարգացման ընթացքում ավելացած **կ** աճականը:

«հազիվ թե *skhob-` *kap- «բռնել» բնաձայնական տիպի արմատից» (ՀՄԲ, 592-593): Հ. Աճառյանն այս բառը չի ստուգաբանել (ՀՄԲ, 3, 531):

Սկրթել (սկրդել, սկրտել) «1. քերել, պոճոկել, պոկել, 2. մորթը պլոկել, քերթել, 3. ճողոպրել, դուրս պրծնել, 4. սայթաքել, 5. կողոպտել, թալանել» (ՀԼԲԲ, 5, 362) բառի դեպքում ևս առկա է իմաստային զարգացման գրեթե նույն բանաձևը: Հ. Աճառյանը և Գ. Ջահուկյանը համարել են անհայտ ծագման (ՀՄԲ, 4, 232, ՀՄԲ, 684): Սակայն Գ. Ջահուկյանը նաև հնարավոր է համարել, որ այս բառը կապ ունենա **քերթել** բառի հետ: Մեկ այլ աղիթով ևս Գ. Ջահուկյանը ակնարկել է այս բառի հնարավոր կապը հ.-ե. *(s)ker- «կտրել» արմատի հետ (Ջահ., 67): Նաև այս ենթադրությունը նկատի ունենալով՝ **սկրթել** բառի համար առաջարկում ենք հետևյալ ստուգաբանական բանաձևը. **սկրթել** <*սկիր-թ- <*սգիր- <*k' yēr- <*(s)k' ey- <*sek- «կտրել, ճեղքել»⁵:

Կնդել (կունդել, կնտել) «1. փետել, փրցնել, 2. մազերը խոր կտրել, 3. սափրել, 4. բուրդը խուզել, 5. չարչարել, կեղեքել, հարստահարել» բառի դեպքում ևս առկա է իմաստային զարգացման գրեթե նույն բանաձևը: Այս բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀՄԲ, 2, 659): Գ. Ջահուկյանը այդ բառի **կունդ** «1. ճաղատ, հերթափ, 2. գազաթը կտրած՝ խուզած (ծառ կամ ճյուղ)» արմատի մասին գրել է. «Հազիվ թե ծագի իրանական կտրած մի արմատից, որ թերևս կարող է ծագել հնդեվրոպական *(s)ken-d- «պոկել, անջատել» արմատից» (ՀՄԲ, 427): Բայց պետք է նկատել, որ **կունդ** արմատը⁶ անմիջականորեն կարող էր ծագել *(s)ken- արմատի այլ ձայնավորմամբ տարբերակից՝ **կունդ** <*skōn-dh- <*ske-n- <*sek- օրինաչափ անցմամբ, առանց իրանական միջնորդություն պահանջելու:

⁵Այստեղ k' yē > uq > սկ անցման համար տե՛ս ՀՄԲ, 4, 230, Սկունդ, 228, Սկետուր:

⁶Սրան համանուն են **կունդ** «1. գունդ, 2. անվի առանցքի գնդաձև մասը, 3. անդամալույծ» (ՀԼԲԲ, 3, 208-209) բառը, որ **գունդ** բառի տարբերակ է (ՀՄԲ, 1, 593-594), և **կունդ** «կոճղ», **կունդ** «քաջ» բառերը, որ համարվում են իրան. փոխառություն (ՀՄԲ, 2, 659-660):

Կռփել «1. հասկերը ձեռքով պոկել, 2. ծեծել, չարչարել, խոշտանգել»
 և **կռփահարել** «1. բռնցքել, 2. հարստահարել» բառերի դեպքում ևս առկա է
 իմաստային զարգացման գրեթե նույն բանաձևը: Դրանց **կռուփ** «բռնցքած
 ձեռք, բռունցք, բռնցքի հարված» բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ,
 2, 673): Գ. Ջահուկյանը կապել է հնիլ. *ger- >*g(ē)ru-ph- «պտտել, ոլորել»
 արմատի հետ (ՀՄԲ, 432): Առաջարկում ենք ստուգաբանության նոր
 վարկած՝ **կռուփ** <*կուռ-ուփ <*skōrsō-b- <*skō-r-s- <*sek- «կտրել, ճեղքել»:⁷
 Այս բառը ամենայն հավանականությամբ **կուռ(ն)** «թև» բառի ածանցյալ է,
 ինչպես որ **բռունցք** բառը **բուռ(ն)** «ձեռք, կռուփ» բառի ածանցյալն է (ՀԱԲ,
 1, 486): Իսկ **կուռն** բառը, ինչպես և դրա **ճուռն** տարբերակը և **ճիւ** հոմանիշը
 մեր մի հոդվածում բխեցրել ենք նույն՝ *skōr-s-no- <*sek- «կտրել,
 ճեղքել» նախաձևից (Ձաք.-3, 234-235):

2. Խողխողել, խոշոշել, խոշտանգել, քանցել

Հնիլ. *sek- «կտրել, հատել, ճեղքել» արմատի իմաստային
 վերոհիշյալ զարգացումները ներկայացնող ածանցյալների շարքին
 հավելենք ևս մի քանի բառ:

Խողխողել (խոհխոհել) «1. խոցոտել, սրատել, կտրատել, 2. մորթել,
 փողոտել, խոշոշել, 3. կոտորել, 4. չարաչար սպանել» (ԱՀԲԲ, 592): Հ.
 Աճառյանն այս բառը չի ստուգաբանել (ՀՄԲ, 2, 389): Գ. Ջահուկյանը
 ստուգաբանության երկու տարբերակ է առաջարկել՝ հ.-ե. <*khol-՝ *(s)kel-՝
 *sek- կրկնությամբ, կամ փոխառություն խեթերեն *hulhulīa* «կռվում
 սպանել» բառից (ՀՄԲ, 339)՝ ավելի հավանական համարելով երկրորդ
 վարկածը⁸: Սակայն կարծում ենք, որ առաջին վարկածը ավելի համոզիչ է,
 եթե նկատի ունենանք հատկապես «խոցոտել, սրատել, կտրատել»

⁷Իսկ **-ուփ** ածանցի համար հմմտ. *ուղ-ուփ* «խելք, ուշիմություն»
 (հմմտ. *ուղ-եղ*):

⁸Տե՛ս նաև Գ. Ջահուկյան, *Արդյոք հայերն ապրել են Առաջավոր
 Ասիայում մ.թ.ա. 12-րդ դարից առաջ*, «Լեզու և լեզվաբանություն», հմ. 1, Ե.,
 2003, էջ 7:

նշանակությունը, որ ուղղակիորեն կապվում է հնիւլ. *sek- արմատի հետ, և նույնարմատ ու նույնիմաստ **խոշոշել** բառը (տե՛ս ստորև), որը հնչյունական առումով չի կապվում խեթերեն նշված բառի հետ: **Խոհխոհել** տարբերակի առաջացումը կարելի է բացատրել այսպես: Առաջին **դ**-ն **խ**-ի առնմանությամբ իւլացել է, ապա **խ-հ** անցմամբ դարձել **հ** (**խ-հ** անցման մասին տե՛ս Զահ., 73): Երկրորդ **դ**-ն **հ**-ի առնմանությամբ նույնպես դարձել է **հ** [խողխող > խոխոող > խոհխող > խոհխոհ]: Ինչ վերաբերում է խեթերեն բառին, ապա կարելի է ենթադրել հակառակ (հայերենից խեթերեն) փոխառություն:

Խոշոշել «փողոտել, մորթել, խողխողել» (ԱՀԲԲ, 594) բառը (և դրա **խոշոշ** «մարդասպան» արմատական ձևը) Հ. Աճառյանն ու Գ. Զահուկյանը համարել են անհայտ ծագման (ՀԱԲ, 2, 395, ՀՄԲ, 341): Սակայն թե՛ իմաստը, թե՛ ձևը թույլ են տալիս բխեցնելու հնիւլ. նույն արմատից, ինչ նախորդ բառը՝ տարբեր աճականով՝ **խոշոշ-ել** <*kxo-k'w- <*(s)keu- <*sek-՝ կիսակրկնությամբ:

Խոշտանգել (հոշտանգել) «1. կտտանքի ենթարկել, ծվատել, բզկտել, 2. տանջել, չարչարել» բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 2, 396-397): Գ. Զահուկյանը **խոշտանգ** բառը համարել է բարդություն՝ **խոշտանգ**, որի երկրորդ բաղադրիչը նույնացրել է **տանջ** «չարչար» արմատին, իսկ առաջինի ծագումը որևէ կերպ չի բացատրել (ՀՄԲ, 341): Կարծում ենք, որ առաջին բաղադրիչը նույն արմատն է, ինչ նախորդ (**խոշոշել**) բառինը: Այսինքն՝ **խոշտանգել** նշանակում է «խոշելով (=ծվատելով) տանջել»: Նույն արմատը առկա է նաև **խոշոր** («մեծակտոր») բառում (Զաք.-2, 87): Ի դեպ, կա նաև **օշ (աւշ, յօշ)** «մսի պատառ՝ կտոր» բառը (որից՝ **յօշել** «1. պատառոտել, կտրատել, 2. ճղել, կտրել, 3. մորթել», **յօշոտել** «պատառ-պատառ անել, բզկտել, ծվատել»), որի ստուգաբանությունը և ծագումնաբանական առնչությունը վերոհիշյալ բառերի հետ դեռևս պարզաբանված չեն (տե՛ս նաև ՀԱԲ, 4, 614, ՀՄԲ, 103, Աւշ):

Քանցել «1. պատառոտել, բզկտել, 2. հոշոտել, գզել, 3. պոկոտել, քաշկոտել, 4. ձողկել, հարվածել, 5. չարչարել» (Մալխ., 4, 547) բառը Հ. Աճառյանը և Գ. Զահուկյանը համարել են անհայտ ծագման (ՀԱԲ, 4, 553,

ՀՄԲ, 776): Բառի թե՛ իմաստները, թե՛ ձևը թույլ են տալիս առաջարկելու **քանցել** <*kən-sk- <*(s)ke-n- <*sek- ստուգաբանությունը:

3. Քակ(տ)ել, խախտու, խարխալել

Բառերի այս խմբում նույնպես հնիլ. *sek- «կտրել, հատել, ճեղքել» արմատի իմաստային վերոհիշյալ զարգացումներին համանման ածանցյալներ են:

Քակել «1. բաժանել, տրոհել, 2. անջատել, զատել, 3. տարբալուծել, կազմաքանդել» բառը մինչ այժմ համարվել է անհայտ ծագման (ՀՄԲ, 4, 538, ՀՄԲ, 773): Դրանից են ածանցված **քակտել** «1. քանդել, քայքայել, ավերել, փլուզել, 2. խզել, խախտել, կազմալուծել» (Հ. Աճառյանը **տ**-ն համարել է սաստկական մասնիկ), **քակված** «ճեղքվածք, ծերպ» (Մալխ., 4, 534), **քակուտ** «խախտու, դյուրաքանդ» (Մալխ., 4, 534) և այլ բառեր: **Քակ**-արմատի թե՛ իմաստը, թե՛ ձևը թույլ են տալիս նրան բխեցնելու հնիլ. նույն *sek- «կտրել, հատել, ճեղքել» արմատից՝ հետևյալ բանաձևով. **քակ**- <*kə-g- <*(s)keu- <*sek-:

Խախտու «անհաստատ, խարխուլ» բառը Հ. Աճառյանը չի ստուգաբանել, սակայն համարել է պարզ բառ՝ նկատելով, որ **խախտ** սղված տարբերակը ածանցյալների մեջ լինում է թե՛ սկզբնաբաղադրիչ (*խախտել*), թե՛ վերջնաբաղադրիչ (*անխախտ*) (ՀՄԲ, 2, 317): Գ. Ջահուկյանը համարել է կրկնավոր՝ *khə-khud-՝ *(s)keud- «նետել, շտապել, նետվել» հնիլ. արմատից: Կարծիքների այս տարբերությունը տեղիք է տալիս նոր վերլուծությունների ու վարկածների: Այսպես, նկատի ունենալով այս բառի վերոհիշյալ **քակուտ** հոմանիշի կազմությունը (քակ-ուտ)՝ կարելի է կարծել նաև, որ **խախտու** բառը ածանցավոր է՝ **խախ**- արմատով (-ուտ ածանցի մասին տե՛ս վերը): Մյուս կողմից՝ կարելի է ենթադրել, որ **խախտ**-ը ոչ թե **խախտու**-ի սղված ձևն է, այլ **խախ**- արմատը՝ **տ** սաստկական մասնիկով (հմտ. վերոհիշյալ **քակտ**- հիմքը): Այսպես օրինաչափորեն բացատրվում է **խախտ**-ի վերջնաբաղադրիչ լինելը, այլապես, ըստ Հ. Աճառյանի, դա օրինաչափությունից շեղում է՝ կեղծ ստուգաբանության (հետնաբար համաբանական վերականգնման) հետևանք: Համենայն դեպս, հաշվի

առնելով արմատի իմաստն ու ձևը, առաջարկում ենք **խախ-** <*khə-kh- <*(s)keu- <*sek- «կտրել, հատել, ճեղքել» ստուգաբանությունը: Հ. Աճառյանը վրաց. **խախտოთի** բառը և դրա ածանցյալները համարել է ոչ թե փոխառություն հայերեն **խախտուտ**-ից, այլ ենթադրել է դրանց «համամայր ծագում» (ՀԱԲ, 2, 317), որը, կարծում ենք, կարող է լինել նոստրատիկ ընդհանրության արդյունք:

Խարխալել (խարխարել, խարխլել, խարխիլ, խարխել, խլխլել, խոլխոլել) «խախտել, ավերել», այլև **խարխուլ (խարխուր, խարխլիկ, խլխլիկ, խլխլուկ, խլխլակ, խլխլոտ, խոլխոլա)** «քայքայված, խախտված» բառերը Հ. Աճառյանը համարել է կրկնավոր՝ ձայնդարձով ու հերթագայությամբ գուգակցված, սակայն արմատի ծագումը չի ստուգաբանել (ՀԱԲ, 2, 345-346): Գ. Զահուկյանը դրանց **խար-** արմատը կապել է հնիւլ. *khər-՝ *(s)ker- «պտտելով շարժել» արմատի հետ (ՀԱԲ, 321)⁹, որ իմաստային առումով այնքան էլ համոզիչ չէ: Նկատի ունենալով ձևային ու իմաստային նմանությունը **խախտուտ**¹⁰ բառին՝ ավելի հարմար ենք տեսնում *khə/kho/khō-r/- <*(s)keu- <*sek- «կտրել, հատել, ճեղքել» ստուգաբանությունը (**r-**ն և **l-**ն ածականներ են): Ածականական ձևերում առկա են նաև **-իկ/-ուկ/-ակ, -ա(յ), -ոտ** ածանցները: **Խարխիլ, խարխել** տարբերակները թերևս սեղմված (կրճատված) կիսակրկնություններ են (<խար-խար-իլ): Կրկնավոր չէ միայն **խոլել** ձևը (ՀԼԲԲ, 2, 298): Մրանց անշուշտ առնչվում է նաև **խարխութ** «կոտրատված, ջարդոտված» բառը (ՀԼԲԲ, 2, 298)՝ **-ութ** ածանցով, որ **-ուտ-**ի տարբերակ է (հմմտ. *մոռութ/մոռուտ*):

⁹Գ. Զահուկյանը նույն տեղում նշել է նաև ուրարտ. harharšu «քանդել» բայաձևի հետ **խարխարել**-ի նմանությունը՝ առանց հստակեցնելու դրանց հարաբերակցությունը:

¹⁰Ի դեպ, սա ունի նաև **խարխուտ** տարբերակը (ՀԱԲ, 2, 317), որ գուցե **խախտուտ**-ի և **խարխուլ**-ի բաղարկության արդյունք է:

4. Կես, խազ, կորի

Վերոհիշյալ *sek- «կտրել, հատել, ճեղքել» արմատի ամենաուղղակի իմաստային զարգացումները ներկայացնող ածանցյալները մեծաքանակ են: Հիշենք դրանցից մի քանիսը. **ցել** «1. ճեղք, պատռվածք, 2. վարած ու անմշակ թողած հող» [<*(s)k'el-] (ՀՄԲ, 4, 452), **քերթել** «մորթը կտրել-հանել» [<*(s)ker-θ-], **քերփել** «կեղեքել» [<*(s)ker-փ] (ՀՄԲ, 4, 572), **ցիտ** «մարմինը բզկտված՝ պատառոտված՝ կտրտված» [<*(s)k'it-] (ՀՄԲ, 4, 455), **շարշլել** «պատառոտել» [*skhər-] (ՀՄԲ, 583), **կոփ (կուփ)** «տաշել, խփել, կոել» [*skeph-] (ՀՄԲ, 430), **խեղեփ** «1. կես, 2. ընկույզի միջուկ» [<*(s)kheleph-] (ՀՄԲ, 326), **խուզել (խոյզ)** «կտրել, հնձել» [<*(s)kheu-g'h-] (ՀՄԲ, 346), **խզել (խուզ)** «պոկել, կտրել» [<*(s)khu-g'h-] (ՀՄԲ, 328), **խիզար** «կտրիչ, մեծ սղոց» [<*(s)khēi-g'h-] (ՀՄԲ, 329), **խիլ (խլել)** «1. փնտրտուք, զննություն, 2. անջատում, խզում» [<*(s)khēl-] (ՀՄԲ, 330), **խոփ (խոբն)** «բահի՝ արորի՝ գուրանի կտրող մաս» [<*(s)khopho-] (ՀՄԲ, 350), **խրամ** «փոս, առու, ճեղք» [<*(s)khrəm-] (ՀՄԲ, 354), **շորթել** «խլել, կորզել, հափշտակել» [*skhort-] (ՀՄԲ, 593), **շոպկել** «մաշկել, պոկել, փրցնել» [*skhōb-] (ՀԼՊ ՆԺ, 148), **ցլեպ (ցլեփ)** «փոքր սրածայր բեկոր» [<*(s)k'ēleb-] (ՀԼՊ ՆԺ, 148), **ցաքատ** «ծառի մեծ դանակ» [<*(s)k'ak-] (ՀԼՊ ՆԺ, 130), **շեղք** «դանակի՝ սրի բերան» [<*(s)qel(e)p-] (Աղ., 126-127), **ճեղ(ք)** «ճաք, բացվածք, պատռվածք, արանք» [<*(s)qel-], **ճղել** «պատռել» [<*(s)qēl-] (Աղ., 113-115), **կիրճ** «խորաձոր» [<*(s)kēr-d-io-] (Զաք.-1, 90), **կիճ** «քարի ծերպ» [<*(s)keu-d-io-] (Զաք.-2, 85), **կոտոր/կտոր/կտրել** «հատել» [<*(s)ko-t-] (Զաք.-1, 89-90), **կրկտել** «քրքրել, փորփրել, պրպտել, տնտղել, փնտրտել, խուզարկել» [<*(s)kē-r-] (Զաք.-2, 89), **քարթ (քառթ)** «խազ, կտրվածք, քերծվածք» [<*(s)kər-t-] (Զաք.-1, 90)¹¹, լատ. *scapula* «բահ», ռուս. *копаты* «փորել, քանդել» [<*(s)kape-] (ՎԲՌ, *копаты*), հուն. *κοπίς* «դաշույն», ռուս. *копѣ* «նիզակ» (ՎԲՌ, *копѣ*) և այլն: Այս շարքին կարելի է ավելացնել հետևյալ բառերը:

¹¹Տե՛ս նաև Ն. Միմոնյան, *Ստուգաբանական դիտարկումներ*, «Բանբեր Երևանի համալսարանի. բանասիրություն», 2016, հմ. 1, էջ 26-32:

Կէս (>կիսել) բառը մինչ այժմ համարվել է անհայտ ծագման, չնայած Գ. Ջահուկյանը կասկած ունի, թե դա կարող է և ենթաշերտային ծագում ունենալ (ՀՄԲ, 403): Բայց եթե նկատի ունենանք, որ կեսը ամբողջի՝ երկու մասի բաժանված հատվածներից յուրաքանչյուրն է, այսինքն՝ որևէ բան կիսել կարելի է կտրել-հատել-բաժանելով, ապա **կէս** բառը իմաստաբանորեն տրամաբանական է կապել *sek- «կտրել, հատել, ճեղքել» արմատի հետ՝ բառի ձևավորման համար ենթադրելով <*skē-k'- <*skeu- <*sek- բանաձևը: Ի դեպ, «բաժին, հատված» իմաստի հետ են կապված նաև ռուս. половина «կես» (ՎԲՌ), անգլ. **half** «կես» (ՎԲՄ) բառերը:

Խազ «գիծ, գիր, քերվածք, բարակ փորվածք՝ ճեղք» բառը Հ. Աճառյանը համարել է կովկասյան փոխառություն (ՀՄԲ, 2, 310): Գ. Ջահուկյանը համակարծիք է՝ որոշ կասկածով (ՀՄԲ, 307): Այդ կասկածը, ինչպես նաև վերոհիշյալ **խուզել** (խոյզ), **խզել** (**խուզ**) «կտրել» և **խիզար** «մեծ սղոց» բառերի հետ թե՛ ձևային, թե՛ իմաստային նմանությունը նկատի ունենալով՝ առաջարկում ենք այս **խազ** «քերվածք, ճեղք, փորվածք» բառը նույնպես կապել հնիսլ. *(s)keu-՝ *sek- «կտրել, ճեղքել» արմատի հետ՝ որպես ձայնդարձային այլ ձև՝ **խազ** <*khəu-g'h-¹² բանաձևով: Կովկասյան բառերի հետ նմանությունը կարելի է համարել նոստրատիկ ընդհանրության դրսևորում:

Կորի (բրբռ. **կուրե, կոռի, գորի**) «1. ակոս, ածու, 2. արտի առու, փոքր ջրանցք» բառը Գ. Ջահուկյանը, հետևելով Յ. Պոկոռնուն, կապել է *geu- «ծռել, կամար կազմել» արմատին (ՀՄԲ, 423): Հ. Աճառյանը Պոկոռնու այդ կարծիքը հավաստի չի համարել (ՀՄԲ, 2, 648): Այս տարակարծությունը նկատի ունենալով՝ առաջարկում ենք **կորի** բառը բխեցնել *skoriio- <*skor-/*sker- <*skeu-ro- <*sek- «կտրել, հատել, ճեղքել» նախաձևից: Իմաստային

¹²Այս բանաձևի *g'h> **զ** համապատասխանության համար հմնտ. **խուզ** <*kheu-g'h- (ՀՄԲ, 246, խուզ), **կուզ** <*gug'h- (ՀՄԲ, 402, կզակ), **կէզն** «զառիվայր» <*geig'h- (ՀՄԲ, 402, կէզն), **եզ(ակի)** <*sem-g'h- (ՀՄԲ, 209, եզ), **եզն** <*eg'h- (ՀՄԲ, 209, եզն), **տիզ** <*dig'h- (ՀՄԲ, 729, տիզ) և այլն:

հիմնավորումն այն փաստն է, որ արտի մեջ մարզի ակոս կամ առու փորում են՝ բահի, արորի կամ գուրանի խոփով հողը կտրել-ճեղքելով:

Համառոտագրություններ

ՀԱԲ – **Հ. Աճառյան**, *Հայերեն արմատական բառարան*, հհ. 1-4, Ե., 1971-1979

ՀԼՀԲ – **Ա. Սուքիասյան**, *Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան*, Ե., 1967

ԱՀԲԲ – **Է. Աղայան**, *Արդի հայերենի բացատրական բառարան*, Ե., 1976

Աղ. – **Է. Աղայան**, *Բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտություններ*, Ե., 1974

ՀԼԲԲ – *Հայոց լեզվի բարբառային բառարան*, հհ. Ա-Է, Ե., 2001-2012

Մալիս. – **Ս. Մալխասեանց**, *Հայերեն բացատրական բառարան*, հհ. 1-4, Ե., 1944-1945

Նիկ. – **S. Nikolaev**, *Database of Indo-European etymology* (<http://starling.rinet.ru/cgi-bin/response.cgi?root=config&morpho=0&basename=\data\ie\piet&first>)

Պոկ. – **J. Pokorny**, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern-München, 2005 (<http://dnghu.org/indoeuropean.html>)

ՀԱԲ – **Գ. Զահուկյան**, *Հայերեն ստուգաբանական բառարան*, Ե., 2010

ՀԼՊ ՆԺ – **Գ. Զահուկյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան*, Ե., 1987

Զահ. – **Գ. Զահուկյան**, *Հայերենի անհայտ ծագման բառարմատները*, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, հմ. 2, էջ 62-77

ՎԲԱ – Wiktionary (<https://en.wiktionary.org/wiki>)

ՎԲՌ – Викисловарь (<https://ru.wiktionary.org/wiki>)

Զաք.-1 – **Հ. Զաքարյան**, *Կարիճ, կարճ, կիրճ* և մի քանի այլ բառերի ստուգաբանություն, «Լեզուն և գրականությունը միջմշակութային

հաղորդակցության համատեքստում» IV միջազգային գիտաժողովի (Վանաձոր) գիտական նյութերի ժողովածու, Ե., 2016, էջ 87-91

Զաք.-2 – **Հ. Զաքարյան**, *Խխունջ, քրքիր, կոպիտ* և մի քանի այլ բառերի ստուգաբանություն, «Արեղյանական ընթերցումներ - 2» հանրապետական գիտական նստաշրջանի հոդվածների ժողովածու, Ե., ԵՊՀ հրատ., 2018, էջ 79-93

Զաք.-3 – **Հ. Զաքարյան**, **Ճ** սկզբնահնչյունով մի քանի բառերի ստուգաբանություն, «Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. Գիտական աշխատություններ», 1-2 (22), 2019, Գյումրի, էջ 228-238

ОГАНЕС ЗАКАРЯН – Этимология армянских слов կեղեքել, խոդխոդել, քակ(ս)ել, կէս и некоторых других слов.

Армянские слова կեղեքել, խոդխոդել, քակ(ս)ել, կէս и т. д. считаются заимствованными или же не этимологизированными. В настоящей статье на основе фонетического, словообразовательного и семантического анализов предлагаются их новые этимологии, согласно которым данные слова являются исконно армянскими словами индоевропейского происхождения. Эти этимологии: կեղեքել"1. терзать, 2. угнетать"<*ske-l- "резать", խոդխոդել"исколоть" <*khol-<*ske-l- "резать", քակ(ս)ել"1, развязать, 2, разрушить"<*kə-g- <*(s)keu- <*sek-"резать, раскалывать", կէս"половина" <*skē-k' - <*(s)keu- <*sek-"резать, раскалывать"и т. д.

HOVHANNES ZAKARYAN – Etymology of Armenian Words կեղեքել, խոդխոդել, քակ(ս)ել, կէս and Several Other Words.

Armenian words կեղեքել, խոդխոդել, քակ(ս)ել, կէս etc are not etymologized or are considered to be borrowings. The article, dwelling upon phonetic, morphemic and semantic analyses, puts forward new etymologies for them as native Armenian words of I. E. origin. They are: կեղեքել"to rankle, to

oppress" <*ske-l- "to cut", խոդխոդել "to stab" <*khol-<*ske-l- "to cut", քալ(ս)ել "1.to untie, 2.to destroy" <*kə-g- <*(s)keu- <*sek-"to cut, to split", կէս "half" <*skē-k' - <*(s)keu- <*sek-"to cut, to split"etc.

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԻ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐՈՎ ԱԽՏԱՆՈՒՆԵՐԸ
«ԲԺՇԿԱՐԱՆ ՁԻՈՅ» ԵՐԿՈՒՄ (XIIIդ.)

Միջին հայերենով շարադրված բժշկարանների շարքում առանձնա-նում է 13-րդ դարում *ստեղծված «Բժշկարան ձիոյ և առհասարակ գրաստնոյ»*¹ ձիաբուժական ձեռնարկը: Վերջինս Սմբատ Գ-ի հրամանով (1296-1268) կազմել է ասորի բժիշկ Ֆարաջը, որին ձեռագիրը գրելու հարցում օժանդակել է Թորոս քահանան: Այս բժշկարանը կարևոր սկզբնաղբյուր է միջին հայերենի ամբողջական բառապաշարը ներկայացնելու տեսանկյունից. Այս երկում արձանագրված են բազմաթիվ բառեր, որոնք գործածվում են առաջին անգամ կամ եզակի վկայությամբ: Դրանց մի ստվար մասը կազմում են բժշկական բառանունները՝ ախտանուններ, բուսանուններ, դեղանուններ: Ինչպես միջնադարյան բժշկարաններում առհասարակ, ԲՁ-ում էլ արաբերենից, հունարենից և այլ լեզուներից փոխառված բժշկական տերմինների կողքին արժեքավոր են հատկապես այդ բառերի հայերենաստեղծ համարժեքները: Մեր լեզվի բառակազմական եղանակներով ստեղծված նոր տերմինները հիմնականում իրենց վրա կրում են կամ փոխատու լեզվի կամ մեր ժողովրդական մտածողության կնիքը: Ուշագրավ են հատկապես կենդանիների անվանումներով բաղադրված ախտանունները, որոնք մատնանշում են կենդանիներին, մասնավորապես ձիուն, նաև մարդուն վերաբերող մի շարք հիվանդություններ:

¹ *Բժշկարան ձիոյ և առհասարակ գրաստնոյ* (ԺԳ դար), աշխատապիրությամբ Բ. Լ. Չուգասզյա-նի, Ե., 1980: (Այսուհետ տեքստում՝ ԲՁ համառոտագրությամբ, բերվող օրինակների էջերը կնշվեն փակագծերում):

ԲԶ-ում գործածվել են կենդանիների (*արծիվ, գայլ, գորտ, ուղտ, խեցգետին, հալ, ձի* (քուտակ), *մուկ, մրջին, պախրա*) անվանումներով կազմված տասնմեկ նոր ախտանունները, որոնք չեն հանդիպում գրաբարյան մատենագրության մեջ և գործուն կիրառությամբ աչքի են ընկնում հենց «*Բժշկարան ձիոյ*»-ում*:

Նշված բժշկարանում կենդանանուններով բաղադրված ախտանունները կարելի է բաժանել երեք խմբի:

ա) **Իմաստային փախառություններ:** ԲԶ-ում երկու կենդանանուններ այլ լեզուների հետևողությամբ կիրառվել են նաև իբրև հիվանդության տեսակ՝ այդպիսով ստանալով նոր իմաստ:

Գորտ գոյականը գրաբարյան մատենագիտության մեջ հանդիպում է միայն կենդանու անվանում նշանակությամբ, մինչդեռ ԲԶ-ում *գորտ*-ը կիրառվել է բժշկական տերմինի իմաստով՝ նշանակելով «լեզվի տակի գեղձի կամ հյուսվածքների բորբոքային ուռուցք»². «Վասն որ ի բերանն *գորտն* ելնէ» (42): «Յաղագս, որ *գորտն* ելնէ ի բերանն» (156):

Հ. Աճառյանը, հետևելով Նորայր Բյուզանդացուն, վերոհիշյալ *գորտն* մեկնում է որպես «ձիու կամ եզան լեզվի տակի թաղանթային ծալք», որն էլ համապատասխանում է ֆրանսերեն grenouillette գորտ-ի «լեզվի տակի այտուց» նշանակությանը³:

Պետք է նկատենք, որ *գորտ*-ի վերոհիշյալ նշանակությունը կա և՛ հունարենում (βάτραχος–*vátrachos*) և՛ լատիներենում (*rana*), նաև՝ արաբերեն-ում (غـدافـة *dafadc*), և դժվար է ասել, թե ո՞ր լեզվից է միջին հայերենը փոխառել տվյալ իմաստը, բայց կարելի է ենթադրել, որ

*Քննվող ախտանուններից վեցը ԲԶ-ից բացի հանդիպում են նաև այլ բժշկարաններում:

²Տե՛ս Ռ. Ղազարայան, Հ. Ավետիսյան, *Միջին հայերենի բառարան*, Ե., 2009, էջ 149 (Այսուհետ՝ ՄՀԲ):

³Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Ե., 1971, էջ 585: (Այսուհետ՝ ՀԱԲ):

նախնականը հունարենն է, որից էլ ամենայն հավանականությամբ փոխ են առել մյուս լեզուները, սակայն նկատի առնելով միջնադարում արաբերենի ավելի մեծ ազդեցությունը, ավելի հավանական է հենց արաբերենից փոխառված լինելը:

Գորտն իբրև ախտանուն մինչ ԲԶ-ն հանդիպում է 13-րդ դարի հայտնի բժիշկ Գրիգորիսի բժշկարանում՝ սույն տերմինի բացատրությամբ. «Եւ այլ ուռից, որ ելնէ բերանն ներքն լեզուին և անուանի *գորտն*, զի *գորտն* ի նման է»⁴:

Այս տերմինը, լայն գործածություն չունենալով, մնացել է միջին հայերենի շրջանում:

Ուշագրավ է *խէչեփար* / *խէչիփար* / *խիչիփար* / *խաչեփար* / *խաչիփար* (բոլոր տարբերակները հանդիպում են նաև *ռ*-ով) գոյականի կիրառությունը ԲԶ-ում: «Նոր հայկազեան բառարանը» վերջինս բերում է իբրև ռամկորեն բառ՝ «խեցգետին» կենդանու նշանակությամբ, և գործածության համար նշում միջնադարյան գրական հուշարձանները, մասնավորապես բժշկարանները⁵: Հ. Աճառյանը բառը համարում է *խէչ* «կողքը» և բարբառային *փառ* «թև» արմատներից կազմված: Ըստ նրա՝ բառն այդպես է կոչվել տվյալ կենդանու

երկու կողքի չորս գույգ թևերի պատճառով⁶: Բառը կիրառելի է նաև հայերենի մի շարք բարբառներում⁷:

ԲԶ-ում *խէչեփարը* քանիցս գործածվել է նոր՝ «քաղցկեղ» ախտանվան իմաստով. «Վասն *խիճիփրի*, որ ի վերի սպավայքն լինի» (42): «Եւ *խիչիփարն*, որ լինի յոտքն <ու> վ ի ձեռքն, նշան է, որ լինի ի

⁴Գրիգորիս, *Քննութիւն բնութեան մարդոյ եւ նորին ցաւոց*, Ե., 1962, էջ 98: (Այսուհետ բերվող օրինակների էջերը կնշվեն փակագծերում՝ ԳԴ համառոտագրությամբ):

⁵Տե՛ս *Նոր բառգիրք հայկազնեան լեզուի*, Վենտիկ, 1836-1837, հ.1, էջ 924: (Այսուհետ՝ ՆՀԲ):

⁶Տե՛ս ՀԱԲ, Ե., 1973, հ.2, էջ 359:

⁷*Հայոց լեզվի բարբառային բառարան*, հ.2, էջ 313:

դրուց՝ դիհն ի խալկին» (99): «Յաղագս *խչիփրի*, որ ներքեւ անդամոցն լինիկամ ի յայլ տեղ»: «...ու թէ ի տեղ լինի *խաչիփարն*, որ կարես հանել, դու հան. և ծառայէ զեղ խոց մի այլ» (158):

Պետք է նկատենք, որ բժշկական տերմինի արժեքով սույն կենդանանունը գործածվել է դեռևս 12-րդ դարում Աբուսայիդի «Յաղագս կազմութեան մարդոյն» երկում. «Մկնատամներ այնէ և ծաղիկ և քութեշ և *խէչէփառ*»⁸: «..և զմարդն սաւդայոտ առնէ և ծաղիկ և *խաչիփար* և խոզք առնէ» (Աբուս., 161): 13-րդ դարում արդեն Գրիգորիսը իր բժշկարանում տալիս է հիվանդության նկարագրությունը և վերջինիս համար առավել հաճախ կիրառում նշված ախտանունը. «...անուանեն զինքն սաքատայն, որ է *խէչիփար*: Եւ իւր նշանն այս է, զի ունի պնտութիւն յոլով՝ զերդ քար, և իւր կերպն ի խէչիփար նման է» (ԳԲ, 33): «Եւ այս *խէչիփարս*՝ ի յամէն մարմինն լինի, և իւր ընծայիլն ի յայնժամն լինի, որ փոփոխական գորութիւնն վատուծէ» (ԳԲ, 36): «Եւ այլ կարէ լինել, թէ այս նեղս ի յելունդէն լինի, որ անուանի *խէչիփար* և իւր լուծումն սև լինի» (ԳԲ, 138): «Եւ այս նեղս շրջի ի յայն ուռիցն, որ *խէչիփար* անուանի, որ է պինդ ուռից» (ԳԲ, 171):

Ուշ միջնադարում *խէչէփար* ախտանունը կիրառել է նաև Ամասիացին. «Յանձն վատուծութիւն երևցնէ և շտեր և *խէչէփար*»⁹:

ՄՀԲ-ն բառը հստակ բնորոշում է իբրև բժշկական տերմին՝ «քաղցկեղ» իմաստով, նշում է լատիներեն համարժեքը՝ **cancer**¹⁰, որի առաջնային նշանակությունն է *խեցգետին*: Պետք է նկատել, որ գրեթե բոլոր լեզուներում էլ երկկենցաղ այս կենդանու անունը նաև *քաղցկեղ* հիվանդության իմաստն ունի (ռու. рак, հն. karkinos արաբ. saraṭān, պրսկ.

⁸Աբուսայիդ, *Յաղագս կազմութեան մարդոյն*, Ե., 1974, էջ 52: Այսուհետ՝ Աբուս.:

⁹Ամիրդովլաթ Ամասիացի, *Օգուտ բժշկութեան*, Ե., 1940, էջ 52: Այսուհետ օրինակների էջերը կնշվեն փակագծերում՝ ՍՄՕԲ համառոտագրությամբ:

¹⁰ ՄՀԲ, էջ 319:

sarātān), և դժվար է հստակ ասել, թե բառն արդյոք ո՞ր լեզվից է թարգմանվել: Այդ մասին թերևս հուշում է Մխիթար Հերացին՝ իր բժշկարանում *խեցգետին*-ը իբրև ախտանուն կիրառելու վ. «Հոռումն *կարկինոս* ասե, որ է *խեցգետին*»¹¹:

Նշենք նաև, որ հայերենի բառապաշարում ամրագրվել է ախտանվան հենց *խեցգետին* գրական տարբերակը, թեև իբրև բժշկական տերմին գործում է քաղցկեղը¹²:

բ) **Կաղապարային փոխառություններ:** Գաղտնիք չէ, որ միջնադարյան հայ բժշկությունը մեծապես կրել է արաբականի ազդեցությունը, և այդ ազդեցությունը երևում է նաև հայերեն տերմինաստեղծման մեջ, որտեղ զգալի կիրառություն ունեն արաբերենից բառացի թարգմանված՝ պատճենված բառերը: Նշենք, որ դրանց մի մասը գործունե կիրառություն ունենալով ամրագրվել է մեր լեզվի բառապաշարում:

ԲԶ-ում, ինչպես միջնադարյան բժշկարաններում առհասարակ, կիրառվել են *կենդանանուն + ցավ կաղապարով* ախտանուններ, ինչպես՝ *արծվեցավ, գայլցավ, ըղտացավ, պախրեցավ, քուռակցավ*: Նշված կաղապարում *ցավ*-ը հիվանդություն է նշանակում, այսինքն՝ տերմինը մատնացույց է անում տվյալ կենդանուն նման կամ բնորոշ հիվանդություն: Այս կաղապարը բնորոշ է արաբերենին, որից էլ բառացի

¹¹ **Մխիթար Հերացի**, *Ջերմանց մխիթարություն*, Վենետիկ, 1832, էջ 113: (Այսուհետ օրինակների էջերը կնշվեն փակագծերում՝ ՄՀԶՄ համառոտագրությամբ):

¹² Տե՛ս **Ստ. Մալխասեանց**, *Հայերեն բացատրական բառարան*, Ե., 1944, հ. 2, էջ 260:

Ժամանակակից հայոց լեզվի բառարան, հ.2, Ե., 1972, էջ 514 (այսուհետ՝ ԺՀԼԲԲ), **Էդ. Աղայան**, *Արդի հայերենի բացատրական բառարան* (այսուհետ՝ ԱՀԲԲ), հ. 1, Ե., 1976, էջ 577:

թարգմանությամբ, կամ պատճենմամբ են ստեղծվել աղվեսացավ, առյուծացավ, փղացավ, օձացավ ախտանունները¹³:

Վերոնշյալ կադապարով ԲԶ-ում գործածվել է **արծվեցաւ** «ջրգողություն» նշանակությամբ ախտանունը, որը հանդիպում է նաև *արծուիք* տարբերակով «Յադագս *արծվեցաւու*: Նշանքն է, ուտենայ փորն և ոտվին եւ ձուերն» (138): «Վասն որ արծուիք լինի» (40):

Հ. Աճառյանը նշում է, որ *արծուացավ*-ը հոմանիշ ձևն է «մի տեսակ ջրգողություն» նշանակող *արծուիք*-ի, որը կազմվել է *արծիվ* գոյականի գրաբարյան *արծուի*-ի հոգնակիից¹⁴:

ՆՀԲ-ն բերելով բառը՝ վկայակոչում է և ռամկական ոճով գրված բժշկարանները և «Գիրք վաստակոց» թարգմանական երկը¹⁵:

ՄՀԲ-ն բառը հստակ բնորոշում է իբրև բժշկական տերմին «ջրգողություն, փորի ջրակալում» իմաստով և նշում լատիներեն համարժեքը՝

ascites:

Այս ախտանվան առաջին գրավոր վկայությունը թերևս Հերացու բժշկարանում է հանդիպում. «որ օգտե... *ի յարծուեցն*՝ որ կոչի մսի *արծուիք*, և յորդէ ջրհեղն» (145):

13-րդ դարի բժշկարաններում *արծվիք*-ը արդեն աչքի է ընկնում գործուն կիրառությամբ, ինչպես. «Եւ այս ուռուցս կարէ ընծայիլ ի քամոյ, որպէս և *արծուիքն* և բարակցաւորիւն» (ԳԲ, 31): «Զի երեք են *ըստըսխայքն*, որ են արծվիքն» (ԳԲ, 149): «Ակոացաւի օգտե, զմաստի և *արծուեաց*»¹⁶:

Արծվիք հիվանդության դիմաց բժշկապետ Գրիգորիսը նշում է արաբերեն *ըստըսխայ* համարժեքը, որ բառացի նշանակում է «ծարավ»:

¹³ Տե՛ս Գր, 41, ՄՍՕԲ, 113: **Բունիաթ Մեքասսաղի**, «Գիրք բժշկութեան տունմարի», Ե., 1987, էջ 117: (Այսուհետ՝ ԲՄ համառոտագրությամբ):

¹⁴ ՀԱԲ, հ.1, էջ 320:

¹⁵ Տե՛ս ՆՀԲ, հ.1, էջ 362:

¹⁶ Գիրք վաստակոց, Վենետիկ, 1877, էջ 169:

Ի՞նչ կապ ունի *արծիվ* թռչունն այս հիվանդության հետ: Պարզվում է, որ այս հիվանդությամբ տառապողները միշտ ծարավի զգացողություն ունեն: Թերևս առնչությունն այն է, որ արծիվը կարող է օրերով ջուր չխմել, քանի որ կենդանիների արյամբ է հագնում¹⁷: Նկատենք, որ Գրիգորիսի բժշկարանում նշված հիվանդությունը հանդիպում է նաև հենց *արծիւ* ձևով. «...որ *արծիւ* ունի և իւրն հազ պատահէ՝ վատ նշան է» (210):

Արծվիքը՝ իբրև ախտանուն, կիրառվել է նաև Ամասիացու, ապա նաև՝ ուշ միջնադարի բժշկարաններում. «Յորժամ ստամոքն աւելի *արծուիք* առնէ» (ԱՍՕԲ, 307): «Ըսթսխա, որ է *արծուիք*» (ԲՄ, 100): «Զլերդին և զփայծղան կալուածն բանայ և օգտէ *արծուոց*»¹⁸:

Չնայած միջին հայերենում իր գործուն կիրառությանը՝ այս տերմինը չի պահպանվել և հազվադեպ նշումով արձանագրված է միայն Մալխաս-յանցի բառարանում¹⁹:

Գայլ կենդանու անվանմամբ և *ցալ* գոյականով ԲԶ-ում քանիցս գործածվել է *գայլցաւ* «գայլախտ» ախտանունը. «Վասն գայլցալի, որն է հովություն» (39): «Յաղագս քուսայի, որ է ազգ մի *գայլցալէն*» (129): «Դեղ գայլցաւու, եր ուժով լինի» (ԲԶ, 107): «Յաղագս *գայլցալի*: Նշանքն է. լարի շնիքն և ակընջուին. քաշուի աչիցն սևուցն, որ սպիտկուցն շատ երեւնայ» (120):

ԲԶ-ից բացի, նույն 13-րդ դարում տերմինը կիրառվել է նաև Գրիգորիսի «*Քննութիւն բնութեան մարդոյ եւ նորին ցաւոց*» բժշկարանում. «Մարդ, որ նեղ ունի, զոր ձգել ասեն և *գայլցաւ*, թէ ի Դ (4) օրն չմեռնի՝ ողջնայ» (ԳԴ, 213):

¹⁷<http://www.reading.ge/am/Արծիվ>:

¹⁸Տե՛ս Ասար Մեքաստացի, *Գիրք բժշկական արհեստի*, Ե., 1993, էջ 192:

¹⁹Տե՛ս Մտ. Մալխասեանց, *Հայերէն բացատրական բառարան*, Ե., 1944, հ. 1, էջ 271:

Պետք է նկատել, որ երկու բժշկարաններում էլ չի հանդիպում այս ախտանշան արաբերեն տարբերակը և բառը թերևս կիրառվել է մյուս ախտանշանների նմանողությամբ՝ համաբանության սկզբունքով:

Իբրև միջին հայերենին բնորոշ տերմին՝ բառն արձանագրել է միայն

Նորայր Բյուզանդացին (չունեն ՆՀԲ-ն և ՀԱԲ-ը)՝ վկայաբերելով հենց «*Բժշկարան գրաստու*» երկի վերոբերյալ օրինակը²⁰:

Գայլցաւ-ը գտնում ենք միայն ՄՀԲ-ում՝ «գայլուկ, գայլախտ» նշանակությամբ: Տերմինի լատիներեն համարժեքն է ***lupus***– *գայլ* գոյականը, որն ունի նաև համապատասխան հիվանդության իմաստը: Հիվանդությունն անվանումը ստացել է իր բնորոշ նշանի՝ քթի և այտերի վրա ցանի (վնասված հատվածը ձևով հիշեցնում է թիթեռ) առկայություն շնորհիվ, որը միջնադարում հիշեցնում էր գայլի կծածի հետք²¹:

Գայլցաւ ախտանունը չի պահպանվել հայերենի բժշկական տերմինաբանության մեջ, փոխարենը գործածվում են վերջինիս հոմանիշ *գայլախտ* և *գայլուկ* տերմինները²²:

Ուղտ կենդանու անունով բժշկարանում գործածվել է **ըղտացավ** ախտանունը, որ մատնանշում է «գրաստի հիվանդություն»: Վերջինս ամենայն հավանականությամբ ձիու մկանային ախտահարում է և հենց դրանով է կապված սապատավոր ուղտի հետ. «Վասն, որ *ըղտացաւ* ասեն, որ լինի ի գրաստն» (39): «Յաղագս ցաւոց, որ կոչի *ըղտացաւ*:

²⁰Տե՛ս **Նորայր Բյուզանդացի**, «*Բառգիրք ստորին հայերենի ի մատենագրութեանց ԺԱ-ԺԷ դարուց*» (Մարտիրոս Մինասյանի հրատարակությանը), Ժնև, 2000, էջ 127:

²¹ <https://hy.wikipedia.org/wiki/>, Վիքիպեդիա, *Համակարգային կարմիր գայլախտ*:

²²Տե՛ս **Ստ. Մալխասեանց**, *Հայերեն բացատրական բառարան*, Ե., 1944, հ. 1, էջ 411:

Էդ. Աղայան, *Արդի հայերենի բացատրական բառարան* (այսուհետ՝ ՍՀԲԲ), հ. 1, Ե., 1976, էջ 218-219:

Նշանքն է. ցաւ, որ բնակի ի յետի կիցքն ի գաւակի, զի յորժամ հանես ի յախոռոյն՝ նա զյետի կիցքն ի հետս ի քաշ տանի ինչվի աղէկ երթայ ու ապա դորդի» (126):

Բժշկարանում ընդամենը երկու անգամ հանդիպող այս ախտանունը թերևս եզակի վկայությամբ կազմված բարդություններից է և այդ իսկ պատճառով անծանոթ է մեր բառարաններին: Բառը սույն բժշկարանի վկայմամբ արձանագրված է միայն ՄՀԲ-ում²³:

ԲՁ-ում երկու անգամ գործածվել է **պահարէցավ** ախտանունը, որ մատնանշում է «տավարի հիվանդություն»: Պահարա բառը, որ փոխառություն է ասորերենից գրաբարում արդեն բազմիմաստ բառ է և ունի 1. դրամ, ստակ, 2. ապրուստ, պարեն, 3. անասուն, տավար իմաստները²⁴, իսկ միջնադարյան բժշկարաններում առավելապես օգտագործվում է «տավար» նշանակությամբ: Մխ. Հերացին այս իմաստով կիրառել է *պահարէմիս* նորակազմությունը²⁵:

Ըստ Աճառյանի՝ միջինհայերենյան *պահարան* արաբերենից փոխառված baqara-ի ռամկորեն ձևն է²⁶: Իսկ ԲՁ-ի *պահարէցավ*-ը ամենայն հավանականությամբ պատճենում է արաբերեն داء البقر dā'al-baqar-ից, որ բառացի նշանակում է հենց «տավարի հիվանդություն»: Այն դրսևորվում է որովայնի ուժեղ ցավով և լուծով, թեև այդքան էլ հստակ չէ, թե ո՞ր հիվանդության մասին է խոսքը: Եվ քանի որ ՄՀԲ-ից բացի ոչ մի բառարանում այս ախտանունը տեղ չի գտել մեզ մնում է միայն բավարարվել բնագրային օրինակները ներկայացնելով. «Վասն ցաւուն, որ *պահարէցաւ* ասեն» (39): «Յաղագս ցաւուն, որ կոչի *պահարէցավ*» (112):

Պետք է նկատենք, որ ժամանակակից հայերենի բառարաններում վերոհիշյալ նշանակությամբ իբրև ընդհանրական ախտանուն

²³Տե՛ս ՄՀԲ, էջ 219:

²⁴Տե՛ս Ռ. Ղազարյան, *Գրաբարի բառարան*, հ.2, Ե., 2000, էջ 378:

²⁵Տե՛ս ՄՀԲ, էջ 635:

²⁶ՀԱԲ, հ 4. Ե., 1979, էջ 7:

ամրագրվել է *տավարի ցավ* բառակապակցությունը, որը գործածվում է նաև «անպիտան մարդ» փախաբերական իմաստով²⁷:

Նույն կաղապարով է ստեղծված նաև **քուռկցավ** ախտանունը՝ «քուռակների գեղձախտ» նշանակությամբ. «Վասն *քուռկցաւի* ի կզակն» (40): «Այս ցաւս շատն ի քուռկնին լինի և կոչի *քուռկցաւ...* լինի այս ցաւս ի քուռկնին և ի մեծ գրաստնին, ելունդնի է պինդ, որ լիննայ ի ներքև խամծեկացն, և թէ պէտ չայնեն՝ պատռի» (137):

Պետք է նկատենք, որ բժշկարանում չի հանդիպում այս ախտանվան արաբերեն կամ այլալեզու տարբերակը, բայց կարելի է ենթադրել, որ *քուռկցավ*-ը կիրառվել է մյուս ախտանունների նմանողությամբ՝ համա-բանության սկզբունքով՝ նշանակելով տվյալ կենդանուն բնորոշ հիվանդություն: Վերոնշյալ պարագայում *քուռկցավ*-ը ձիերի մոտ հանդիպող *խոզուկ* հիվանդությունն է: Նշենք նաև, որ այս ախտանունը չի հանդիպում այլ բժշկարաններում, արձանագրված է միայն ՄՀԲ-ում հենց ԲԶ-ի վկայմամբ²⁸:

զ) Ժողովրդախոսակցական փոխառություններ:

Կեդանանուններով ստեղծված ախտանունների մյուս խումբը ժողովրդախոսակցական ծագմամբ բառերն են, որոնք կիրառվել են որպես փոխառյալ տերմինների հայերեն համարժեք: Դրանք հիմնականում ժողովրդական մտածողությունն արտահայտող կազմությամբ բարդ բառեր են, որոնք առավելապես բնորոշ են բարբառներին:

Ժողովրդական մտածողության արտահայտություն կարելի է համարել **հաւկոյր** բառի՝ «հավկուրություն, հավկուրությամբ տառապող» ախտանվան իմաստով կիրառությունը. «Վասն որ *հաւկոյր* լինի» (41): «...և այն լինի ի խիստ ցրտոյն և կամ յարեգակնէն և կամ ի ձոյնէն: Եւ *հաւկոյրն* գնոյնն» (92):

²⁷Տե՛ս՝ *ԺՀԼԲԲ*, հ.4, Ե., 1980, էջ 454): **Էդ. Աղայան**, *ԱՀԲԲ*, հ. 2, Ե., 1976, էջ 1415:

²⁸Տե՛ս *ՄՀԲ*, էջ 816;

Հավկուրությունը տեսողության խանգարման մի տեսակ է, որն արտահայտվում է թույլ լուսավորության պայմաններում (մթնշաղ, գիշեր) առարկաները տեսնելու ընդունակության թուլացմամբ կամ կորստով²⁹: Այս հիվանդությունը բժշկության մեջ հայտնի է *հեմերալոպիա* տերմինով, որ հունարեն ἡμεράλωψ-ն է, կազմված է *hemera-gերեկ*, *alaos-կույր*, և *աչք* բաղադրիչներից³⁰: Ռուսերենում կիրառվում է սրան համարժեք բառակապակցական տարբերակը՝ *дневная слепота*: Նկատենք, որ լեզուների մի մասում էլ ախտանունը կիրառվում է հակառակ՝ «գիշերը կույր» իմաստով: Ի դեպ, միջին հայերենում ունենք նաև *գիշերակույր* բառը՝ կիրառված հենց անասունների համար³¹: Իբրև ախտանուն, սակայն, բժշկարաններում կիրառվում է մի շարք բարբառներին³² հարազատ *հավկուր*-ը՝ նկատի ունենալով հավի գիշերը չտեսնելու հանգամանքը: Հայերեն *հավկուր* ախտանունը առաջին անգամ թերևս գործածվել է Գրիգորիսի բժշկարանում որպես պարսկերեն *շաքարայ*- ին (*šab-kuri* < գիշերային կույր) համարժեք. «Եւ շաքարայն, որ է *հակույր*՝ սայ է, որ գիշերն ամեննին չյտեսնու» (ԳԲ, 88):

13-րդ դարից հետո *հավկուր*, ինչպես նաև *հավկուրություն*, ախտանունը լայն գործածությամբ աչքի է ընկնում նաև ուշ միջնադարի բժշկարաններում³³: Նշենք որ բառը պահպանվել և իբրև բժշկական տերմին ամրագրվել է արդի հայերենի բառապաշարում³⁴:

²⁹ <https://hy.wikipedia.org/wiki/>, Վիքիպեդիա, ազատ հանրագիտարան, *Հավկուրություն*:

³⁰ Ա. Հայրապետյան, *Օտար բառերի բառարան*, Ե., 2011, էջ 325

³¹ Տե՛ս *ՄՀԲ*, էջ 142:

³² Հ. Աճառյան, *Հայերեն գաւառական բառարան*, Էմինեան ազգոտագրական ժողովածու, հ. Թ, Թիֆլիս, 1913, էջ, 651: *Հայոց լեզվի բարբառային բառարան*, հ.3, էջ 251:

³³ Տե՛ս *ՄՀԲ*, էջ 419:

³⁴ Է. Աղայան, *ՄՀԲԲ*, Ե., 1976, էջ 837:

ԲԶ-ում մեկ անգամ կիրառվել է **ձիախոց** «գրաստների մանր թարախային խոցերով ընթացող հիվանդություն, ձիու քուս» ախտանունը՝ որպես ֆրանսերեն *ֆարսին* *farcin* տերմինի հայերեն համարժեք. «Յաղագս վիրաց, որ ի ֆրացինն, որ կոչի *ձիախոց*: Ելնէ ելընդին ի գրաստուն երեսն ու բազկունքն և ապա հաւսրի ի յամէն մարմինն» (119):

Ըստ Աճառյանի ֆրանսերեն ձևը ծագում է լատիներեն *farciminum*-ից³⁵, որ մատնանշում է ձիերին բնորոշ մաշկային թարախայից խոց³⁶:

Այս ախտանունը հանդիպում է միայն սույն բժշկարանում, գրանցված

չէ բառարաններում և միայն ՄՀԲ-ն է արձանագրում՝ հենց վերոնշյալ օրինակով³⁷:

Միջնադարում շրջանառվող մաշկային հիվանդությունների շարքին է դասվում **մկնատամ**՝ «որքին» տերմինը (*lichen*), որը ևս գործ է ածվել ԲԶ-ում. «և կամ չթողու, որ հեծնուս զինք, նա լինի ի շատ *մկնատամերոյն*, որ ելնէ ի թամբուցն ի տեղն» (95): «Յաղագս *մկնատամերոյ*. Նշանքն այն է. եք ելնէ *մկնատամն* ու թամբեն զգրաստն, նայ խոցնայ» (118):

Ախտանվան ստեղծման գործում ըստ երևույթին դեր է խաղացել ցանի նմանությունը մկան ատամին: Առաջին կիրառությունը թերևս հանդիպում է 12-րդ դարում՝ Աբուսայիդի բժշկարանում. «և մարդիկն, որ դիպի *մկնատամներ* ելանէ և ծաղիկ» (Աբուս, 136):

15-րդ դարում այս տերմինը գտնում ենք նաև Ամասիացու բժշկարաններում. «Նշան *մկնատամին* այն է, որ ուռեց ի յանդամն

³⁵Տե՛ս ՀԱԲ, հ.4, էջ 622:

³⁶Տե՛ս ՄՀԲ, էջ 830:

³⁷Նույն տեղում, էջ 447:

լինայ» (ԱՍՕԲ, 483): «Թէ զտերևն ծեծես, և մեղրով խառնես, և դնես ի վերայ *մկնատմին* օգտէ»³⁸:

Մկնատամ բառը բնորոշ է նաև հայերենի մի շարք բարբառների³⁹:

Միջնադարում ակտիվ գործածություն ունեցած այս տերմինը նույն իմաստով ամրագրվել է ժամանակակից հայերենի բառապաշարում⁴⁰:

Մաշկային մեկ այլ հիվանդություն՝ եղնջացանը, ԲԶ-ում արտահայտ-վել է *մրջյուն* միջատի անվամբ և -ոց վերջածանցով բաղադրված *մրջմնոց* / *մրջմնուկ* ախտանվամբ. «*Մրջմնոց* ցաւ է, որ լինի ի սմբակքն և յայլ տեղեստան» (101):

Հ. Աճառյանը բառը բացատրում է ըստ Երեմիա Մեղրեցու բառարանի՝ «խաղավարտ բշտբշտացեալ» և նշում բարբառներում կիրառվող *մրջմուկ*, *մրջնբոյն*, *մրջիմնոց*, *մրջիւննոց*, *մրջիւնոցք* ձևերը, որոնք նշանակում են մաշկային «հիվանդություն, երբ մորթը թեփոսվում է, միշտ բորբոքվում և քոր գալիս»⁴¹:

Հետաքրքրական է, որ նշված հիվանդության անվանումը այլ լեզուներում կապվում է *եղինջ* բույսի հետ (lt. *Urticaria*, ու. *крапивница*), սակայն միջին հայերենում և մի շարք բարբառներում՝ *մրջյունի*⁴²: Այստեղ նկատի է առնվում մարմնի վրա *մրջյունի* պես տարածվող մանր ցանը: Ի դեպ, նշենք, որ արաբերենում նշված հիվանդությունը *نملة* *namla* է կոչվում, որ բառացի *մրջյուն* է նշանակում: *Մրջմնոց* ախտանունը

³⁸ Ամիրդովլաթ Ամասիացի , *Անգիտաց անպէտ*, Վիեննա, 1926, էջ 72:

³⁹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, *Հայերեն գաւառական բառարան*, Էմինենա ազգագրական ժողովածու, հ. Թ, Թիֆլիս, 1913, էջ, 785: *Հայոց լեզվի բարբառային բառարան*, հ.4, Ե., 2007, էջ 64:

⁴⁰ Տե՛ս Է. Աղայան , *ԱՀԲԲ*, հ. 2, էջ 1018:

⁴¹ *ՀԱԲ*, հ. 3, Ե., 1977, էջ 371:

⁴² *Հայոց լեզվի բարբառային բառարան*, հ, Ե., 4, 2007, էջ 89:

կիրառվել է նաև 13-րդ դարի մյուս՝ Գրիգորիսի բժշկարանում. «Եւ նմէն, որ է *մրջմնոց*, և իւր ընծայիլն այն է, որ ճեղքէ զեզերս կոպին և թափէ զկոպացն զմագն» (Գր, 86): «Եթէ *մրջմնոցն* ի նոսր արենէ լինի և ի խարտէշ մաղձէ: Եւ թէ այս մաղձս միջակ լինի... ընծայի յիւրմէն *մրջմնուկ*» (ԳԳ, 30):

Այսպիսով՝ «Բժշկարան ձիոյ» երկում կիրառվել է կենդանիների անվանումներով բաղադրված տասնմեկ ախտանուն՝ *արծվեցալ*, *գայլցալ*, *գորտն*, *ըղտացալ*, *խեչիփար*, *հաւկոյր*, *ձիախոց*, *մկնատաւ*, *մրջմնոց*, *պախրեցալ*, *քուռկցալ*: Սրանցից չորսը՝ *ըղտացալ*, *ձիախոց*, *պախրեցալ*, *քուռկցալ*, գործածվել են միայն այս բժշկարանում, իսկ մնացյալը գործուն կիրառությամբ հանդիպում են նաև միջնադարյան մյուս բժշկարաններում: Վերջիններս բոլորն էլ միջնադարում ունեցել են բժշկական տերմինի արժեք, դրանցից երկուսը՝ *հաւկոյր*, *մկնատաւ*, պահպանվել և իբրև բժշկական տերմին արձանագրվել են նաև ժամանակակից հայերենի բացատրական բառարաններում, *գայլցալ-ի* փոխարեն ամրագրվել են դրան հոմանիշ *գայլուկ*, *գայլախտ* տերմինները, իսկ *խեչիփար-ի* և *պախրեցալ-ի* փոխարեն՝ դրանց համարժեք *խեցգետին* և *տավարի ցալ* ախտանունները:

Асмик Татевосян, Названия болезней, созданные именами животных в произведении “Лечебник лошадей” (XIII в.). - В статье рассматриваются одиннадцать названия болезней, созданные именами животных, которые употреблялись в медицинском произведении 13-го века “Лечебник лошадей”. В средние века эти слова использовались в медицинской терминологии, четыре из них (*ըղտացալ*, *ձիախոց*, *պախրեցալ*, *քուռկցալ*) применялись только в этом лечебнике, пять остались в словарном запасе средне армянского языка, а двое – *հաւկոյր* (*куриная слепота*), *մկնատաւ* (*лишай*), сохранились и были зафиксированы в толковых словарях современного армянского языка.

Hasmik Tadevosyan, Diseases Named after Animals in the Work "Book of Cures of Horses" (13 c.). - The article discusses eleven names of diseases created by the names of animals that were used in the 13th-century medicine book "Book of Cures of Horses". In the Middle Ages, these words were used in medical terminology, four of them (ըղտաց ավ, ձիախոց, պախրեց ավ, քուռկց ավ) were used only in this work, five remained only in the Middle Armenian vocabulary, and only two - հաւկոյր (night blindness), մկնատաւ (lichen), preserved and recorded in the Modern Armenian explanatory dictionaries.

Խաչատրյան Հասմիկ (Հայաստան,
ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտ)

**ԱԶԳԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՂ
ԲԱՌԱՆՈՒՆԵՐԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՊԱՏԿԵՐԸ ԱՐԱԳԱԾՈՏՆԻ
ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՈՒՄ¹**

Արագածոտնի մարզը, կազմավորվելով 1996 թվին, ներառում է նախկին Աշտարակի, Ապարանի, Թալինի, Արագածի շրջանները: Մարզի 72 համայնքում բնակվում են դարերով այստեղ ապրած հայերի ինչպես նաև 1828-30-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանից՝ Ալաշկերտից, Մուշից, Վանից, նաև՝ Հին Բայազետից, Խոյից և այլ վայրերից վերաբնակեցվածների սերունդներ: 20-րդ դարի երկրորդ տասնամյակի կեսերից այստեղ են հաստատվել նաև 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանությունից փրկված սասունցիներ, մշեցիներ:

Ինչպես հիշատակում է Վ.Պետոյանը՝ «1916 թ. ռուսական բանակի Մուշ մտնելու ժամանակ Սասունի անտառներում և քարայրերում, Անդրքում և Գելիեզուզանում ապաստանած մոտ 10 հազար սասունցի հայեր, իմանալով ռուսական բանակի՝ Մուշը գրավելու մասին, 1916 թ. մարտ ամսին գալիս միանում են ռուսներին, ազատվում և տեղափոխվում Կովկաս և բնակվում Աշտարակի և Թալինի լեռնամասային գյուղերում»²:

Արագածոտնի մարզ կազմակերպած մեր գիտարշավների արդյունքում արձանագրել ենք, որ Սասունի բարբառով խոսել են և այժմ էլ, թեև զգալի փոփոխություններով, շարունակում են խոսել Աշտարակի Ուջան, Սասունիկ, Ավան և Լեռնարոտ, ինչպես նաև Թալինի շրջանի Աշնակ, Իրինդ, Շղարշիկ, Վերին և Ներքին Սասնաշեն, Վերին և Ներքին Բազմաբերդ, Ագարակ, Պարտիզակ, Կաքավաձոր, Կաթնաղբյուր, Դիան,

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության պետական կոմիտեի ֆինանսավորմամբ՝ 18T-6B302 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

² Վ.Պետոյան, *Սասունի բարբառը*, Ե., 1954, էջ 7:

Ոսկեթաս, Զովասար, Դավթաշեն գյուղերի բնակիչները, որոնք ծագումով պատմական Հայաստանի Սասունի գավառից են:

Սույն հոդվածի շրջանակներում մենք կներկայացնենք Արագածոտնի մարզի Աշտարակի և Թալինի շրջաններում բնակվող սասունցիների խոսվածքներում գործառող՝ ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառանունները: Այս բառանունները կներկայացնենք ըստ մեր «Ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառերը հայերենի բարբառներում»³ ուսումնասիրության դասակարգման՝ որպես բուն ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող և միջնորդավորված արյունակցական-ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառանուններ՝ առանձնացնելով դրանցից առավել յուրահատուկները:

Իբրև կենսաբանական և հասարակական երևույթ՝ բուն ազգակցությունը պայմանավորված է ծնող, հարազատ, զավակ հարաբերություններով, որտեղ առաջին շարքում են, իհարկե, *մայր* և *հայր* բառերը:

Մայր: Սասունի բարբառում *մայր* հասկացության դիմաց բնիկ հայերեն *մայր* բառի՝ ա>է հնչյունափոխությամբ *մէր* հնչյունից բացի գործածական են նաև *մամ*, *դադէ*, *դայո* բառանունները:

Ըստ Հ.Աճառյանի՝ *մամ* բառանունը փոխառություն է հունարեն *μάμμα, μάμη* «մեծ մայր մամ» բառից⁴: Այնինչ Գ.Զահուկյանը կարծում է, որ հայերենի բարբառներում պահպանված են հնդեվրոպական արմատական ձևեր, որոնք բացակայում են հայերենի գրավոր հուշարձաններում, և դրանցից մեկն էլ համարում է *մամ* բարբառային բառը, որը, ըստ նրա, մանկական կամ փաղաքշական բնույթի է՝

³ Տե՛ս **Հ.Խաչատրյան**, *Ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառերը հայերենի բարբառներում*, Ե., 2009:

⁴ **Հ.Աճառյան**, *Հայերեն արմատական բառարան* (այսուհետ՝ ՀԱԲ), հ.3, Ե., 1977, էջ 242:

չբացառելով նաև որոշ տարածքներում խառնում (կոնտամինացիա) հունական և պարսկական ձևերի հետ⁵:

Սասունի բարբառում վկայված է *մամ* հնչաձևը, իսկ Հազգոյում՝ նաև *միւմ*-ը, որոնք այսօր էլ գործածական են Արագածոտնի մարզի հիշյալ բնակավայրերի խոսվածքներում: Կոչական ձևերն են *մամօ*, *մամէ*:

Թեև Սասունի բարբառում առկա *մայր* հասկացության *դադո* բառանունը վկայված չէ հայ մատենագրության մեջ, սակայն Գ.Զահուկյանը այն համարում է բարբառային հնաբանություն՝ բխեցնելով հնդեվրոպական *dhe-dh(e) (հմմտ. շվեյց. *daddi* - «հայրիկ») արմատից⁶:

ՀԲԱ ծրագրով հավաքված նյութերում *դադո* բառը փաստված է *դուդու*, *տուդու*, *դադէ*, *տադէ*, *դիւդէ* հնչատարբերակներով, որոնք առկա են հիմնականում արևմտյան խմբակցության բարբառախմբերի խոսվածքներում: Բառանունը Արագածոտնի մարզի սասունցիների խոսվածքներում փաստված է *դադէ* հնչատարբերակով: Բարբառային նյութի քննությունից պարզվում է, որ *դադո* բառի իմաստային դաշտում տեղաշարժեր են կատարվել «հայր» իմաստից «մայր» իմաստին, անգամ «մայր»-ից՝ «քույր» իմաստին, և կամ հակառակը: Նույնիսկ դժվար է հստակ ասել, թե *դադո* բառի սկզբնական իմաստը որն է եղել:

Սասունի բարբառում գործառող *«մայր»* հասկացության *դայո* բառանունը փոխառյալ բառ է համարվում:

Ղէյա, *դայօ*, *դայա* բառերի համար ռուս-թուրքերեն բառարանում նշված է «կերակրող» իմաստը, և ստուգաբանորեն աղերսներ ունի *դայակ* բառի հետ⁷:

Ըստ Հ.Աճառյանի՝ *դայակ*՝ «ստնտու, ծծմայր» իմաստով բառը պահլավական՝ *dayak*, պարսկական *daya* կամ *dayi* ձևից է առաջացել⁸, և

⁵ Գ.Զահուկյան, *Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան* (այսուհետ՝ ՀԼՊ. ՆԺ), Ե., 1987, էջ 275:

⁶ Տե՛ս նույնը, էջ 275:

⁷ А.Н.Баскаков, Н.П.Голубева, и.т.д., *Турецко-русский словарь*, М., 1977, стр. 211:

գիտնականը հավելում է նաև, որ այն իրանյան փախառություն է համարվում՝ իրանական *-եսկ* մասնիկով ձևավորված լինելու պատճառով: Աճառյանը հիշատակում է նաև բնիկ հայերեն բառ համարվող *ղիել* արմատը՝ «ծիծ ուտել, մոր կաթը ծծել» նշանակությամբ՝ առաջացած *dhei, dhe, dhi* արմատներից, որոնցից էլ, ըստ Աճառյանի, կարող էր ածանցվել բառի հայերեն համարժեքը⁹:

Այս ամենից կարելի է եզրակացնել, որ հայերենի բարբառներում գործառող *ղէյա, դայէ, դայօ, դայա* հնչաձևերում թերևս առկա է հնդեվրոպական *ղի* արմատը՝ պարզապես կոչականի գործառությամբ:

Գրաբարյան *մաւրու*՝ «խորթ մայր» իմաստով հիշյալ տարածաշրջանում արձանագրված է *դամւնդի*՝ բառանունը¹⁰, որը, ամենայն հավանականությամբ, փոխառություն է քրդերենից:

Հայր: Իբրև *հայր* հասկացության բառանուն Արագածոտնի մարզում ապրող սասունցիների բարբառում գործածվում են *բաբ, բաբօ* գուգաբանությունները:

Ինչպես Հ.Աճառյանը, այնպես էլ Գ.Զահուկյանը *պապ*՝ «մեծ հայր» իմաստով բառանունը փոխառյալ են համարում պիլ. **pāp* ձևից, հմմտ. պիլ. *pāpak* (*հայրիկ*), իսկ «հայրապետ» իմաստով *պապ* բառանունը ծագումնաբանորեն բխեցնում են հունարեն *παπας* «հայր», լատ. *papa, papas*, «հայր, հոգևորական, պապ» բառերից¹¹:

Բարբառային հայերենում *պապ* բառը գործառում և՛ *պապ* (*պապիկ*), և՛ *հայր* իմաստներով: Ինչպես վկայել ենք, խնդրո առարկա խոսվածքներում բառանունը դրսևորված է «հայր» նշանակությամբ և բարբառին բնորոշ բառասկզբի խուլերի ձայնեղացմամբ *պապ>բաբ*, իսկ կոչական ձևն է *բաբօ* (*Ըմ բաբ* փեդ մը ունէր, վրը ըզդէխէն մեզնէր,

⁹ Հ.Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 1, Ե., 1971, էջ 628:

⁹ Տե՛ս նույնը, էջ 668:

¹⁰ Վ.Պետոյան, Սասունի բարբառը, Ե., 1954, էջ 115:

¹¹ Հ.Աճառյան, ՀԱԲ, հ.4, Ե., 1979, էջ 25: Գ.Զահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Ե., 2010, էջ 621:

էրգընկի աստիւիր գըխառնիր իրուր, *Բարօ՛*, ա՛յ բարօ, մըր դուն հանա՛
հա՛):

Տատ, պապ: Միջնորդավորված արյունակցական-ազգակցական
հարաբերություններ արտահայտող բառանվանումների առաջին շղթան
կազմում են *պապ* և *տատ* բառերը: Մասունի բարբառի հիշյալ
խոսվածքներում *տատ* և *պապ* հասկացությունների դիմաց վկայված են
դադօ, *ճօճօ* և *ճօբօ* ուշագրավ բառանունները:

Հայերենի բարբառներում որպես «*տատ*» հասկացության
նշանակելիներ շատ հաճախ մեծ ածականով որոշիչ-որոշյալ
կապակցային ձևեր են փաստված, ինչպես՝ *մինձ մար*, *մինձ արա*, *մինձ
անա* և այլն¹²: Անգամ Կոզենի բարբառում «տատ» հասկացության
բառանուն է փաստված *մէծըիկ*-ը:

Ինչպես գիտենք՝ բարբառային հայերենում լայն գործածություն
ունի մեծ բառի ջօջ հոմանիշը: Այստեղից էլ *ջօջ մամ*, *ջօջ ադէ*
բառակապակցային արտահայտությունները, և սրանից էլ, ինչպես
մէծըիկ բառի դեպքում, բառիմաստային բևեռացումով ձևավորվել է *ջօջօ*
բառը (Մասունի բարբառին բնորոշ ձայնեղների խլացմամբ՝ *ճօճօ*)՝
«տատ» նշանակությամբ (Ըմ *ճօճօն* հըրիր դըրեգան գընիգ ը, հէկյատ մը
չըկինը ըսսէ):

Ըստ ՆՀԲ-ի՝ *ջօջ*-ը ռամկական բառ է համարվում՝ մեծ, առաջին
նշանակությամբ¹³: Հ.Աճառյանը փաստում է, որ դեռևս Ե դարից մեզ է
ավանդվել *ջօջ* արմատից բաղադրված Ջոջիկ անձնանունը¹⁴, և մերժում է
ուտիերենի հետ նրա կապը, քանի որ *ճռճա* ուտիերենում ոչ թե մեծ կամ
ավագ է նշանակում, այլ՝ կարմիր: Արագածոտնի մարզի հիշյալ
բարբառում *տատ* իմաստով գործառում է նաև *դադօ* բառանունը (Ըմ
դադօն հըրիր դարեգան ը):

¹² Տե՛ս Հ.Խաչատրյան, *Ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող
բառերը հայերենի բարբառներում*, Ե., 2009, էջ 92:

¹³ Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ.2, Վենետիկ, 1837, էջ 675:

¹⁴ Հ.Աճառյան, ՀԱԲ, հ.4, էջ 131

Դադո հնդեվրոպական արմատը, որը, ինչպես նշել ենք, թեև արձանագրված չէ հին մատենագրության մեջ, սակայն արևմտյան խմբակցության Մուշի, Ալաշկերտի, նաև Սասունի խոսվածքներում գործառում է նաև «տատ» նշանակությամբ:

Հարկ է նշել, որ հայերենի որոշ բարբառներում երբեմն հստակորեն տարբերակվում են մոր և հոր մայրերը, որն էլ պատճառ է դարձել բարբառներում *քեռմամա* նկարագրական բարդ բառի կադապարի ձևավորման՝ իհարկե, հնչյունական, բառակազմական յուրօրինակ տարբերակներով: Այս տրամաբանությամբ էլ Սասունի բարբառում գործառում է *տատ* հասկացության *խալմամ* բառանունը: Քրդերեն *խալօ* բառը «քեռի» է նշանակում, որից էլ՝ *խալմամ*՝ *քեռու մայր*:

Սասունցիները, դարեր շարունակ ապրելով քրդերի հարևանությամբ, շատ հաճախ իրենց բարբառային բառապաշարում գործառում են նաև քրդերեն բառեր: Դրանց մեջ քիչ չեն նաև ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառերը, որոնցից վերն արդեն հիշատակեցինք *խալօ*-ն: Բարբառս քրդերենից փոխառել է նաև «*պապ*» հասկացության *ճօր* բառանունը (Ըմ *ճօրօն* քվըրտիծ):

Հորեղբայրը երկակի միջնորդավորված արյունակցական հարաբերությունների երկրորդ իմաստային շղթայի բառանվանում է: Նկարագրական կադապարով առաջացած այս բառանունը ինքնին մատնանշում է ծնող հարաբերության (այստեղ՝ հայր) միջնորդավորումը համաձին հարաբերության արական սեռի եզրով՝ *հոր+եղբայր*:

Սասունի բարբառում *հորեղբայր* հասկացության բառային դրսևորումների շարքում առանձնանում են *հօխպէր*, *հօպիգ*, *հօպօ*, *ապօ* բառանունները:

Ինչպես գիտենք, բարբառային հայերենում *հորեղբայր* բառանունը վկայված է բազմաթիվ հնչյունական տարբերակներով՝ *խօրօխպէր*, *հրրօխպէր*, *հօրպյւր*, *դօրփէր*., *հէրբար*, *հօխպէր*, *հօպար* և այլն:

Ըստ բարբառների բազմահատկանիշ վիճակագրական դասակարգման՝ արևմտյան տարածքի հարավկենտրոնական

բարբառախմբի խոսվածքներում, որոնցից է նաև Սասունի բարբառը, առկա է *հորեղբայր* բառի *հոխպէր* հնչատարբերակը, որում *հայր* բառի սեռական հոլովածնում՝ *հօր*, տեղի է ունեցել բառի վերջին *ր*-ի անկում, իսկ *եղբայր* բառի *ախպէր* տարբերակում էլ առաջին հնչյունի անկում, և արդյունքում՝ *հոխպէր* հնչածկը:

Արագածոտնի մարզի՝ ծագումով սասունցիների խոսվածքներում գործածական են նաև *հորեղբայր* բառի համառոտված *հօյիգ*, *հօյօ* կոչական բառածևերը:

Սասունի բարբառում գործառում է նաև *հորեղբայր* հասկացության *աւցօ* բառանունը (Ըմ *աւցօն* հերսօղավ կընած): Ի դեպ, հայերենի բարբառներում *աւցօ* և *ափի* բառանունները դրսևորված են որպէս տարբեր հասկացությունների նշանակելիներ. *աւլա*, *աբա* հնչածկով՝ որպէս «մայր» (Կարինի բարբառ), *աւլի*, *ափի*, *աբա*, *աւցօ*, *ափօ*, *ափու*՝ «հայր»:

Կարծում ենք՝ Սասունի բարբառում *աւցօ* բառանվան՝ «*հորեղբայր*» իմաստով գործածությունը իմաստային տեղաշարժի արդյունք է՝ *հայր* իմաստից՝ *հորեղբայր* իմաստին:

Հայերենում խնամիական ձեռքբերովի ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառանվանումներից են *սկեսրայր-ը* և *սկեսուր-ը*:

Սկեսուր-ը բնիկ հայերեն բառ է. հնդեվրոպական նախալեզուն զանազանում էր իգական **suekru*՝ *սկեսուր* և արական **suekuro*՝ *սկեսրայր* բառանունները: Հնդեվրոպական **suekuru* ձևից էլ առաջացել է հայերենի *սկեսուր-ը*¹⁵: Հարկ է փաստել, որ հայերենում *սկեսրայր* բառի հնդեվրոպական նախածնի արականը չի պահպանվել, այն հետազայում ձևավորվել է *սկեսուր+այր* բառաբարդման կաղապարով:

Բնիկ հայերեն բառերի կազմում հատկապէս ազգակցական բառաշերտը դարերի ընթացքում փոփոխության գրեթէ չի ենթարկվել կամ էլ կրել է մասնակի փոփոխություններ: Այդպէս են նաև *սկեսուր* և

¹⁵ А.Асмангулян, *История армянских терминов родства*, Е., 1983, стр. 33

սկեսրայր բառանունները, որոնք աչքի չեն ընկնում բառագուգարանությունների բազմազանությամբ: Դրանք, ինչպես բարբառների մի սովոր խմբում, այնպես էլ Սասունի բարբառում, դրսևորվում են բառասկզբի *ս*-ի անկումով՝ *կեսուր*, *կեսրար*, *կեսրեր* (Սասունի բարբառում՝ *գեսրեր*, *գեսուր* հնչաձևերով: Օրինակ՝ *Գեսրեր* գուր հարս շաղ գուգեր):

Արագածոտնի մարզի սասունցիների խոսվածքներում արձանագրել ենք նաև միջնորդավորված ձեռքբերովի ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող յուրօրինակ այնպիսի բառանուններ, ինչպիսիք են *բարընդադ*-ը, *բարընմամ*-ը *բարընբաբ*-ը¹⁶:

Մեր՝ «Ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառերը հայերենի բարբառներում» աշխատության մեջ, անդրադառնալով *սկեսուր* հասկացության բառանվանումներին, փաստել ենք, որ Կիլիկիայի միջբարբառախմբի Մարաշի և Հաջընի բարբառներում գործածվել են *բարմար*, *բայմայ* բառանունները, որոնք դիտարկվել են որպես *պարոն մայր* բառակապակցության համառոտմամբ առաջացած բառանուն (ամփոփում)¹⁷:

Կարծում ենք՝ Սասունի բարբառում վկայված *բարընդադ*, *բարընմամ* բառանունները ձևավորված են նույն տրամաբանությամբ, այսինքն՝ *պարոն դադ* (*դադո*՝ *մայր*, *պարոն մայր*), *պարոն մամ* (*պարոն մայր*): Թերևս սասունցիների ընտանիքներում *սկեսուրը* այնքան հարգանքի ու մեծարման է արժանացել, որ ստացել է *պարոն* պատվանունը: Հարկ է հիշել նաև, որ Թիֆլիսի բարբառում «*տիկին*» հասկացությունը դրսևորված է *աղջիկ պարոն* բառակապակցությամբ:

Արևմտյան խմբակցության մի շարք բարբառներում և խոսվածքներում վկայված է *սկեսրայր* հասկացության *բարոնբաբ* բառանունը (Բեյլան՝ *բարընբոբ*, Հաջըն՝ *բայընբոբ*, Մարաշ՝ *բարընբոբ*,

¹⁶ Վ. Պետոյան, *Սասունի բարբառը*, էջ 107:

¹⁷ Տե՛ս Հ. Խաչատրյան, *Ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառերը հայերենի բարբառներում*, Ե., 2009, էջ 171:

Եդեսիա, Ասլանբեկ՝ *բարընբար*, Տիգրանակերտ՝ *բարընբար*): Հիշյալ բառանունը *պարոն+բար* կադապարով ձևավորված բարդություն է: Պարոն հարգական դիմելաձևի բառը, որը, ինչպես գիտենք, ֆրանսերենից փոխառություն է, կցվել է «հայր» իմաստով *բար* բառին, և արդյունքում ստացել ենք *բարոնբար* բառանունը: Բուն Սասունի բարբառի Գելիեգուգանի խոսվածքում *գէսրէր* բառին զուգահեռ գործածվել է նաև *բարընբար* բառանունը:

Ձեռքբերովի ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառանվանումների իմաստային շղթայի բառանուններից է նաև ***հարս***-ը:

Սասունի խոսվածքներում բացի բնիկ հայերեն *հարս* բառից գործառում է նաև «*հարս*» հասկացության՝ արաբերենից փոխառյալ *արուս* բառանունը: Ի դեպ, վերջինս *առուս* հնչատարբերակով գործածվել է նաև Տիգրանակերտի բարբառում¹⁸:

Սասունի բարբառում *հարսնաքույր* (*կամ նորահարսի հետ գնացող կին*) հասկացության դիմաց վկայված է *բարբուղիկ* ուշագրավ բառանունը¹⁹:

ՀԲԱ ծրագրով հավաքված նյութերում Համշենի խոսվածքներում *տիկնիկ* հասկացության դիմաց արձանագրված են, *հայս* (հարս) (տե՛ս տետր հ. 252) և *բուրբիգ*, *բուրբաղիգ*, *բուրբաղնիգ* բառանունները:

Հոմանիշների բառարանում *նուրի* (որպես ծիսական տիկնիկ) բառի զուգաբանություններ են փաստված *պուպլատիկին*-ը, *պուպրատիկին*-ը²⁰, որոնք, մեր կարծիքով, աղերսվում են Համշենի բարբառում *տիկնիկ* հասկացության դիմաց դրսևորված *բուրբաղիգ*, *բուրբաղնիգ* բառազուգաբանություններին, որոնց բաղադրիչներն են *պուպր(իկ)+տիկին* բառանունները՝ պարզապես բարբառային հնչատարբերակներով: Ի դեպ, ըստ Ս.Վարդանյանի վկայության՝ *բուրբիգը*

¹⁸ Ա.Հանեյան, *Տիգրանակերտի բարբառը*, Ե., 1978, էջ 160:

¹⁹ Վ.Պետոյան, *Սասունի բարբառը*, էջ 107, Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ.Ա, Ե., 2001, էջ 168:

²⁰ Ա.Սուքիասյան, *Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան*, Ե., 1967, էջ 496:

Համշենի բարբառում ծիսական տիկնիկն է²¹: Թերևս *նուրի* բառի հոմանիշ *բուրբադիգ*-ը ծիսական տիկնիկ նշանակությամբ է նախապես գործածվել՝ հետագայում դառնալով ուղղակի «*տիկնիկ*» հասկացության նշանակելի: Գուցե դա պատճառը, որ Հ.Աճառյանը *բուրբադիգ*, *պուպրիկ*՝ Խրբ. *պուպրիկ* բառանունները դիտարկել է որպես «խամաճիկ, երեխայի խոճիկ՝ տիկնիկ» հասկացությունների բառագուգաբանություն²²:

Ըստ մեր դիտարկումների՝ ոչ միայն Համշենի բարբառում առկա *բուրբադիգ*, *բուրբադնիգ*, *բուբրիգ* բառանունները, այլև Սասունի բարբառում գործածված *բյրբուդիկ*, *բյրբադեկ* բառանունները ծագումնաբանորեն առնչակից են *պուպրիկ* բառանվանը, որը մի դեպքում բառիմաստային ճյուղավորմամբ Համշենի բարբառում ստացել է «խամաճիկ, խոճիկ, տիկնիկ» նշանակությունները, իսկ մի այլ դեպքում Սասունի բարբառում փոխաբերացմամբ ձեռք է բերել «հարսնաքույր» իմաստը:

Ինչպես վերևում փաստեցինք, Համշենի բարբառում «տիկնիկ» հասկացությունը դրսևորված է նաև *հարս* բառանվամբ, որն էլ մեզ հիմք է տալիս ենթադրելու, որ հնարավոր է *բյրբուդիգ* բառի՝ «տիկնիկից» (ինչպես համշենցիներն են ասում՝ հարսից) «հարսնաքույր» բառիմաստային զարգացումը:

Ձեռքբերովի ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառերի շարքում առանձնացրել ենք Սասունի բարբառում գործառող ծիսական հիմքով առաջացած *կնքահայր* և *կնքամայր* բառանունները:

Կնիք բառը համարվում է սեմական փոխառություն²³: *Կնիք* - >*կնուք* ->*կնունք*+*հայր* և *կնունք*+*մայր* արմատների բաղադրությամբ ձևավորվել են *կնքահայր* և *կնքամայր* բառանունները: Բարբառային հայերենում հանդիպում են *կնունք*+*հայր*, *կնունք*+*ավոր*, *կնունք*+*պապ*,

²¹ Ս.Վարդանյան, *Կրոնափոխ համշենահայերի բարբառը, բանահյուսությունը և երգարվեստը*, Ե., 2009, էջ 117, 278:

²² Հ.Աճառեան, *Հայերէն գաւառական բառարան*, Թիֆլիս, 1913, էջ 926:

²³ Գ.Ջահուկյան, *ՀԼՊ. ՆԺ*, էջ 457:

կնունք+մայր, կնունք+կին բաղադրիչներով բառաբարդման ու ածանցման տարբեր ձևերն ու աստիճանները:

Կնունք+պապ կաղապարով բառանունը գործառում է բարբառների արևմտյան խմբակցության Կիլիկիայի միջբարբառախմբի, Անտիոքի, Փոքր Ասիայի, Մուշ-Տիգրանակերտի խոսվածքներում: *Կնքապապ* բառը *կ-*ի անկումով Խարբերդում, Բալուում դարձել է *ընքաբաբ*, Մարաշում ա>օ հնչյունափոխությամբ՝ *զընքաբօբ*, Բեյլանում՝ *ընքաբօբ*, Չմշկածագում *կ-*ի անկումով և գաղտնավանկի լիաձայնությամբ՝ *ինքաբաբ*:

Արագածոտնի մարզի սասունցիների խոսվածքներում «*կնքահայր*» հասկացությունը դրսևորված է *կնունք+ավոր* կաղապարի *քըվոր* տարբերակով, որում *կնունք* արմատից մնացել է միայն վերջնահանգ *ք-*ն, որին էլ կցվելով *-վոր* ածանցը դարձել է *քըվոր* (Մըր *քըվոր* էգավ):

Սասունի բարբառի որոշ խոսվածքներում առկա են նաև *կնքահայր* հասկացության ուշագրավ *քաբաբ*, *քըբաբ* բառանունները, որոնցում ևս *կնունք* բառը մաշվել է՝ մնալով միայն *ք* վերջնահանգը, որն էլ *պապ* արմատի հետ միանալով՝ այս անգամ դարձել է *քըբաբ*:

«*Կնքամայր*» հասկացությունը հիշյալ տարածաշրջանում դրսևորված է *քըվորգին*, *զընքամամ*, *քըմամ* բառանուններով: Ինչպես *քըբաբ* բառի դեպքում արձանագրեցինք, այստեղ էլ *կնքունք* բառի *ք* վերջնահանգը կցվում է *մամ* արմատին, և ստացվում է *զընքամամ* բառի *քըմամ* տարբերակը: Հարկ է փաստել, որ *քըմամ* և *քըբաբ* բառանունները կղզիացված են միայն Սասունի բարբառում:

Այսպիսով՝ Արագածոտնի մարզի Թալինի և Աշտարակի շրջաններում բնակվող սասունցիների բարբառային բառապաշարում գործառող ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառանունների քննությունից պարզ է դառնում, որ սասունցիները հնարավորինս անաղարտորեն պահպանել են մայրենի բարբառի յուրահատուկ բառանունները, որոնց մեջ կան և՛ բնիկ հայերեն բառեր, ինչպիսիք են՝ *մայր*, *սկեսուր*, *հորեղբայր*, և՛ բարբառային

հնաբանություններ՝ *դադո*, *մամ*, և՛ փոխառություններ՝ *պապ*, *խալօ*, *խալմամ*, *ճօթօ*, *արուս* և այլն: Բարբառում դրսևորված են նաև բառակազմական յուրօրինակ կաղապարներով բառանուններ, ինչպիսիք են *բարընդադը*, *բարընբաբը*, *քըբաբը*, *քըմամը*, *ճօճօն* և այլն:

Hasmik Khachatryan: Dialectal representation of words expressing kinship relations in the Aragatsotn region. The article studies the unique words expressing kinship relations used in the dilalectal vocabulary of Sassounians (people from Sasoun) residing in the Talin and Ashtarak regions of Aragatsotn marz, including the following: *դադէ*, *դայօ* [dade, dayo] (mother), *դադօ* [dado], *ճօճօ* [chocho], *բարընդադ* [barndad], *բարընմամ* [barnmam] (grandmother), *ճօթօ* [chobo], *բարընբաբ* [barnbab] (grandfather), *քըբաբ* [qybab] (godfather), *քըմամ* [qymam] (godmother) etc.

Асмик Хачатрян. Диалектная картина лексем, обозначающих родственные связи, в Арагацотнской области. В рамках данной статьи нами исследованы наиболее своеобразные словоформы, обозначающие родственные связи и употребляющиеся в диалектном лексиконе сасунцев, живущих в Талинском и Аштаракском районах Арагацотнской области, в частности: дадэ, дайó (мать), дадó, чочó, барэндáд, барэнмáм (бабушка), чобó, барэнбáб (дед), кэбáб (крестный), кэмáм (крестная) и др.

**ՀՈՒՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐ
ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑՈՒ ԵՐԿԵՐՈՒՄ**

Ինչպես հայտնի է, Ղազար Փարպեցին ստեղծագործել է V դարի վերջերին՝ ճիշտ այն շրջանում, երբ հունարենը սկսել էր զգալի ազդեցություն գործել հայերենի վրա: Թեև Հ. Մանանդյանը «Հունաբան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները» աշխատության մեջ արծարծում է այն միտքը, թե հունաբան դպրոցի երկերը սկզբնավորվել են «սկսած վեցերորդ դարի սկզբներից կամ հինգերորդ դարի վերջերից, ուրեմն գլխավորապես վեցերորդ և յոթներորդ դարերում»¹, բայց և այնպես, հետագա ուսումնասիրողները, հենվելով որոշ փաստերի վրա, վկայում են ավելի շուտ սկզբնավորվելու մասին: Նկատի ունենալով Մանանդյանի կարծիքը՝ Գ. Զահուկյանը գրում է. «Այս կարծիքը հիմնված էր լոկ ենթադրությունների վրա՝ առանց որևէ հաստատուն փաստարկ ունենալու»²: Պարզվում է, որ Հ. Մանանդյանը, առանց լուրջ պատճառ ունենալու, Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութիւն» գրքի մեջ եղած ամսաթվերը համարում է ձեռագրական աղճատում և «սրբագրելով» ստանում 552-556 թթ.: Մինչդեռ նույնի տոմարական հաշիվներով Գալուստ Տեր-Մկրտչյանն արդեն իսկ պարզել էր այդ թարգմանության ժամանակը, որ համընկնում է 480 թ. փետրվարի 23 - 484 թ. փետրվարի 28 քառամյակին³: Առավել հավանական համարելով այս վերջինը և նկատի

¹ Հ. Մանանդյան, *Հունաբան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները*, Վիեննա, 1928 թ., էջ

² Գ. Զահուկյան, *Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում*, Ե., 1954, էջ 50:

³ Գ. Տեր-Մկրտչյան, «Արարատ» ամսագիր, Վաղարշապատ, 1908, էջ 564-589:

առնելով, որ հիշյալ երկից երկու-երեք տասնամյակ առաջ կարող էին թարգմանված լինել Թրակացու քերականությունը և առաջին հունաբան թարգմանություններին պատկանող մյուս գործերը, Մ. Աբեղյանը հանգում է հետևյալ եզրակացությանը. «... հունաբան դպրոցի սկիզբն ընկնում է 5-րդ դարի երրորդ քառորդին՝ 450-475 թթ.»⁴ : Այս վերջին տեսակետն ընդունում է նաև Գ. Ջահուկյանը: Եվ ի լրումն նշալի՝ բերում է այլ փաստարկներ⁵: Ա. Մուրադյանը նույնիսկ կարծում է, թե հունաբան դպրոցի առաջին թարգմանությունները կատարվել են V դարի առաջին կեսին⁶:

Հունաբան դպրոցի ամենալուրջ և ամենակարևոր քայլը, ինչպես հայտնի է, հունարենի հետևողությամբ հայերենի բառակազմական հնարավորությունների ընդլայնումն է: Այս առումով հատկապես կարևոր նշանակություն ունի հայերենի բառարմատների լայն գործածությունը որպես համարժեք հունարենի նախամասնիկներին: Հունաբան նախածանցների որոշակի ցանկ տալիս է Հ. Աճառյանը⁷: Այլ ուսումնասիրողներ այս ցուցակին ավելացնում են ուրիշ նախածանցներ ևս: Օրինակ, Մ. Ղազարյանի «Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն» աշխատության մեջ ներկայացված են նաև հետևյալ նախածանցները՝ *ջոկ-*, *պատ-*, *թալի-*, *բալ-*, *համ-*, *նախ-*⁸: Լ. Հովսեփյանը «Գրաբարի բառակազմությունը» գրքում, որպես «հունարենի հետևողությամբ ստեղծված նախածանցներ», Հ. Աճառյանի առանձնացրածին ավելացնում է *բաղ-*, *թեր-*, *համ-*, *նախ-*,

⁴ Մ. Աբեղյան, *Հայոց հին գրականության պատմություն*, հ. 1, Ե., 1944, էջ 101-102:

⁵ Նշվ. աշխատություն, էջ 51-52: Նույն տեսակետը պաշտպանում է նաև սույն հոդվածում՝ «Հունաբան հայերենը և նրա մշակած նախածանցների համակարգը», ՊԲՀ, 1993, № 1-2, էջ 7-14:

⁶ Ա. Մուրադյան, *Հունաբան դպրոցի ժամանակագրության հարցը*, Միջազգային հայերենագիտական գիտաժողով, Ե., 1984, էջ 410-420:

⁷ Հ. Աճառյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, II մաս, Ե., 1951, էջ 143-144:

⁸ Մ. Ղազարյան, *Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն*, Ե., 2006, էջ 175:

որպես փոխառյալ նախածանցներ էլ նշում է *անտի-*, *արք-*, *քոր-*⁹: Այսպիսով, ելնելով վերոհիշյալից՝ հունաբան նախածանցներով են Փարպեցու գործածած հետևյալ բառերը՝ *թերակատար*, *թերահաւատ*, *համածին*, *համարձակաձայն*, *նախագիւտ*, *նախադնեմ*, *նախաստեղծ*, *նախասպան*, *շարագիր*, *շարագրեալ*, *վերաբերիմ*, *տարակոյս*, *քորեպիսկոպոս*¹⁰: Ակնհայտ է, որ նշյալներում նախաբաղադրիչները իմաստային որոշակիություն ունեն և լիովին տարբերվում են բուն ածանցներից: Դրանից ելնելով՝ Լ. Հովսեփյանը հետևյալ միտքն է արտահայտում. «...ավելի ճիշտ կլիներ երրորդ խմբի ածանցները դասել այսպես կոչված ածանցակերպների շարքը, որոնք օժտված են թե՛ արմատի և թե՛ ածանցի հատկանիշներով՝ կախված իրենց բաշխման, գործառության և իմաստային առանձնահատկություններից»¹¹:

Ավելորդ չենք համարի նաև հնարավորինս հակիրճ ներկայացնել Հ. Աճառյանի կողմից հունաբան շրջանի մի քանի հայ հեղինակների գործերի՝ հունարենի հետևողությամբ կազմված բառերի քննությունը, որն անմիջականորեն առնչվում է մեր ուսումնասիրությանը: Եղիշեի երկում Աճառյանը նկատում է կասկած հարուցող հինգ բառ, որոնց մեջ է նաև Փարպեցու գործածած *վերաբերիմ* օրինակը: Մինչդեռ բոլորն էլ, ըստ Աճառյանի, «թեև հետմետրոպյան, բայց հունաբան դպրոցի բառեր չեն»: Այնուհետև անցնելով Փարպեցուն՝ նշում է. «Փարպեցու բոլոր գրվածքներում երկու խնդրական բառ կա - *յեղափոխութիւն*, *շարագիր* և *շարագրեք*»¹²: Բայց քանի որ Ագաթանգեղոսը գործածել է *յեղափոխ*, իսկ իր հատվածում էլ Փարպեցին անդրադարձել է նույն հեղինակի հիշյալ բառը

⁹ Լ. Հովսեփյան, *Գրաբարի բառակազմությունը*, Ե., 1987, էջ 162:

¹⁰ Բնագրային օրինակները տե՛ս *Հայկական համաբարբառ*, Ղազարայ Փարպեցույ Պատմութիւն Հայոց (№6), կազմ՝ **ԱՌ Մարգարյան**, ԵՍ, հՈ1-3, 1975-1978, Ղազարայ Փարպեցույ թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան (VI-2), կազմ՝ **ՀՈՀովհաննիսյան**, ԵՍ, 1973:

¹¹ Նշվ. աշխ., էջ 163:

¹² Նշվ. աշխ., էջ 155:

ներգրավող պատմական վկայություններին, ապա հասկանալի է դառնում *յեղավորություն* բառի աղբյուրը: Ուստի և այս մեկն էլ հունաբան դպրոցի բառ չէ: Իսկ մյուսների վերաբերյալ ասելիքն ամբողջությամբ հանգում է հետևյալին. «Երկրորդի վկայություններն են. - Կարգել զվաղնջուցն գրեալ *շարագիրս* տառիցն: Երրորդ պատմությունս այս ի կարգէ նորին գրոց *շարագրեալ* տկարութեանս մերում: Առաջին վկայության հետ ճիշտ նույն է գալիս Խոր. Գ. ծբ՝ Զվաղնջուցն գրեալ *շարագիր* տառից (ըստ Աբեղյանի հրատարակության), որ սակայն մյուս տպագրությանց մեջ ա՛յս ձևն ունի. Զվաղնջուց գտեալ նշանագիր տառից: Ըստ այսմ վիճելի են *շարագիր* (որ հունաբան բառ է, իբր sy'ngamma) և *նշանագիր* (որ մեսրոպյան է. հմմտ. Կորիւնի «նշանագիրս աղփաբետաց», որ համապատասխանում է Փարպեցու «նշանագիր տառից» ձևին): Մյուս օրինակն էլ թեև ձեռագրերում նաև *դ*-ով է (*շարադրեալ*), բայց և «սրանցից թե՛ առաջինը (=syngra'pho) և թե՛ երկրորդը (=syntithemi) հավասարապես հունաբան են»¹³: Եվ այս մեկն էլ համարում է հունաբան դպրոցի առաջին և միակ բառը, որ գործածվել է V դարի վերջից: Սա հատկապես այն պարզ պատճառով, որ Աճառյանը ևս Խորենացուն համարում է VI դարի պատմիչ: Բայց առավել տարածված է այն տեսակետը, որ Խորենացին ստեղծագործել է Փարպեցուց առաջ: Ըստ Մ. Աբեղյանի՝ նա իր Պատմությունը վերջացրել է «մոտ 480 թ., երբ մոտավորապես 65-70 տարեկան կլինեք և կարող էր ասել՝ «ես այր եմ ծերացեալ»¹⁴: Իսկ Խորենացու մոտ, ինչպես և նկատում է Հ. Աճառյանը, հունաբան նախամասնիկներով կազմությունները համեմատաբար լայն ծավալով են: Հատկանշական է, որ Փարպեցու երկերի բառապաշարում տեղ գտած վերոհիշյալ օրինակներից շատերն Աճառյանի կողմից չեն դիտարկվել հատկապես այն պարզ պատճառով, որ նա պարզապես չի ընդունում կամ իր ցանկում չի ներառել հունաբան *թեր*-, *նախ*-, *հաւ*- նախածանցներ: Եթե Հ. Աճառյանը, համաձայն իր ըմբռնումների, հունաբան

¹³ Նույն տեղում, էջ 156:

¹⁴ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 153:

նախաձանցով մեկ բառ է մատնանշում Փարպեցու երկում, ապա Լ. Հովսեփյանի ներկայացրած բառացուցակներում¹⁵ որպես այդպիսիք են նաև՝ *համաժին*, *համարձակ*, *տարակոյա*: Աճառյանի դիտարկումներից, թեկուզև Եղիշեի գործածած իր իսկ խոսքով «կասկածելի հինգ բառերի» հունաբան դպրոցին չպատկանելու նկատառումից, հասկանալի է դառնում, որ նույն «հետմետրոպյան» շրջանի գործերում հիշյալ բաղադրիչների նույնարժեք գործածության դեպքում անգամ տարբերակելի են հունաբան հայերենին հատուկ և ոչ հատուկ բառային միավորներ: Այս պարագայում, անշուշտ, խոսք անգամ չի կարող լինել նմանօրինակ այն բառերի մասին, որոնք քիչ է որ ավանդված են ամենավաղ հայատառ գործերում, նաև առանձին դեպքերում ի հայտ են գալիս բավականաչափ լայն գործածությամբ: Մինչդեռ ուրիշ աշխատություններում վերը հիշատակված նախաբաղադրիչներով գրեթե բոլոր բառերն անխտիր դիտվում են «հունաբան նախաձանցներով»: Այսպիսի ըմբռնման դեպքում, բացառությամբ *քորեպիսկոպոս* բառի, որ իր ամբողջության մեջ փոխառություն է հունարենից, հունաբան նախաձանցներով են վերոընդգծված մյուս բոլոր բառերը:

Հունաբանության դրսևորում է նաև բարդ բառերի բաղադրիչների՝ հայերենին ոչ հատուկ այնպիսի շարադասությունը, որ վերջին բաղադրիչն է ստորադաս նախորդին և ոչ թե հակառակը, որ բխում է հայերենի բառակազմական ընդհանուր օրինաչափությունից: Այսպիսով, հունաբան կազմություններ են բառարանային տվյալներով միայն Փարպեցու վկայությամբ *ջնջագիր* և *սարահարթ* բառերը: Առաջինի իմաստը եթե բխեր *ջինջ* (մաքուր, պարզ) և *գիր* բաղադրիչներից, ապա բնական է, որ հունաբան կառույց չէինք համարի, մինչդեռ այստեղ «գիրը ջնջված» իմաստն է՝ ՆՀԲ-ի մեկնությամբ «որոյ գիրն է ջնջեալ, եղծեալ». «Եւ հուսկ յեզր մագաղաթին, հեռի ի *ջնջագիր* կարգացն, դարձեալ տեսանէի այլ ևս կարգ մի և կէս կարգի», «... և ի միջոյ կողման

¹⁵ Լ. Հովսեփյան, նշվ. աշխ., էջ 165-168:

մագաղաթին... երևիին այլ կարգք ինչ եղծեալք *ջնջագիրք*», «... երևեցաւ ի միջոյ կողմն մագաղաթին, հեռի յոսկեգիր կարգացն, կարգք ինչ խանգարեալք և *ջնջագիրք*»։ Մյուս բառն էլ միայն մեկ գործածությամբ է հայտնի, և ՆՀԲ-ում էլ բացատրված է «որոյ սարն է հարթ՝ իբրն զհովիտ. հովտաձև»□ «Իսկ ի լանջակողմանսն կամ ի *սարահարթ* տեղիս սփռեալ»։ Հայերենի համար, իհարկե, օրինաչափական կլինեին նշյալ իմաստները կրող «գրաջինջ» և «հարթասար» կառույցները, որոնցով, սակայն, ըստ գրաբարյան բառարանների, վկայություն չկա։

Հունարեն բնագրերի և հայերեն թարգմանությունների անմիջական համեմատությունը Գոհար Մուրադյանին թույլ է տալիս արձանագրել «հունարանության տարաբնույթ դրսևորումների» մասին¹⁶, որոնցից շատերի վերաբերյալ հայերենագիտության բնագավառում դեռևս խոսք չի եղել։ Դրանցից որոշ իրողություններ արտացոլված են նաև Փարպեցու գործերում։ Այսպես.

«Ժխտական «ան-» մասնիկով սկսվող՝ ապառնի «-ելի»-ով դերբայները, որպես հունարեն բայածականների համարժեք»¹⁷ - *անապականելի, անկարծելի, անմեղադրելի, անհաւատալի*։

Ի դեպ, հիշատակման ենթակա է այն, որ դեռևս Վիեննայի Մխիթարյանները ոսկեդարյան և հետոսկեդարյան հայերենի տարբերակիչ իրողությունների մեջ որպես ոսկեդարյանին ոչ հատուկ երևույթ վկայակոչում էին. «-ան մասնիկով կազմված բացասական բառերը չեն կարող իրենց վերջում կրել -*ելի* մասնիկը»¹⁸ : Մինչդեռ, ինչպես նկատում է Վ. Առաքելյանը, այդպիսի օրինակներ կան նաև մեսրոպյան հայերենում։ Միայն թե հետագայում գործածությամբ

¹⁶ **Գ. Մուրադյան**, Հունարան դպրոցը և դասական հայերենը (դոկտորական ատենախոսություն). Սեդմագիր, Ե., 2005:

¹⁷ Նշվ. աշխ., էջ 12:

¹⁸ **Վ. Առաքելյան**, Ակնարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության (V դար), Ե., 1981, էջ 92:

հաճախականացել են¹⁹:

«Հունաբանություն են և ածականներից զանգվածաբար կերտված մակբայները հունարեն –օս-ին համարժեք «-բար» կամ «-պէս» վերջածանցներով»²⁰: Այդպիսի բազում օրինակներ կան նաև Փարպեցու գործերում: Եթե հիշյալները հունաբան են, ապա հասկանալի է, որ հայերենին բնորոշ են առանց այդ մասնիկների նույնաբան գործածությամբ օրինակները: Չենք կարող ժխտել, որ գրաբարյան տեքստերում տվյալ ածանցներով մակբայների կիրառությունը սովորական տպավորություն կարող է գործել այսօրվա ուսումնասիրողի վրա, քանի որ երևույթը փոխանցվել է ժամանակակից գրական հայերենին: Մինչդեռ ածականական- որոշային գործածությունը միանգամայն արհեստականության և օտարության երանգ է հաղորդում: Իսկ Փարպեցու երկերում բավական շատ են նման կիրառությունները և հատկապես՝ *-պէս* վերջածանցով: Այսպես. «... ոչ կարելի հանդուրժել սաստիկ բռնութեան աներոյն, յաղագս *հզօրապէս* ճոխութեանն...», «... հեղուկ և քահանայից ընտրելոց Աստուծոյ և *ճշմարտապէս* հովուաց զարին ի պարանոցաց իւրեանց», «...եւտ նմա զայնպիսի շնորհս *առաւելապէս* գիտութեան», նույնպէս՝ *առաւելապէս* պատիւ, *հաւաստապէս*, *միանձնապէս* միութիւն, *մեծապէս* շքեղութիւն, *ահաւորապէս* երդումն (կա նաև՝ *ահաւոր* երդումն) և այլն:

Հայերենի համար ոչ սովորական, ամենայն հավանականությամբ հունաբան իրողություններ են անորոշ դերբայով և *-ութիւն* ածանցով կազմությունները²¹: Փարպեցու գործերում առկա են՝ *ատելութիւն*,

¹⁹ Նշվ. աշխ., էջ 98-99:

²⁰ Գ.Մուրադյան, նշվ. աշխ., էջ 20:

²¹ Նաև նկատի ունենալով նման իրողությունները՝ մի առիթով Լ. Հովհաննիսյանը նշում է. «Անորոշ և ենթակայական դերբայների հիմքով կազմությունները հաճախական չեն, սրանք թերևս հունաբանության դրսևորումներ են» (Գրաբարի բառապաշարը (V դար), Ե., 2006, էջ 249): Իսկ Ս. Ղազարյանի ներկայացրած հունաբան բառային միավորների

երևելություն, լինելություն, կամելություն, գիտելություն։ ընդ որում, համաձայն բառարանային տվյալների, վերջին երկուսի առաջին վկայությունը Փարպեցունն է՝ «Այդ հրամանիդ տեսություն և *գիտելություն...* յայտնի է ամենայն Արեաց և անարեաց», «... որոյ *կամելութեան* ... ամենայն դժուարինք և անհնարինքն դիրինք են»:

Ուշագրավ օրինակ է նաև հետևյալը՝ *սիրելապէս*։ «...պահեսցէ սիրելապէս և բազում շքեղութեամբ», «...սիրելապէս ընդունելութիւնս ունէր ընդ կապեալ նախարարս Հայոց»:

Թեև վերջինները Գ. Մուրադյանի ուսումնասիրության մեջ բացակայում են, բայց և կան նկատված ուրիշ՝ թե՛ բառապաշարային և թե՛ քերականական (հատկապես շարահյուսական) հունաբանություններ, որոնցից որոշ դրսևորումներ նույնպես առկա են դիտարկվող երկերում: Ճիշտ է, հիշյալ աշխատության մեջ Փարպեցու վկայությամբ հունաբան իրողությունների մեկ-երկու օրինակ է բերում Մուրադյանը, բայց և աշխատանքի «Եզրակացություններ» բաժնի վերջում նշում է. «Մեզ հաջողվել է Ղազար Փարպեցու՝ 5-6-րդ դարերի սահմանագլխին շարա դրված «Պատմության» մեջ և դրանից էլ վաղ գրված «Թղթում» գտնել հունաբան դպրոցի առաջին շրջանում, ինչպես նաև նախահունաբան թարգմանություններում կերտված մի շարք նորաբանություններ ու շարահյուսական հունաբանություններ»:

Գ. Մուրադյանը իր դոկտորական ատենախոսության «Նկատառումներ արձանագրված հունաբանությունների վերաբերյալ» բաժնում, անդրադառնալով քերականական հունաբանություններին, մի քանիսի առումով հետևյալ դիտողությունն է անում՝ «Մյուս քերականական հունաբանությունների նպատակն էր դասական լեզվում բացակայող նոր ձևերի ստեղծումը՝ «-իլ»-ով կրավորական անորոշ դերբայը, «-իւր» կրավորական վերջավորությունը...»²² : Փարպեցու

ցուցակում գտնում ենք նաև *թուելություն* (Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Ե., 1981, էջ 165):

²² Նշվի՞ աշխ, էջ 22:

երկերում վերջինների օրինակներ ևս արձանագրվել են: Պետք է նատել, որ դրանք մասամբ չեզոք սեռի իմաստով են *□ հաշիլ, տանջիլ, մատնիլ, մոլորիլ, պսակիլ, վախճանիլ, վիրավորիլ, վճարիլ □* «...որպես նշմարեալ *երևիլ* իբրև գրով երանելի Խուժկին», «Եւ կեցեալ ամս երանելոյ երիցուն Խորենայ անդէն յԱսորեստանի *վախճանիլ*», «...բազում աշխատութիւն ի տեղւոջն *ցուցանիլ*», «...գերկնաթոյչ զճանապարհէն յաւիտենից բարութեանցն ընտրեալ *հետևիլ*»:

Այն հարցին, թե հիշատակված իրողությունները որքանով են պատկանում հենց ՂՔ Փարպեցու գրչին, ոչ ոք չի կարող հստակ պատասխանել, քանի որ այդ երկերը հետագա ընդօրինակությունների միջոցով են մեզ ավանդվել: Այս պարագայում հնարավոր է, որ հետագա դարերի ընդօրինակողները նորամուծություններ են կատարել, մանավանդ որ եղած ձեռագրերում ու պատառիկներում առկա են որոշ տարբերություններ: Անշուշտ, հայերենը գրավոր ավանդույթի սկզբից ի վեր ազդվել է հունարենից, ուստի և չի բացառվում, որ թվարկված իրողությունները, եթե ոչ ամբողջությամբ, մասամբ Փարպեցու վկայությամբ են:

Valentin Khachatryan - Greek Appearance in the Case of Gh. Parpetsi - This article examines some of the Greek-influenced words and grammatical realities that are found in the works of Parpetsi. Prepositions, suffixes and compound words have been noticed, which are unusual for Armenian and are typical of Greek word-formation.

Валентин Хачатрян - Греческие дисплеи в работах Л. Парпеци - В этой статье рассматриваются некоторые слов и грамматических реалий составлен под влиянием греческого, которые можно найти в работах Парпеци. Были замечены предлоги, суффиксы и сложные слова, которые необычны для армянского языка и типичны для греческого словообразования.

Լիլիթ Ծատուրյան (ԵՊՀ մագիստրոս,
Երևանի Մ. Խանգաղյանի անվան հ. 184 ավագ դպրոց)

**ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ**

Ժամանակակից գրական արևելահայերենում կապակցության եղանակներ ասելով հասկանում ենք կապակցվելու համար բառերի դրսևորած քերականական հատկանիշները: Նախադասության մեջ բառերն իրար նկատմամբ կարող են գտնվել երկու տեսակ հարաբերության մեջ՝ համադասական և ստորադասական: Հայ քերականագիտության մեջ լեզվաբանները, հաշվի առնելով մի շարք օրինաչափություններ և հիմք ընդունելով տարբեր հատկանիշներ, առանձնացնում են շարահյուսական ստորադասական կապակցության երեք եղանակ՝ համաձայնություն, խնդրառություն, առդրություն: Թեև հենց այս հարցի վերաբերյալ ընդհանուր և միասնական մոտեցում չկա, քանի որ տարբերակում են նաև կապակցության այլ եղանակներ, նաև հաճախ վիճելի է, թե շարահյուսական տվյալ կառույցը ինչ եղանակով է կապակցվել, սակայն այստեղ կանոնադառնանք միայն խնդրառության առանձնահատկություններին, որոշ հարցերի վերաբերյալ կփորձենք տալ նաև մեր մեկնաբանությունը:

Խնդրառության էությունը հասկանալու համար նախ քննենք տերմինի հարցը: Մ. Աբեղյանը խնդրառություն անվանում է քերականության մեջ կախման հարաբերությունը¹: Ինչ վերաբերում է երևույթի՝ խնդրառություն, հոլովառություն, վարում, կառավարություն անվանումներին, ապա միանգամայն համոզիչ է Հ. Հարությունյանի մոտեցումը այս հարցի վերաբերյալ, այն է՝ կապակցվող բառերից

¹Տե՛ս **Աբեղյան Մ.**, *Հայոց լեզվի տեսություն*, «Միտք» հրատ., Եր., 1965, էջ 397:

գերադասի պահանջով ստորադասի՝ այս կամ այն հոլովով կամ հոլովով ու կապով դրվելու երևույթը անվանել կառավարում²: Իսկապես, եթե խնդրառությունն ասելով նկատի ունենք հոլովական և հոլովակապային արտահայտությունն ունեցող լրացումների կապը լրացյալին՝ որոշչային, պարագայական, խնդրային և այլն, ապա ստացվում է որոշակի հակասություն, քանի որ ի տարբերություն նախորդ դարերի հայ քերականների՝ XX դարի լեզվաբանները խնդիրները և պարագաները տարբերակում են: Այս հարցի վերաբերյալ Գ. Ջահուկյանի առաջարկությունը նույնպես տեղին է, քանի որ «խնդրառություն» և «հոլովառություն» տերմինները լիարժեք չեն արտահայտում բուն երևույթը. նախ՝ շարահյուսական կապակցության եղանակը շփոթվում է նրա իրականացման միջոցի հետ, և հասկացությունը նեղացվում է (կառավարությունը կարող է լինել ոչ միայն խնդրառություն, այլ նաև պարագաառություն), երկրորդ՝ կապակցությունը կարող է արտահայտվել ոչ միայն որպես հոլովառություն, այլ նաև որպես կապառություն³: Այս տեսակետից Գ. Ջահուկյանի առաջարկած *կառավարություն* տեմինը լիարժեք ընդգրկում է հասկացությունը, սակայն որպես լեզվաբանական տերմին հարմար չէ, այդ պատճառով էլ ավելի հաջող է Հ. Հարությունյանի առաջարկած *կառավարում* տեմինը:

Կառավարման մեջ վճռական դեր ունի կառավարող բառի իմաստը: Այս հարցի վերաբերյալ Հ. Հարությունյանը գրում է, որ կան տարբեր խոսքի մասերի պատկանող, հետևաբար քերականական ընդհանուր, խոսքիմասային իմաստով տարբերվող նույնարմատ բառեր, որոնք, պայմանավորված արմատական իմաստի ընդհանրությամբ, առնում են նույն լրացումը, բայց խոսքիմասային իմաստի տարբերության պատճառով նրանք ունեն նաև կառավարման տարբերություններ,

²Տե՛ս **Հարությունյան Հ., Կառավարումը ժամանակակից հայերենում**, ԵՊՀ հրատ., Եր., 1983, էջ 27-28:

³Տե՛ս **Ջահուկյան Գ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները**, ՀՍՍՀԳԱ հրատ., Եր., 1974, էջ 423:

առնում են տարբեր ձևավորում ունեցող լրացումներ, օրինակ՝ **աղավաղել էլույթը և էլույթհաղավաղում**։ Կառավարման մեջ որոշակի նշանակություն ունեն կառավարող բառի ներխոսքիմասային (օր.՝ ասացական, մտածական բայերը առնում են բացառականով կամ սեռական/տրականով ու կողմից կապով արտահայտված խնդիրներ. **խոսել ընկերոջ մասին, պատմել ներկայացումից**), բառական իմաստները, օր.՝ **բաժանել** բայը **առանձնացնել, տարբերել** իմաստներով ուղղականով (տրականով) խնդրի հետ մեկտեղ առնում է նաև բացառականով (**բաժանում է արհեստը արվեստից**), իսկ **բաշխել, մասերի վերածել** իմաստներով բացառականի փոխարեն առնում է տրականով խնդիր (**տեսորը բաժանել երկու մասի**)⁴։ Բառիմաստի, հետևաբար կառավարման վրա է ազդում նաև բառի կազմությունը։ Բառերի առանձին խմբեր, որոնք որևէ ընդհանուր ձևույթ ունեն, դրանով պայմանավորված՝ ունեն նաև կապակցելիության ընդհանրություններ։ Օրինակ՝ **արտ**- նախածանցով մի շարք կազմություններ առնում են բացառականով լրացումներ (**արտահանել՝ որտեղի՞ց, արտագաղթել՝ որտեղի՞ց, արտանետել՝ ինչի՞ց** և այլն)։

Բացի բառիմաստից՝ կառավարման համակարգում որոշակի դեր են խաղում կառավարող բառի քերականական հատկանիշները։ Դրանցից առանձնացնենք հատկապես սեռը։ Հ. Հարությունյանը, սեռը համարելով բառաքերականական (շարահյուսական) կարգ, սեռային փոփոխություններն էլ համարում է բառակազմական փոփոխություններ, որոնք փոխում են բայիմաստը, և դրա հետևանքով առաջանում են շարահյուսական կապակցելիության փոփոխություններ⁵։

Կառավարման մեջ որոշակի նշանակություն ունեն պատմական-ավանդական գործոնները։ Դա ցույց տալու համար Գ. Ջահուկյանը համեմատում է հայերենի և ռուսերենի օրինակները. **«Գոհ եմ քեզնից» և**

⁴Տե՛ս Հարությունյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 67-71։

⁵Տե՛ս Հարությունյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 79-80։

«Доволен тобою», «Վախենում եմ քեզնից» և «Бохось тебя», որոնց դեպքում միննույն խնդիրների հոլովական ձևավորումը տարբեր է: Այս դեպքում «լրացման հոլովական ձևավորումը պայմանավորված է տվյալ լրացյալի հետ տվյալ լրացման՝ պատմականորեն ավանդված գործածությամբ»⁶:

Անդրադառնանք կառավարման տեսակներին, որի վերաբերյալ ըմբռնումները նույնպես տարբեր են: Այսպես, Գ. Ջահուկյանը տարբերակում է խնդրառության թույլ և ուժեղ տեսակներ՝ մինչ այդ նշելով, որ խնդիրների կապը ստորոգյալի հետ ավելի ուժեղ է, քան պարագաներինը: Ուժեղ կառավարման դեպքում լրացյալը պահանջում է որոշակի հոլովով կամ կապով և հոլովով ձևավորված լրացում, իսկ թույլ կառավարման դեպքում լրացման հոլովական ձևավորումը հիմնականում կախված է նրա գործառնությունից, շարահյուսական դերից ու պաշտոնից⁷: Ռ. Իշխանյանը, նույնպես տարբերակելով ուժեղ և թույլ խնդրառությունը, ուժեղ խնդրառությունը անվանում է կառավարում՝ ելնելով այն հանգամանքից, որ խնդրառու բայը կարծես կառավարում, ղեկավարում է խնդրին: Ուժեղ խնդրառության արտահայտություն է բայերի՝ սեռի խնդիր առնելը (ներգործական և կրավորական սեռի խնդիրներ): Սակայն նշենք, որ ուժեղ և թույլ խնդրառությունը տարբերակելը հաճախ դժվարություններ է առաջացնում, օր.՝ **Նա ցավից հեկեկում էր** նախադասության մեջ **ցավից**-ը ուժեղ, թե՞ թույլ խնդրառությամբ է կապված **հեկեկալ** բային: **Հեկեկալ** բայը պահանջում է բացառական հոլովով լրացում, թեև ոչ այնքան ուժեղ, որքան, օրինակ, **խուսափել**-ի դեպքում, այդ պատճառով էլ տվյալ դեպքում խնդրառությունը թույլի և ուժեղի միջին դիրքում է⁸: Կառավարման տեսակների մասին խոսվում է նաև «Ժամանակակից հայոց լեզու» աշխատության 3-րդ հատորում, որտեղ ըստ լրացումների քանակի՝

⁶Տե՛ս Գ. Ջահուկյան Գ., *նշվ. աշխ.*, ՀՍՍՀԳԱ հրատ., Եր., 1974, էջ 426:

⁷Տե՛ս նույն տեղում, էջ 424:

⁸Տե՛ս Իշխանյան Ռ., *Արդի հայերենի շարահյուսություն. պարզ նախադասություն*, ԵՂՀ հրատ., Եր., 1986, էջ 28:

խնդրառությունը բաժանվում է միակի (գերադաս անդամը պահանջում է մեկ խնդիր) և կրկնակի (գերադաս բառը պահանջում է մեկից ավելի խնդիրներ) խմբերի⁹: Կարծում ենք, որ ըստ էության դրանք ոչ թե խնդրառության տեսակներ են, այլ արժույթայնություն, բացի այդ՝ ստացվում է, որ դուրս են մնում եռարժույթ, քառարժույթ և զրո արժույթ ունեցող բայերը:

Անդրադառնանք մի հարցի ևս. կապակցության ինչպիսի՞ եղանակ է գործում ստորոգելիական վերադրի և հանգույցի միջև: Անորոշ դերբայ վերադիր կարող են ունենալ ոչ բոլոր ներգործական սեռի բայերը, այլ միայն նրանք, որոնք արտահայտում են ցանկության, տրամադրվածության, խնդրանքի, համաձայնության, պարտադրանքի, խոստման և նման իմաստներ: Քանի որ այդպիսի իմաստներ արտահայտող բայերի մի մասը ներգործական սեռի է, կարող է ուղիղ խնդիր լրացում ընդունել, իսկ չեզոք սեռի բայերի մի մասն էլ՝ անուղղակի խնդիր: Անորոշից բացի՝ նշված իմաստներով ներգործական և չեզոք սեռի բայերի մի մասը կարող է այլ խոսքի մասով արտահայտված խնդիր ընդունել, ինչպես՝ *առաջարկեց մեկնել – առաջարկեց օգնություն, վախեցավ ասել/ուց – վախեցավ հորից, բայց երդվել, կարողանալ, թույլատրել, աշխատել, ստիպել* և այլ բայերի դիմավոր ձևերը որպես կանոն անորոշ դերբայ լրացում են պահանջում և այլ խոսքի մասով (գերազանցապես գոյական կամ դերանուն) արտահայտված խնդրի հետ կապակցվել չեն կարող: Ըստ այդմ՝ երբ անորոշ դերբայը խնդրառական հարաբերությամբ լրացնում է տարբեր արժեքի դիմավոր բայերի (*ուզում է գնալ, ձգտում է հասնել/ու* և այլն), կարելի է տարբերակել հետևյալ դեպքերը. 1. դիմավոր բայը ներգործական սեռի է և ուժեղ խնդրառությամբ պահանջում է ուղիղ խնդիր: Այդ դեպքում անորոշ դերբայը դրվում է ուղիղ ձևով, իսկ անորոշի դիրքում կարող է լինել

⁹Տե՛ս Աբրահամյան Ս., Պառնասյան Ն., Օհանյան Հ., Բաղիկյան Խ., *Ժամանակակից հայոց լեզու. շարահյուսություն*, հ. 3, ՀՍՍՀԳԱհրատ., Եր., 1976, էջ 372:

հայցական հոլովով գոյական կամ դերանուն: Այն դեպքում, երբ անորոշը ներգործական սեռի դիմավոր բայի հետ գործածվում է հոդով, ունենք ոչ թե բաղադրյալ ստորոգյալ, այլ ուղիղ խնդիր, ինչպես՝ **Միքում է երգելը**: 2. Դիմավոր բայը չեզոք սեռի է և բայիմաստով պայմանավորված պահանջում է տրական կամ բացառական հոլովներով ձևավորված խնդիրներ: Գոյական կամ դերանուն խնդրի դեպքում նշված հոլովները միակ հնարավոր ձևերն են, իսկ անորոշի դեպքում առկա է երկվություն. այն կարող է դրվել և՛ նշված հոլովներով, և՛ ուղիղ ձևով. **հրաժարվում է խոստումներից – հրաժարվում է խոստանալ/ուց**: «Գերադաս դիմավոր բայի խնդրառությամբ թելադրվող տրական կամ բացառական հոլովների փոխարեն ուղիղ ձևով տրված անորոշ դերբայը (**ձգտել է պատկերել, ամաչում է պատասխանել**ն այլն) քերականական ավանդույթով հաճախ կոչվում է «բացարձակ աներևույթ» կամ «բացարձակ անորոշ»»¹⁰: 3. Դիմավոր բայը գոյական կամ դերանուն խնդիրների հետ չի կապակցվում և ունենում է միայն անորոշ դերբայի ուղիղ ձևով արտահայտված լրացում. **համարձակվում է խոսել, ստիպեց լռել** և այլն: Դիմավոր բայի և անորոշ դերբայի գուգորդմամբ առաջացող շարահյուսական կառույցի վերաբերյալ կարող ենք ընդունել Լ. Թեյլանի տեսակետը, այն է՝ մեկ միասնական բաղադրյալ ստորոգյալ համարել դիմավոր բայի և դրան հետադասված ուղղականաձև անորոշ դերբայի կապակցությունը, միայն դերբայի հետ գուգորդվող բայերի կապակցությունները (**աշխատում է, կարողանում է, դժվարանում է գնալ**), քանի որ անորոշի հոդով կամ թեքված ձևերը հնարավոր չեն, և դրանք ամբողջական միավոր համարելը այլընտրանք չունի, տրական և բացառական հոլովներով, նաև հոդ ունեցող ուղղականաձևանորոշ դերբայների և դիմավոր բայերի կապակցությունները (**սկսում է նվազել, պատրաստվում է մեկնելու, հրաժարվում է խոսելուց** և այլն) համարել

¹⁰ Թեյլան Լ., «Բացարձակ աներևույթի» գնահատման շուրջ, Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հայագիտություն, 2015, № 3 (18), էջ 44:

շարահյուսորեն վերլուծելի միավորներ¹¹: Շարահյուսորեն վերլուծելի կառույցների բաղադրիչները պետք է կապակցվեն որևէ եղանակով, որն ըստ Հ. Հարությունյանի կառավարումն է¹²: Կարծում ենք՝ այս տեսակետն ընդունելի է: Ընդ որում՝ այն ուժեղ խնդրառություն է, քանի որ պահանջում է խնդիր լրացում: Իսկ բաղադրյալ ստորոգյալը մեկ ամբողջական միավոր է, որը մոտենում է հարադրություններին, սակայն ոչ թե բառային միավոր է, այլ քերականական, ուստի կարծում ենք՝ կապակցության եղանակ առանձնացնել նպատակահարմար չէ:

Կառավարումն ըստ էության ավելի բնորոշ է բային: Մյուս խոսքի մասերի՝ գոյականի, ածականի դեպքում այն ինչ-որ չափով հիշեցնում է բայի կառավարումը, քանի որ հիմնականում կառավարող են բայահաղորդ գոյականներն ու ածականները, այն բառերը, որոնք բայերի հետ ունեն բառարմատի ընդհանրություն, որից էլ բխում են իմաստային ու կապակցական ընդհանրությունները: Բայանուն գոյականները մեծ մասամբ ածանցավոր են (*-ակ, -ան, -իչ, -իք, -մունք, -ություն, -ում, -ք* և այլն): Ածանցներ չունեցող բայանուն գոյականներից են՝ *բողոք, վեճ, աճ* և այլն¹³: Բայանուն գոյականները և նույնարմատ բայերը պահանջում են նույն հոլովով կամ հոլովով ու կապով խնդիրներ (*վիրավորվել – վիրավորանք՝ ինչի՞ց, խնդրել – խնդրանք՝ ումի՞ց, հանդիպել – հանդիպում՝ ինչի՞ (ն), բամբասել – բամբասանք՝ ումի՞ց, խոսել – խոսք՝ ինչի՞ մասին, թշնամանալ – թշնամություն՝ ու՞մ հետ (դեմ)* և այլն): Թեև պետք է նշել, որ բայերը և բայանուն գոյականները տարբերվում են նաև արժույթայնությամբ: Բայերն աչքի են ընկնում բազմարժույթայնությամբ, մինչդեռ բայանունները հիմնականում քիչ լրացումներ են առնում:

Ինչ վերաբերում է ածականին, ապա դրա շարահյուսական կիրառություններից մեկը ածականական բառակապակցության գերադաս անդամ լինելն է՝ առնելով հոլովական կամ հոլովակապային

¹¹Նույն տեղում, էջ 48:

¹²Տե՛ս Հարությունյան Հ., *նշվ. աշխ.*, էջ 181:

¹³Տե՛ս Հարությունյան Հ., *նշվ. աշխ.*, էջ 233-236:

լրացումներ: Ածականը տվյալ դեպքում սովորաբար դառնում է գոյականի, երբեմն նաև բայի լրացում (*կյանքից դժգոհ մարդ, մարդուն հաճելի խոսք, միջավայրին հարմար պայմաններ, քննությանը պատրաստ ներկայանալ, հանգամանքին ծանոթ լինել*)¹⁴:

Կապերը սովորաբար բայական լրացումն են կապում բային՝ կատարելով հոլովական վերջավորության դեր, մյուս կողմից՝ քերականորեն գերադաս են կապակցվող բառի նկատմամբ և առնում են որոշակի հոլովաձև: Այս հարցի վերաբերյալ կարևոր դիտարկում է անում Հ. Հարությունյանը. «Գոյականի հոլովական ձևավորումը պայմանավորված չէ բայի պահանջով, այլապես պիտի նկատվեր այն օրինաչափությունը, որ բայի հետ պետք է գործածվեր նույն հոլովաձևը, ինչ նրա անմիջական, հոլովական, առանց կապի կառավարման դեպքում: Այնինչ այդպես չէ, թեև կան առանձին համընկնումներ: Օրինակ. *ուտել գդալով, բայց առանց գդալի, գրուցել անելիքներից, բայց անելիքների մասին, ընկերներով գնալ, բայց ընկերների հետ գնալ*»¹⁵:

Նշենք նաև, որ կապերին բնորոշ չէ բազմաբաժանությունը: Կառավարման տարբերակները բնորոշ են մի քանի բայերի՝ *հետո, ի վեր, առաջ*, օրինակ՝ *մի ժամ հետո - մի ժամից հետո, դարեր ի վեր - դարերից ի վեր, մի քանի քալ առաջ - մի քանի քայլից առաջ*¹⁶: Ինչ վերաբերում է ևս մի քանի կապերի՝ տարբեր հոլովներով կապի խնդիր առնելուն, ապա այդտեղ գործ ունենք շեղումների և ոչ ճիշտ ձևերի հետ, օրինակ՝ *բացի* կապը առնում է բացառականով լրացում, սակայն պայմանավորված դերանվան հետ հայցականաձև կիրառությամբ (*բացի դա՝ բացի դրանից - փոխարեն*)՝ սկսել է սխալ կիրառվել նաև գոյականի հետ (*բացի ասվածը՝ բացի ասվածից*-ի փոխարեն):

¹⁴Տե՛ս նույն տեղում, էջ 257:

¹⁵Նույն տեղում, էջ 285:

¹⁶Տե՛ս նույն տեղում, էջ 304:

Հարկ է նշել, որ ոչ բոլոր լեզվաբաններն են ընդունում կապի՝ կառավարող բառ լինելու հանգամանքը: Այսպես, Ս. Աբրահամյանը, ելնելով այն իրողությունից, որ կապերը սպասարկու բառեր են, նշում է, որ կապի ստորադաս լինելը հակասում է խնդրառության սկզբունքին, ըստ որի՝ խնդրառու բառը գերադաս է խնդրի նկատմամբ: Ըստ լեզվաբանի՝ ոչ թե նյութական իմաստ ունեցող բառն է գործածվում կապի պահանջով, այլ կապն է գործածվում նյութական իմաստ ունեցող բառի և գերադաս բառի հարաբերությունն արտահայտելու համար¹⁷: Կարծում ենք՝ այս հարցի վերաբերյալ ավելի համոզիչ է Հ. Հարությունյանի տեսակետը: Բերելով շաղկապների փոփոխությունից բարդ նախադասության բաղադրիչ նախադասությունների հարաբերության տեսակի ու բնույթի փոփոխությունն առաջանալու օրինակներ՝ նա նշում է, որ լիմաստ բառ չլինելն էլ պատճառ է, որ կապերը ինքնուրույն չգործածվեն, ոչ միայն պահանջեն նյութական իմաստ ունեցող բառ, այլ նաև առնեն այս կամ այն հոլովը, ուստի կապվող բառի քերականական ձևը պայմանավորվում է կապի պահանջով, և կապակցության մեջ կապն է գերադաս բառը¹⁸:

Ըստ այդմ՝ կառավարման մեջ վճռական դեր ունեն կառավարող բառի իմաստը, կառավարող բառի քերականական, նաև ներխոսքիմասային հատկանիշները: Կառավարման տեսակներն են ուժեղ և թույլ կառավարումները, որոնք առանձնացնում են ըստ սերտության աստիճանի: Ուժեղ խնդրառությունը (կառավարումը) հիմնականում դրսևորվում է բայի և իր խնդիր լրացումների միջև, որոնք կարող են դրվել այս կամ այն հոլովով և հոլովով ու կապով: Կառավարող կարող են լինել նաև բայահաղորդ գոյականները, ածականները, որոնց կառավարումն ինչ-որ չափով հիշեցնում է բայի կառավարումը: Թույլ

¹⁷Տե՛ս **Աբրահամյան Ս., Չթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում**, ԳԱ հրատ., Եր., 1965, էջ 343-344:

¹⁸Տե՛ս **Հարությունյան Հ., նշվ. աշխ.**, էջ 288:

խնդրառության բային կապվում են այն պարագաները, որոնք արտահայտված են գոյականի հոլովաձևով կամ հոլովով ու կապով:

LilitTsaturyan. The management features in Armenian language. The meaning of the word, the grammatical and the intransitive features of the word play a decisive role in the management. Types of management are strong and weak management, which are distinguished by the degree of closeness. Strong management is mainly displayed in the verb and its object. Nouns and adjectives can also manage the objects, the management of which is somewhat reminiscent of verb management.

Лилит Цатурян. Особенности управления в армянском языке. Значение слова, грамматические черты слова играют решающую роль в управлении. Типы управления - сильное и слабое управление, которые отличаются степенью близости. Сильное управление в основном выражается между глаголом и его объектом. Их можно поставить в разных падежах или в падежах и союзах. Существительные и прилагательные могут также управлять объектами, управление которыми несколько напоминает управление глаголом.

**ԿՈՏԱՅՔԻ ՄԱՐԶԻ ՈՐՈՇ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՎԱՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆ**

Վանի բարբառը պատկանում է հայ բարբառների *Կը* ճյուղին, ունի երկաստիճան ձայնեղագուրկ բաղաձայնական համակարգ (պ-փ, կ-ք, տ-թ, ծ-ց, ճ-յ), ընդգրկված է արևմտյան խմբակցության Վանի կամ հարավային միջբարբառախմբում:

Հ.Աճառյանի վկայությամբ՝ այս բարբառը եղեռնից առաջ ընդգրկում էր Վանա լճի ողջ արևելյան եզերքը՝ կենտրոն ունենալով Վան քաղաքը՝ շրջակա բազմաթիվ հայ գյուղերով, և տարածվելով հյուսիսում մինչև Դիադին, հարավում՝ մինչև Մոկս, Ոզմի, Շատախ, արևելքում՝ մինչև Պարսկաստանի սահմանը, իսկ արևմուտքում՝ մինչև Սշո բարբառի տարածման սահմանները¹: Եղեռնի տարիներին հայազրկվեցին հիշյալ բոլոր տարածքները, ջարդերից փրկված հայ բնակչության զգալի մասը ապաստան գտավ Արևելյան Հայաստանում, աշխարհի զանազան անկյուններում²:

20-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ հայ բարբառագետները արձանագրել են հայրենազրկված արևմտյան որոշ բարբառային միավորների գործածությունը Հայաստանում և նրա սահմաններից

¹ Տե՛ս **Հ.Աճառյան**, *Հայ բարբառագիտություն*, Մոսկվա – Նոր-Նախիջևան, 1911, էջ 140. **Հ.Աճառյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն*, մաս 2, Ե., 2013, էջ 339:

² Տե՛ս **Թ.Հակոբյան**, *Պատմական Հայաստանի քաղաքները*, Ե., 1987, էջ 238:

դուրս³, մինչդեռ Վանի բարբառի գոյության մասին որևէ վկայություն չի բերվել⁴, ավելին՝ ըստ Ա.Գրիգորյանի՝ «Վանի բարբառը մեր *անցյալի* խոշոր բարբառներից մեկն է *եղել*»⁵ (ընդգծումը մերն է – Վ.Կ.)⁶: Սակայն դիտարկումները ցույց են տվել, որ Վանի բարբառի դրսևորումներ կան Կոտայքի մարզի Հրազդանի տարածաշրջանում⁷: Հայ լեզվաբանության 11-րդ միջազգային գիտաժողովի մեր զեկուցման մեջ նշել ենք, որ Հրազդանի տարածաշրջանի Լեռնանիստ գյուղի և Հրազդան քաղաքի Վանատուր թաղամասի խոսվածքները ներկայացնում են Վանի բարբառի արդի դրսևորումներ⁸: Հետագա հետազոտությունները մեզ հանգեցրին այն եզրակացության, որ Լեռնանիստից և Վանատուր թաղամասից բացի՝ Վանի բարբառին կարող են վերաբերել Հրազդան քաղաքի Կաքավաձոր և Ջրառատ թաղամասերի խոսվածքները ևս⁹: Նկատենք, որ բոլոր այս բնակավայրերի բնակիչների նախնիները

³ Տե՛ս **Հ.Աճառյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն*, մաս 2, Ե., 2013, էջ 337, 338, **Ա.Ղարիբյան**, *Հայ բարբառագիտություն*, Ե., 1953, էջ 407, **Ա.Գրիգորյան**, *Հայ բարբառագիտության դասընթաց*, Ե., 1957, էջ 333, 363, 388-389:

⁴ Տե՛ս **Հ.Աճառյան**, նշվ. աշխ., էջ 339, **Հ.Աճառյան**, *Քննություն Վանի բարբառի*, Ե., 1952, էջ 12, **Ա.Ղարիբյան**, նշվ. աշխ., էջ 384:

⁵ Տե՛ս **Ա.Գրիգորյան**, նշվ. աշխ., էջ 314:

⁶ Մենք ևս միտք ենք հայտնել, որ «Ներկայումս Վանի բարբառը որևէ բնակավայրում ընդհանուր հաղորդակցման միջոց չէ» (տե՛ս **Վ.Կատվալյան**, *Բայագետի բարբառը և նրա լեզվական առնչությունները շրջակա բարբառների հետ*, Ե., 2016, էջ 50):

⁷ Տե՛ս **Վ.Կատվալյան**, *Վանի բարբառի դրսևորումներ ՀՀ Կոտայքի մարզում*, Հայ լեզվաբանության 11-րդ միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Ջոն Գրեյիին հիշատակին, Հիմնադրությունների ժողովածու, Եր., Աստղիկ, 2017, էջ 70-71:

⁸ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 71:

⁹ Թե՛ Վանատուրը, թե՛ Կաքավաձորն ու Ջրառատը նախկինում առանձին գյուղեր են եղել:

գաղթել են Վանի տարածաշրջանից, շրջակա այլ բնակավայրերից, նաև Խոյից, Մակուից, Սալմաստից, Արծափից և այլն:

Ինչ խոսք, դիտարկվող խոսվածքների ներկա վիճակը չի կարող այս կամ այն բարբառի բնական զարգացման արդյունք համարվել, եթե նկատի ունենանք բնակիչների ծագումնաբանական զանազանությունները, նոր ու տարաբնույթ լեզվական միջավայրը և այլն: Բայց թերևս սխալված չենք լինի, եթե, արձանագրելով որևէ բարբառի էական հատկանիշների ակնհայտ գերակշռությունը և նաև նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ ցանկացած բարբառային միավոր ժամանակի ընթացքում ենթակա է փոփոխությունների և տարածության մեջ դրսևորվում է տարբերակային ձևերով, հիշյալ խոսվածքները վերագրենք տվյալ բարբառին:

Մենք Լեռնանիստ գյուղի և Կաքավաձոր, Ջրառատ, Վանատուր թաղամասերի խոսվածքների հնչյունաբերականական հիմնական հատկանիշները դիտարկում ենք Վանի բարբառի հետ համեմատությամբ, որովհետև այդ խոսվածքները երևան են բերում զգալի քանակությամբ հատկանիշների՝ միայն այդ բարբառին հատուկ համադրություն, որը ներկայացվում է ստորև:

Դիտարկվող չորս բնակավայրերի խոսվածքների համար ընդհանուր են Վանի բարբառի հնչյունական մի շարք էական հատկանիշներ: Այսպես, բոլոր խոսվածքներն ունեն երկբարբառային *է,ռ* հնչյուններ (իրեք, խըմոր), միավանկ բառերի սկզբում հինհայերենյան *ռ*-ից առաջ շրթնային տարրի հավելում (վոտ, վոսպ), *է*-ից առաջ՝ *յ*-ի հավելում (յես, յեզ): Նման հավելումներ, Վանի բարբառի օրինաչափություններին համապատասխան, առկա են նաև երկվանկ բառերում (վոխչար, յեղունգ), իսկ բազմավանկ բառերի սկզբում *է,ռ*-ի դիմաց առկա են *է,օ* ձայնավորներ (երէխա, օդօրմի): Փոխառյալ ու բնիկ շատ բառերում, նաև համաձայն Աճառյանի օրենքի, խոսվածքներն ունեն քմայնացած *ա* ձայնավոր (պա՛ն, տառնալ, ճառթել, խառիր, հալաթ): Լեռնանիստի խոսվածքն ունի նաև քմայնացած *ռ* հնչյուն

(տռռ, խէրռ): Բառասկզբում, բառասկզբի խուլ բաղաձայններից հետո խոսվածքներում զգալի է *ա*-ի որոշ շրթնայնացում¹⁰: Բազմավանկ բառերի միջնավանկի ձայնավորի սղման երևույթը, որ գալիս է դեռևս միջինհայերենյան շրջանից, առկա է բոլոր խոսվածքներում (պաժմել, յեռտուն, ժողվել): Բառավերջի *ա* ձայնավորը որևէ մասնիկի հավելման դեպքում վերածվում է *է*-ի (պագրիշկէն, տըղէս): Լեռնանիստի խոսվածքում առկա են *օ/ո>ու* անցման դեպքեր (ուրուրոց, պուլոր, կուրիսել), *ռ/ի* դիմաց *ռ*-ի դրսևորումներ (ճըկոթ, լոս, թոլ):

Բոլոր խոսվածքներին բնորոշ է բառասկզբի ձայնեղ հպականների և հպաշփականների դիմաց խուլերի առկայությունը (պէրան, տու, կէլ, ճուր, ծու): Կաքավաձորի, Ջրառատի, Վանաստորի խոսվածքներում բառասկզբում երբեմն հանդիպում են նաև շնչեղ ձայնեղներ (գ'եղ, դ'ուս, ձ'ել), որը բացատրվում է այլ բարբառների ազդեցությամբ: Լեռնանիստի խոսվածքում բառամիջում ու բառավերջում ձայնեղ հպականների ու հպաշփականների դիմաց գործառում են շնչեղ խուլեր (մէշ, հառէշ, շըռշըվել, հէռթիս, մառթ, պաք'ել, տէք'ըր), երբեմն էլ՝ խուլեր (թըրճէլ, փէձ, իճուցել), մյուս խոսվածքներում հանդիպում են միայն շնչեղ խուլեր: Բոլոր խոսվածքներն ունեն հետնալեզվային քմայնացած պայթականներ (կի'նի, հառիք', ուզընգ'ան), ընդ որում՝ Լեռնանիստի և Վանաստորի խոսվածքներում այդ քմայնացումը հաճախ այնքան ուժեղ է, որ հպականները վերածվում են հպաշփականների (ք'ու/ջ'ու, ջ'եղացի, գարե>կ'աբէ/ճ'աբէ)¹¹: Լեռնանիստի, նաև Վանաստորի խոսվածքներում հետնալեզվային պայթականը բառամիջում ու բառավերջում *յ* է

¹⁰ Ըստ Հ.Աճառյանի՝ Վանի բարբառի *ա*-ն շեշտակիր վանկում արտասանվում է փակ ձևով, ներկայացնում է հայերենի *ա* և *օ* ձայնավորների միջին աստիճանը (տե՛ս **Հ.Աճառյան, Քննություն Վանի բարբառի**, Ե., 1952, էջ 14):

¹¹ Ուսումնասիրողները այս հատկանիշը Վանի բարբառում չեն նկատել:

դառնում հաջորդող բաղաձայնից առաջ (տըղէյներ, օյտըվել, ալլօր, իրել մանէթ), *յ* է առկա *նք, նգ* խմբերի դիմաց բառավերջում կամ բաղաձայնից առաջ (ըտոյն, տասխիյ տարեկան), հաճախ էլ՝ անկախ դիրքից (ուրայ, ստոյ, ասիր էյ), *նզն, նկն* հնչյունախմբերի դիմաց առկա է *յն* (էրմըյներ, կայնէ): Բաղաձայնախորդ դիրքերում համանման իրողություններ առկա են Կաքավաձորի և Ջրառատի խոսվածքներում (մառթիյ, ճըրայ, տայնանք¹²): Նախաբաղաձայնական դիրքում հպաշփականների դիմաց շփականներ են արձանագրվել բոլոր խոսվածքներում (խըմիշկ, ծասկուկ): Բառասկզբի ձայնավորից առաջ *հ*-ի հավելումը հաճախադեպ է Լեոնանիստի և Վանատուրի խոսվածքներում (հախպուր, հակամա, համբար, հառու, հառէշ), ավելի քիչ է հանդիպում Կաքավաձորի և Ջրառատի խոսվածքներում (հէսօր, հիրես, հընչի, հիրան): Բոլոր խոսվածքներում հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց *յ* է հանդես գալիս բառի բոլոր դիրքերում (խէր, խինգ, խիվանդ, խոր, խօրել, պախել, կ'ախ), օտար բառերի սկզբի *ղ*-ի դիմաց առկա է *կ* (կըսմաթ, կըսըր, կազան, կաչաղ):

Բոլոր խոսվածքներին բնորոշ է վերջնականկային շեշտը:

Դիտարկվող խոսվածքների համար ընդհանուր քերականական իրողություններից են *էր, նէր* հոգնակերտների հետ նաև այլ մասնիկների առկայությունը (այդպիսիք ավելի բազմազան են Լեոնանիստի խոսվածքում, ինչպես՝ ք, իք, անիք, էրք, բանք, վանք, ռնք), ձայնավորով ավարտվող հատուկ անձնանունների, նաև հասարակ անունների սեռականի ձևավորումը *յ*-ով¹² (Ափօյ, Թաքույ, աֆտօյ, ադէյ), բացառական հոլովի *ց*-ով կազմությունը (հախպըրից, կըլխուց), ներգոյական հոլովի իմաստի՝ հայցական հոլովով կամ սեռականով ու *ւէջ* կապով արտահայտումը (քաղաք կապրին, պէրնի մէշ), միայն *ն* հոդի առկայությունը և նրա սահմանափակ կիրառությունը (սըրախըն, ճըժէրի սօլեր կուրցըվե), ի տարբերություն Վանի բարբառի՝ անորոշ

¹² Այս հատկանիշը Վանի բարբառում չի արձանագրվել:

հողի նախադաս կիրառությունը (մե մառթ): Որևէ խոսվածք հոգնակի թեք հոլովներում չունի Վանի բարբառի *ազ* կազմիչը: Ու հոլովումը, անկախ բառի ձևավորումից, որոշ տարածում ունի (ի տարբերություն Վանի բարբառի՝ նաև հոգնակի թվում) Լեոնանիստի և Ջրառատի խոսվածքներում (ճըժուն, ճըժերու, ճոչերու): Այս երկու խոսվածքներում արձանագրվել է Ոջ հոլովման առկայություն (կիսրոչ, աներոչ): Հատուկ տեղանունների Մ հոլովումը տարածված է Լեոնանիստի, Ջրառատի, Վանատուրի խոսվածքներում¹³ (Ախտիյա, Հերեվնա, Թալչարուխա): Լեոնանիստի և հատկապես Ջրառատի խոսվածքներում անձնական դերանունների տրական հոլովաձևերում արձանագրվել են *ի, իկ* հավելվածավոր ձևեր (*ընձի/ընձիկ, քեզի/քեզիկ, մեզի/մեզիկ, ծեզի/ծեզիկ*), Կաքավաձորի և Վանատուրի խոսվածքներում՝ միայն *ի* հավելվածով ձևեր (*ընձի, քեզի, մեզի, ծեզի*): Ջրառատի, Լեոնանիստի և Վանատուրի խոսվածքներում գործածվում են տրականի կրճատ ձևեր (Ջրառատում՝ *քե, մե, ծե*, Լեոնանիստում՝ *քե, ծե*, Վանատուրում՝ *քե, մե*): Անձնական դերանվան երրորդ դեմքի ուղղականի *զ* նախդրով ձև ունեն Լեոնանիստի (զինք՝) և Կաքավաձորի (զինք) խոսվածքները, որոնց հատուկ են նաև այս դերանվան տրականի *ուր, ուրանց* ձևերը: Ով դերանվան դիմաց Լեոնանիստը, Կաքավաձորը և Վանատուրը ունեն *վոն*, իսկ Ջրառատը՝ *վորը* ձևերը՝ ի տարբերություն Վանի *վով* ձևի:

Բոլոր խոսվածքներում ներկան (և անցյալ անկատարը) կազմվում է *կը* մասնիկով (կըծեծեն, կաշխատինք՝): Կաքավաձորի և Վանատուրի խոսվածքներում հանդիպում են նաև անկատար դերբայով (*ուս* վերջավորությամբ) կազմված ձևեր (չիմ ուզում, կերցընում են), որն անշուշտ գրական արևելահայերենի կամ Արարատյան բարբառի ազդեցության հետևանք է: Լեոնանիստի և Ջրառատի խոսվածքներում

¹³ Հ.Աճառյանը վկայում է, որ Վանի բարբառում հատուկ տեղանունների բացառականը կազմվում է *ա* վերջավորությամբ (տե՛ս Հ.Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 116):

միավանկ բայերի ներկան և անցյալ անկատարը կազմվում են *կու* մասնիկով (կուլ՝*ա*, կուտա, կուլեր), ինչպես Վանի բարբառում է: Լեոնանիստի խոսվածքում գործածական են այս բայերի՝ *ի* նախահավելվածով ձևեր (չեն իկյա, չեմ իտա)¹⁴: Լեոնանիստի, Կաթավաձորի, նաև Վանատուրի խոսվածքներում վաղակատար դերբայը, Վանի բարբառի պես, ունի *ի*ր վերջավորություն (լըսիր, քընիր, էկիր), Ջրառատում՝ *է*ր վերջավորություն (պըռծեր): Բոլոր խոսվածքներում հարակատար դերբայն ունի *ու*լ վերջավորություն (փեճատուկ, կախուկ, վախեցուկ), Լեոնանիստում, ինչպես Վանի բարբառում, հանդիպում են նաև *ած* վերջավորությամբ ձևեր (կայնած, կերած): Լեոնանիստում օժանդակ բայի ներկայի ձևերն են՝ *ես*, *ես*, *ի*, *ենք*, *էք*, *են*, մինչդեռ մյուս խոսվածքներում եզակի երրորդ դեմքում առկա է *ա* ձև: Ե խոնարհման պարզ բայերի անցյալի հիմքը բոլոր խոսվածքներում սովորաբար անցոյական է¹⁵ (փօխին, պըռնին)՝ ի տարբերություն Վանի բարբառի, որտեղ այն սովորաբար ցոյական է (ճարիցի, խապիցի): Այնուամենայնիվ, Լեոնանիստի խոսվածքում հանդիպում են նաև ցոյական հիմքի դրսևորումներ (խըմեցին): Լեոնանիստի, Կաթավաձորի, Վանատուրի խոսվածքներում *զնալ*, *մնալ* բայերի անցյալի հիմքի ձևերն են՝ *կ'աց*, *մաց*, իսկ Ջրառատի խոսվածքում՝ *կաց* / *կնաց*, *մնաց* (Վանի բարբառում՝ *կնաց* / *կ'աց*, *մնաց*): Բոլոր խոսվածքներում վաղակատարով կազմվող ժամանակաձևերի հոգնակի թվի երրորդ դեմքում զուգահեռաբար հանդես է գալիս *ած*

¹⁴ Այս իրողությանն անդրադառնալով Վանի բարբառի ժխտական խոնարհման նկարագրման ժամանակ՝ Հ.Աճառյանը *ի*-ն համարում է նախդիր (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 186): Մեկ այլ առիթով Աճառյանը նկատում է, որ Վանի բարբառին հատուկ է անցյալ կատարյալի եզակի երրորդ դեմքում միավանկ ձևերում *ի* նախահավելվածի առկայությունը (իպառց, իթօղ, իլաց) (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 170):

¹⁵ Այս բայերի անցյալի անցոյական հիմքը փաստորեն նույնանում է ներկայի հիմքի հետ:

վերջավորությամբ դերբայական ձև¹⁶ (թել ին մանած = թել էին մանել): Ընդհանուր է նաև անցյալ ժամանակաձևերի եզակի առաջին դեմքում հավելական *ւ*–ի գործածությունը¹⁷ (կուկիմ /գալիս էի/, պիրիմ /բերեի/, նըստամ, չիմ թըխե): Անցյալ կատարյալ բոլոր խոսվածքներում ունի ներգործածն և կրավորաձև վերջավորություններ (պիրեց, ճառթեց, նըստամ, չըքրնանք): Բոլոր խոսվածքներին բնորոշ է դիմավոր ձևերից առաջ օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ձևի լրացուցիչ կիրառությունը՝ տրամաբանական շեշտ կրող բառն ընդգծելու համար (լեզուն ի կըխառցուն, ինչ ա կասեն). այս իրողությունը ավելի բնորոշ է Մշո բարբառին, իսկ Վանի բարբառում քիչ է հանդիպում (օր.՝ Կիմնա թե փէսէն *ի կուկիւ*): Դիտարկվող միավորները չ բայական ածանց չունեն: Լեռնանիստի խոսվածքում, ինչպես Վանի բարբառում, պատճառական ածանցն է՝ *ուլցուլ* (իճուցել, փախցուցել), մյուսներում՝ *ցըն* (հիճըցընել, նըստըցընել, կայնըցընել): Բոլոր խոսվածքների առանձին ժամանակաձևերում պատճառական բայերը հանդես են բերում *ու* խոնարհիչ (պախկըվցո՛ւ, սօվըոցու, լօխկըցում, լօխկըցո՛ւ)¹⁸: Լեռնանիստի, Կաթավաձորի խոսվածքներում գործածական է *կօ* հաստատական մասնիկը¹⁹: Այս երկու խոսվածքներում դիտվել է սովորաբար հետադաս կապի նախադաս կիրառություն (խէտ իրար, խըտ իրար)²⁰:

¹⁶ Այս իրողությունը Վանի բարբառում չի արձանագրվել:

¹⁷ Հ.Աճառյանը նկատել է, որ Վանի բարբառի գյուղական տարբերակներում անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքում առկա է *ւ* հավելված (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 160):

¹⁸ Ըստ Հ.Աճառյանի՝ գյուղական վայրերում գործածական *փախցում*, *խարցում* տիպի ձևեր (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 182):

¹⁹ Հ.Աճառյանը արձանագրել է Վանի բարբառում *գյօ* (ահա, ահաւասիկ) մակբայի առկայությունը (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 199):

²⁰ Նման կիրառությունները Վանի բարբառին խորթ չեն՝ վեր կ'ըլխուտ, խե չամուտին, մէչ քաղաք՝ (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 198):

Ինչ խոսք, դիտարկվող խոսվածքները չունեն Վանի բարբառում անցյալ դարի կեսերին արձանագրված մի շարք հատկանիշներ, ինչպիսիք են հոգնակերտ որոշ մասնիկների գործածությունը (հ'տեր, ք'տեր, էստար, տար, վեր), սեռական հոլովի՝ որոշյալ հոդ ստանալը, հոգնակի թվում *աց* վերջավորության գործածությունը, անորոշ հոդի հետադաս կիրառությունը, թուրքերենից փոխառյալ թվականների գործածությունը, դերանվան *ձի, ձիկ, զի, զիկ, վուլ* և այլ ձևերի կիրառությունը, անցյալի ցոյական հիմքը և այլն: Բիարկե, դրանց որոշ մասի բացակայությունը կարող է բացատրվել ժամանակի գործոնով, իսկ մյուս մասն էլ՝ շրջակա բարբառների ազդեցությամբ: Մինչդեռ խոսվածքները ներկայացնում են շատ կարևոր հատկանիշների այնպիսի համակցություն, որով կարող է բնութագրվել միայն Վանի բարբառը: Մասնավորապես, նկատի ունենք հնչյունաքերականական հետևյալ հատկանիշները՝ երկաստիճան ձայնեղազուրկ բաղաձայնական համակարգ, բառասկզբի խլացած բաղաձայններից հետո քմայնացած ձայնավորի առկայություն, քմայնացած հետնալեզվային հպականների գործածություն, բաղաձայնանախորդ դիրքերում հետնալեզվային հպականների, *նք, նգ* խմբերի վերածում *յ*-ի, հինհայերենյան *հ*-ի դիմաց բոլոր դիրքերում *խ*-ի առկայություն, բառասկզբում օտար բառերի *դ*-ի դիմաց *կ*-ի գործածություն, միայն *ն* որոշիչ հոդի գործածություն, անձնական դերանունների տրականի կրճատ ձևերի առկայություն, *Կը* ճյուղի պատկանելություն, հարակատարի *ուկ* և վաղակատարի *իք* (եր) վերջավորությունների առկայություն և այլն: Այսպիսով, չնայած դիտարկվող խոսվածքները որոշ դեպքերում հեռացել են Վանի բարբառից, սակայն դրանք իրենց հիմնական հատկանիշներով, այնուամենայնիվ, պետք է համարվեն Վանի բարբառի դրսևորումներ, մանավանդ որ դիտարկվող խոսվածքների՝ Վանի հատկանիշներից տարբերությունների քանակը երկու տասնյակի չի հասնում Գ.Զահուկյանի բազմահատկանիշ դասակարգման 100 հատկանիշների շրջանակում: Հավելենք, որ

դիտարկվող միավորներից, այնուամենայնիվ, առանձնանում է Լեոնանիստի խոսվածքը, որն ավելի հարազատորեն է պահպանել Վանի բարբառի հատկանիշները, իսկ մյուսները հանդես են բերում որոշ զանազանություններ՝ պայմանավորված տարբեր ազդեցություններով ու գործոններով: Բացի այդ, եթե Լեոնանիստում բնակչության խոսքը հիմնականում համասեռ է, ապա նկարագրված լեզվավիճակը մյուս բնակավայրերում բնակչության տարբեր շերտերին հավասար չափով հարազատ չէ:

Նկատենք նաև, որ Կոտայքի մարզի Աբովյանի տարածաշրջանի որոշ գյուղերի խոսվածքներում, որոնց բնակիչների մեջ այս կամ այն չափով կան Վանի տարածաշրջանից գաղթածների սերունդներ, նույնպես արձանագրվել են Վանի բարբառին բնորոշ հատկանիշներ, սակայն դրանք այդ խոսվածքներում գերակշռող չեն, զուգորդվում են այլ բարբառների հատկանիշներով, շատ դեպքերում էլ արևմտյան բարբառներին բնորոշ ընդհանուր իրողություններ են: Մասնավորապես՝ Գեղաղիբ գյուղի խոսվածքում զուգորդվում են Վանի և Արարատյան բարբառներին բնորոշ հատկանիշներ (օրինակ՝ երկաստիճան ձայնեղագուրկ բաղաձայնական համակարգ, բայց և՛ շնչեղ ձայնեղների մասնակի առկայություն, *հ*-ի դիմաց *խ*, բայց նաև՝ *հ*, բառասկզբի օտար բառերի *դ*-ի դիմաց՝ *դ*, հազվադեպ՝ նաև *կ*, քմայնացած հետնալեզվայինների առկայություն, բայց դրանց, ինչպես նաև *նք*, *նգ*-ի դիմաց *յ*-ի գործածության բացակայություն, *ը* և *ն* որոշիչ հոդերի կիրառություն, *Ոււ* ճյուղի պատկանելություն, բայց երբեմն *կը* մասնիկով ներկայի գործածություն, *ք*-ով վաղակատար, *ուկ*-ով հարակատար, պատճառականի *ցըն* ածանց և այլն): Գրեթե նույն կարգի պատկեր են ներկայացնում Զովաշենի (զուգորդվում են Մշո, Արարատյան և Վանի բարբառների հատկանիշներ), Կաթնաղբյուրի (զուգորդվում են Արարատյան, Մշո, Վանի և Խոյի բարբառների հատկանիշներ) և Ողջաբերդի (զուգորդվում են Վանի և Արարատյան բարբառների հատկանիշներ) խոսվածքները: Հասկանալի է, որ խառը

տիպի այս խոսվածքները, ի տարբերություն նախորդների, Վանի բարբառի դրսևորումներ համարվել չեն կարող:

Виктор Катвалян, Отношение некоторых говоров Котайкской области к Ванскому диалекту.- Говоры села Лернанист, кварталов Какавадзор, Джрарат и Ванатур города Раздан представляют совокупность нескольких признаков, которой может характеризоваться только Ванский диалект. Надо думать, что имеем дело с проявлениями Ванского диалекта, тем более, что разница количества признаков рассматриваемых диалектов от Вана не достигает двух десятков в рамках 100 признаков многопризнаковой классификации Г.Джаукяна.

Viktor Katvalyan, The Relation of Some Speeches of Kotayk Region to the Van Dialect.- The speeches of the village of Lernanist and the districts of Kakavadzor, Jrrarat and Vanatur in the city of Hrazdan represent a combination of several features that are considered to be characteristic of the Van dialect only. One must think that we are dealing with the manifestations of the Van dialect, especially when the difference in the number of features of the considered speeches from the Van dialect does not exceed twenty from 100 ones listed in the table of G. Dzhaukian's multi-feature classification.

**Մի քանի դիտարկումներ ածականի խոսքիմասային
փոխանցումների մասին**

Ածականը՝ իբրև խոսքի մաս, շատ վաղուց է արժանացել հայ քերականների ուշադրությանը՝ տարբեր կերպ ներկայացվելով հին և նոր քերականական աշխատություններում:

Դիոնիսիոս Թրակացու և նրա քերականության մեկնություններում ածականը չի ընդունվում որպես առանձին խոսքի մաս. այն ընդգրկվում է անուն խոսքի մասերի մեջ՝ գոյականի և թվականի հետ միասին:

Նշենք, որ ածականը խոսքի մասերի համակարգում առանձնացվում է որպես հատկանիշ արտահայտող բառերի կարգ, որոնց մի մասը դրսևորում է այդ հատկանիշը ոչ թե անմիջականորեն, այլ ուրիշ առարկաների հետ հարաբերության մեջ դրվելով:

Իհնչն է հիմք դարձել քերականների համար, որ նույն անվան տակ են քննել ածական, թվական և գոյական խոսքի մասերը:

Իբրև հատկանիշ արտահայտող խոսքի մաս՝ ածականը, բնականաբար, շատ սերտ առնչություններ ունի թվականի հետ: Երկուսն էլ ցույց են տալիս հատկանիշ, բայց պետք է վեր հանել այն յուրահատկությունը, որը կտարբերի այս երկու խոսքի մասերը:

Ս. Աբրահամյանը ածականի համար որպես բնորոշ գիծ նշում է նրա՝ առարկայի համար ունեցած բնութագրող արժեքը. «Յուրաքանչյուր ածական, դրվելով գոյականի վրա, արտահայտում է նրա ցույց տված առարկայի որևէ հատկությունը (ներքին, արտաքին): *Գեղեցիկ* տեսարան, *համեստ* մարդ, *ընդարձակ* սրահ կապակցություններում ընդգծված ածականներով ըստ էության բնորոշվում է համապատասխան առարկան այս կամ այն հատկանիշով: Մինչդեռ առարկայի անվան վրա թվական դնելով՝ մենք չենք բնորոշում այդ առարկան ո՛չ բովանդակության, ո՛չ ձևի տեսակետից»¹:

¹ Աբրահամյան Ս., *Ժամանակակից հայերենի քերականություն*, Եր., 1969, էջ 80:

Այսպիսով, ածականները առարկան բնութագրող բառեր են: Նրանք ցույց են տալիս առարկայի ներքին կամ արտաքին էությունը բնութագրող հատկանիշ, որպիսություն, իսկ թվականը՝ թվային, որը բնութագրող չէ:

Այսօր արևմտահայ որոշ քերականներ էլ որոշակի վերապահությամբ են ընդունում թվականը որպես առանձին խոսքի մաս՝ այն միացնելով ածականին: Պատճառը դարձյալ երկու խոսքի մասերի իմաստային ընդհանրությունն է և թվականի քերականական կարգերի սակավությունը:

Մասնուկ Աբեղյանը նույնպես թվականը համարում է ածականի ենթատեսակ: Նախ՝ նրա տված դասակարգումները բոլորովին այլ են: Աբեղյանը ածական է համարում բոլոր այն բառերը, որոնք ցույց են տալիս հատկանիշ, և այդ սկզբունքով միավորում թվականները, հարակատար և ենթակայական դերբայները, որոշ դերանուններ:

Ըստ Մ. Աբեղյանի՝ ածականները լինում են՝

1. Անուն ածական կամ ածական անուն (լավ, վատ, սև),
2. Թվական անուն կամ ածական թվական (մի, երկու, երեք, առաջին, երկրորդ, երրորդ),
3. Դերբայ ածական կամ ածական դերբայ կամ բայածական (գրած, գրելու, գրող),
4. Դերանուն ածական կամ ածական դերանուն (այս, այդ, այն)²:

Աբեղյանը ածական է համարել առհասարակ հատկանիշ ցույց տվող բառերը՝ նշելով, որ «Ածականները նշանակում են ոչ- ինքնակա հատկանիշներ, որ մտածվում են իբրև առարկաներից անբաժան, նրանց մեջ գտնված մի հատկություն, գործողություն, դրություն և այլն, կամ իբրև առարկայի հատկանիշի հատկանիշ, ինչպես՝ բարի (մարդ), ծաղկած (ծառ), սաստիկ պինդ (քամի). այդ պատճառով և այդ բառերը խոսքի մեջ իբրև վերադիր դրվում են գոյականի կամ ուրիշ հատկանիշ ցույց տվող բառի վրա և կոչվում են «ածական», այսինքն՝ «վերադրական» («ածել» բառից, որ հին լեզվի մեջ նշանակում է նաև «վրան առնել», «վրան դնել»)»³:

Հետագայում Մ.Աբեղյանը փորձում է ավելի պարզ դասակարգում կատարել:

Ավելի շատ ածական խոսքի մասը նույնանում է գոյական անվան հետ: Իսկ ի՞նչն է հիմք ծառայում այս երկու խոսքի մասերի նույնացմանը:

² Աբեղյան Մ., *Հայոց լեզվի տեսություն*, Եր., 1965, էջ 130:

³ Աբեղյան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 28:

Ընդհանրապես խոսքի մասերի սահմանները միանշանակ չեն ու նաև փակ չեն: Կան բառեր, որ միաժամանակ մի քանի խոսքիմասային արժեք կարող են ունենալ, օրինակ՝ լինել և՛ գոյական, և՛ ածական: Բացի այդ, բազմաթիվ գոյականներ կարող են կիրառվել ածականի նշանակությամբ: Նման դեպքերում նրանք մեծ մասամբ ուղիղ ձևով են կիրառվում խոսքում և անպայման որևէ գոյականի լրացում են լինում, ինչպես օրինակ՝ «Գյուղացի Համբոյի տունը կռիվ էր ընկել» (Հ.Թ.), «Առավոտյան ծով ճաճանչում Արտույտն ուրախ ճախրում է վեր» (Ա.Բ.), «Հրաշք աղջիկ, գիշերների թագուհի.... » (Վ.Տ.) և այլն:

Խոսքիմասային այս փոխանցումները, երբ առանց որևէ փոփոխության բառը կամ բառաձևը կարող է կրել խոսքիմասային արժեքի փոփոխություն, վերածվել այլ խոսքի մասի, ընդունելի է և սահմանված է հայ լեզվագիտության մեջ: Խոսքիմասային փոխանցումը կարող է կապված լինել մի շարք իրողությունների հետ՝ բառիմաստի, բառակազմության, շարահյուսական կիրառությունների, ձևաբանական առանձնահատկությունների, խոսքիմասային իմաստի:

Մ.Ասատրյանը խոսքիմասային կարգերը որոշելիս բառերի ընդհանուր իմաստի և ձևավորման ու ձևաբանական առանձնահատկությունների հետ միաժամանակ կարևորում է նաև բառերի շարահյուսական կիրառությունները. «Միայն այսպիսի բազմակողմանի մոտեցման դեպքում կարելի է ճշտորեն որոշել տվյալ լեզվում իրոք գոյություն ունեցող խոսքի մասերը՝ մի կողմից և կոնկրետ բառերի խոսքիմասային պատկանելությունը՝ մյուս կողմից»⁴:

Ա. Մարգարյանը, անդրադառնալով որպես ածական գործածվող գոյականներին, գրում է. «Նման դեպքերում գոյականը գրկվում է հոլովական իմաստից և կամ ամեննին էլ հոլովական հարաբերությամբ չի կապակցվում լրացյալ գոյականի հետ, ուստի և սխալ ու մերժելի պետք է համարել մինչև այժմ ընդունված ու տարածում գտած այն տեսակետը, թե իբր որոշիչը նաև գոյականի ուղղական հոլովով է արտահայտվում»⁵:

Ածականաբար գործածվող գոյականների մեջ կան այնպիսիները (օր.՝ քար, ծով, ոսկի և այլն), որոնց մեջ մթազնել է առարկայական իմաստը և ավելի մոտեցել են բուն ածականներին: Երբեմն հնարավոր է, որ բառն այնքան հեռանա իր նախնական իմաստից, որ ստեղծի

⁴ Ասատրյան Մ., *Ժամանակակից հայոց լեզու*, Եր., 1983, էջ 34:

⁵ Մարգարյան Ա., *Հայոց լեզվի քերականություն*, Եր., 2004, էջ 199:

համանունային գույգ, ինչպես՝ սուր բառը, որ նախապես գոյականական իմաստ է ունեցել, ժամանակի ընթացքում ստացել է ածականի իմաստ՝ «լավ կտրոդ, հատու»:

Առավել տարածված է հակառակ խոսքիմասային փոխանցումը, երբ ածականն է հանդես գալիս գոյականաբար:

Խոսելով գոյականի և ածականի միջև եղած աղերսների մասին՝ Մ.Ասատրյանը բերում է այն հիմնական տարբերությունը, որը տարանջատում է այս երկու խոսքի մասերը. ածականի արտահայտած հատկանիշը ոչ ինքնակա հատկանիշ է, որ առարկայից անկախ և ինքնուրույն մտածվել չի կարող, իսկ գոյականն արտահայտում է ինքնակա հատկանիշ, առարկայացված հատկանիշ, ինչպես՝ սպիտակ (ձյուն) – սպիտակություն, գեղեցիկ (աղջիկ, անտառ) – գեղեցկություն և այլն⁶:

Բառերի արտահայտած մասնավոր իմաստներից բխում է նրանց ընդհանուր խոսքիմասային իմաստը, որով պայմանավորված են նրանց ձևաբանական հատկանիշները և շարահյուսական կիրառությունները: Ինչպես վերը նշեցինք, խոսքի մասերի սահմանները միանշանակ ու փակ չեն. ժամանակի ընթացքում միևնույն խոսքի մասի համակարգում կարող են կատարվել զանազան փոփոխություններ, մասնավորապես բովանդակային պլանում, ինչը կարող է հանգեցնել նաև խոսքիմասային ընդհանուր իմաստի, ձևաբանական առանձնահատկությունների, շարահյուսական կիրառությունների փոփոխությունների:

Միանգամայն դժվար է պատասխանել այն հարցին, թե նման բառերի մեջ ո՞ր իմաստն է գերիշխող՝ հատկանշային, թե՞ առարկայական:

Գրաբարից ժառանգած մեծ թվով բառեր, որոնք գրաբարում ունեցել են միայն ածականի արժեք, այժմ դրսևորում են ածական//գոյական երկարժեքություն:

2. Հարությունյանը տարբերակում է ածականային փոխանցման երկու տեսակ՝

1. Արտաձականային, երբ ածականը փոխում է իր խոսքիմասային պատկանելությունը, կամ ուրիշ խոսքի մաս վերածվում է ածականի,

⁶ Ասատրյան Մ., *Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր*, Բ, Եր., 1973, էջ 6:

2. Ներածականային, երբ ածականը մնում է ածական, փոխում է միայն տեսակը՝ հարաբերականը դառնում է որակական⁷:

Այսպես, *անառակ* բառը մասնակի ոչ գծային բառաստեղծամբ ցուցաբերում է ածական//գոյական երկարժեքություն:

Մասնակի ոչ գծային բառաստեղծամբ գոյականացման հիմքը բառի փոխանվանական կիրառությունն է: Այս իմաստով բառը գործածվել է սահմանափակ թվով անձի իմաստ արտահայտող *մարդ, տղամարդ, կին, որդի*, և անձի հետ առնչվող՝ *կյանք, վերաբերմունք, ապրելակերպ* և այլ բառերի հետ, և այս գործառական դաշտի նեղացումը պատճառ է դարձել առարկայական իմաստի ձևավորմանը⁸:

Կենդանի բառը գրաբարում ածական էր՝ «ողորմելի, եղելի, դժվարին կամ դժբախտ վիճակում գտնվող» իմաստներով, իսկ արդի հայերենում ածականական իմաստը այլ երանգավորումներ է ձեռք բերել, բայց «անձի» նախնական իմաստով, այժմ ձեռք է բերել նաև գոյականի արժեք:

Լիբբ բառը նույնպես գրաբարում ածականի արժեք է ունեցել՝ «անամոթ, անպատկառ, լպիրշ» իմաստներով: Ժամանակակից հայերենում *լիբբ գազան* կառույցում միայն կարող է դիտվել որպես ածական, բայց *լիբբ* բառի առանձին գործածությունից հասկանում ենք, որ խոսքը վերաբերում է մարդուն, այսինքն՝ այն ունի «անբարոյական, քարոյապես փչացած, անամոթ, աղմկարար (անձ)» իմաստը:

Հայերենի զարգացման արդի փուլում ածական//գոյական խոսքիմասային երկարժեքություն են դրսևորում նաև *սպիրատ, հոսպիտ, ապստամբ, հիվանդ* և մի շարք այլ բառեր:

Է. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»-ում⁹ կարելի է հանդիպել բազմաթիվ բառերի, որոնք դրսևորում են գոյական//ածական երկարժեքություն, ինչպես՝

Գլխապտույտ - գոյ. 1.գլխի պտույտ, ած. 2.գլխապտույտ առաջացնող, շշմեցուցիչ, ապշեցուցիչ:

⁷ **Հարությունյան Հ.,** *Ածական անուն: Դերանուն*, Եր., 1976, էջ 40:

⁸ **Հայրապետյան Ա.,** *Ոչ գծային բառաստեղծումը հայերենում*, Եր., 2011, էջ 38:

⁹ **Աղայան Է.,** *Արդի հայերենի բացատրական բառարան*, Եր., 1976:

Երիտասարդ - գոյ. 1.չափահասության հասակից մինչև շուրջ 40 տարեկան հասակը, ած. 2.ոչ տարիքոտ, մեծ հասակի չհասած, ջահել, առույգ, կայտառ:

Նախշաձև - գոյ. 1.նախշի ձև՝ ոճ, իբրև նախշ ծառայող ձև, գծագրական՝ երկրաչափական նն ձև, որ քանդակված կամ պատկերված է իբրև նախշ, ած. 2.նախշի ձև ունեցող, նախշի նման, նախշի տպավորություն թողնող:

Նախշանկար - գոյ. 1.իբրև նախշ արված նկար, ած. 2.նախշերով նկարված՝ զարդարված:

Ոսկեշղթա - գոյ. 1.ոսկյա շղթա, ոսկեղեն շղթա, ած. 2.ոսկեցով շղթա կազմող, ոսկեգույն լույսերի շղթա ձևացնող:

Չարահոգի - ած. 1.չար հոգի ունեցող, չարասիրտ, դաժան, անագործայն, գոյ. 2.չարամտությամբ՝ չարասրտությամբ արված՝ տեղի ունեցած:

Գանգուր - ած. 1.ոլորուն, օղակաձև ոլորքներ կազմող, խուճուճ, գոռուգ, գանգրահեր, գոյ. 2.առավել. հոգն.՝ ոլորքներ կազմող մազեր:

Սագամաշկ - գոյ. 1.սագի մաշկ, մորթ, (բժշկ.)՝ ցրտից կամ նյարդային գրգռումից կարմրած ու դուրս տված մաշկ՝ մորթ (մարդու), ած. 2.այդպիսի մաշկ ունեցող:

Կան մի խումբ բառեր, որոնց մեջ փոխաբերական իմաստի առաջացման արդյունքում տեղի է ունեցել բառի խոսքիմասային արժեքի երկփեղկում, ինչպես՝ *աբեղացու* բառը, որը իր նախնական գոյականական իմաստով նշանակել է «աբեղա դառնալու պատրաստվող մարդ», փոխաբերական իմաստով ձեռք է բերել ածականի արժեք՝ «վախկոտ մարդ», *մարմար* բառը նշանակում է «զանազան գույների բյուրեղային լեռնապար, որ օգտագործվում է մեծ մասամբ քանդակագործության և ճարտարապետական աշխատանքների համար», իսկ փոխաբերական իմաստով ստացել ածականական, այն է՝ «ողորկ, սպիտակ ու փայլուն» իմաստը, *գաճաճ* բառը, որ նշանակում է «սովորականից շատ կարճ հասակով մարդ, թզուկ, իսկ փոխաբերական իմաստով՝ «աննշան, փոքրիկ, չնչին» և այլն:

Ունենք նաև բառերի մի խումբ, որոնք գոյականի արժեք ունեցող գիտական տերմիններ են և միաժամանակ ածականներ, օրինակ՝ *բազմանդամ* բառը որպես ածական՝ «շատ անդամներ ունեցող, շատ անդամներից բաղկացած», իսկ որպես գոյական՝ մաթեմատիկական տերմին՝ «մի քանի միանդամների հանրահաշվական գումարը

ներկայացնող արտահայտություն», *բազմանկյուն*՝ *ած.-(երկրչ.)՝ չորսից ավելի անկյուն ունեցող, գոյ.-(երկրչ.)՝ փակ բեկյալ գծով կազմված երկրաչափական պատկեր*, այսպես նաև՝ *բազմանկյուն, բազմապատկելի, բազմանիստ, բազմաստղ* և այլ բառեր:

Առավել մեծ թիվ են կազմում բաղադրյալ բառերը: Այսպես, -ական ածանցով գրաբարյան միարժեք մի շարք կազմություններ արդի հայերենում դրսևորում են խոսքիմասային երկարժեքություն:

Կրոնական բառը գրաբարի բառարանում ներկայացված է որպես ածական: Ժամանակակից հայերենում այս բառը ածական է –ական ածանցի ընդհանուր բառակազմական նշանակությամբ՝ կրոնական հայացք, կրոնական արարողություն, բայց ածական-գոյական կայուն կապակցության կրճատման հիմքով՝ կրոնական մարդ>կրոնական, նաև գոյական է:

Դպրոցական բառը գրաբարում ածական էր՝ «դպրոցում սովորող, ուսանող» իմաստով, իսկ այսօր այն նույն սկզբունքով (ածական կայուն կապակցության կրճատման հիմքով) ձեռք է բերել նաև առարկայական իմաստ:

Հետաքրքիր իմաստային զարգացում է ունեցել *վեհափառ* բառը: Գրաբարում այն գործածվել է միայն ածականական իմաստով՝ «վեհագույն փառքով, գերափառ, գերապատիվ, գերագույն»: Հաճախ այս բառը գործածվել է որպես միապետների և հայոց կաթողիկոսների մակդիր: Հետագա դարերում հայ միապետները դուրս եկան պատմական ասպարեզից, և այն սկսեց գործածվել միայն կրոնական առաջնորդների անվան հետ, ու ստեղծվեց կայուն ածական-գոյական կապակցություն՝ *վեհափառ կաթողիկոս*: Հետագայում կատարվեց գոյական որոշյալի կրճատում, և ածական որոշիչը ընդունեց նաև գոյական որոշյալի բառային իմաստը: Այժմ հայ առաքելական եկեղեցու առաջնորդին դիմում են ավելի շատ վեհափառ, քան կաթողիկոս բառով:

Ածական//գոյական մասնակի ոչ գծային բառաստեղծման հիմք են դառնում նաև արտալեզվական երևույթները, օր.՝ *հրազեն* բառը գրաբարում ուներ «հրով սպառազեն» ածականական իմաստը: Երբ ստեղծվեց հրազենը՝ կրակի ուժով գնդակ կամ ռումբ արձակող զենքը, մեր լեզուն կարիք չուներ նոր բառ փոխառելու: Գրաբարում կար *հրազեն* ածականը, որը իմաստային դաշտով համընկնում էր արդի հայերենի հրազեն գոյականի հետ: Պարզապես փոփոխության ենթարկվեց բառի ներքին ձևը:

Ածական//գոյական մասնակի ոչ գծային բառաստեղծումը հայերենում սովորական երևույթ է: Որոշ լեզվաբաններ վերջինիս առաջացման առաջնային հիմքը համարում են բառերի փոխանվանական կիրառությունը:

Այսպես, Հ. Հարությունյանը գրում է. «Փոխանունությունը բնորոշ է լեզվական բոլոր միավորներին՝ սկսած հնչյունից, վերջացրած նախադասությամբ, իհարկե, տարբեր չափերով՝ արտահայտելով տարբեր իմաստներ, ունենալով տարբեր դեր ու արժեք»¹⁰:

Ածականներին (ինչպես նաև գոյականի վրա դրվող այլ բառերի) նա բնորոշ է համարում իմաստային փոխանունությունը, իսկ այն գոյականը, որի իմաստը արտահայտում է փոխանվանաբար առնված ածականը, խոսքային միջավայրում նախապես հայտնի պետք է լինի, բացի այդ, ածականի փոխանվանական գործածությունը Հ. Հարությունյանը ոճական է համարում, որը միտված է խոսքն ավելի սեղմ դարձնելու:

Ս.Աբրահամյանը այս հարցի վերաբերյալ անում է իր դիտարկումները. «Բառերի գոյականաբար կամ փոխանվանաբար գործածությունը դրսևորվում է հետևյալ կերպ: Այդ բառերի համար բնորոշ է առարկայի անվան վրա դրվելը և դրանով իսկ որոշյի դեր կատարելը. սակայն դրանք կարող են իրենց մեջ ներառնել գոյական որոշյալի ընդհանուր առարկայական իմաստը, դրանով իսկ իրենց արտահայտած հատկանիշի իմաստին ավելացնել գոյականական տարր: Եվ որովհետև առարկայի իմաստը ամենաընդհանուր ձևով է մտնում հատկանիշի իմաստ ունեցող այդ բառերի մեջ, այդ պատճառով էլ փոխանունը, որպես բառ, չի փոխում իր խոսքիմասային պատկանելությունը, չի դառնում գոյական, այլ նախադասության մեջ կատարում է գոյականի դեր»¹¹:

Վերջինս փոխանունության այս տեսակն անվանում է իմաստային-ֆունկցիոնալ՝ նկատի ունենալով, որ փոխանունների այս տիպին բնորոշ է թե՛ առարկայական որոշ իմաստի առկայությունը, թե՛ բառի ֆունկցիոնալ փոփոխությունը:

Լեզվաբանն առանձնացնում է նաև փոխանունության մեկ այլ տեսակ՝ այն կոչելով անվանողական-ֆունկցիոնալ: Սա այն տեսակն է,

¹⁰ Հարությունյան Հ., *նշվ. աշխ.*, էջ 36:

¹¹ Աբրահամյան Ս., *Ժամանակակից հայերենի քերականություն*, Եր., 1969, էջ 93:

երբ մենք նկատի չունենք բառի իմաստը. բառն այս պարագայում վերցնում ենք որպես լեզվական միավոր, լեզվական արտահայտություն: Նա բերում է հետևյալ օրինակները. «Սակայն-ը շաղկապ է», «Գարուն-ը երկվանկ բառ է», «Հաճելի-ն ածական է»:

Ածականական արժեքի երկփեղկումով առաջացած տարաբժեք բառերը ձևավորվել են ածականի փոխանուն կիրառության ճանապարհով: Բայց նշենք, որ փոխանվանական գործածության հետևանքով ածականները միշտ չեն վերածվում գոյականների. ուղղակի դա այն ուղին է, որով անցնում է ածական//գոյական արժեքներ համատեղող բառերի մեծ մասը: Եվ սա միակ ուղին չէ, որով առաջացել են երկարժեք բառերը տարածամանակյա հայեցակետով:

Ածականը յուրատեսակ խոսքի մաս է և աղերսներ ունի ոչ միայն գոյականի և թվականի, այլև այլ խոսքի մասերի՝ մակբայի, դերանվան որոշ ձևերի և նույնիսկ կապերի հետ:

Հայերենի որակական ածականների մի մասը գործածվում է ոչ միայն գոյականների հետ՝ ցույց տալով առարկայի հատկանիշ, այլև գործածվում է բայերի հետ՝ ցույց տալով գործողության հատկանիշ և հանդես գալով ձևի պարագայի պաշտոնով: Որպես պարագա կիրառվող այսպիսի բառերը ածական են, թե՛ մակբայ: Այստեղ լեզվաբանների կարծիքները բաժանվում են երկու մասի: Ոմանք նման կիրառություններում ածականի գործածությունը չեն ընդունում. այդ դեպքում, երբ ածականը լրացնում է բային, չի ընկալվում որպես ածական, այլ դառնում է մակբայ:

Այս տեսակետի կողմնակիցներից մեկը՝ Մ.Աբեղյանը, ընդհանրապես ածական և մակբայ խոսքի մասերը ընդունում է մեկ ընդհանուր տեսակի՝ մակադրական (վերադրական) բառերի մեջ, որոնք ցույց են տալիս հատկանիշ: Դրանց էական տարբերությունն այն է, որ ածականը արտահայտում է առարկայի հատկանիշ, իսկ մակբայը՝ հատկանիշի հատկանիշ: Ապա հավելում է. «Մեր մակբայներն ամենամեծ մասամբ դրությամբ միայն մակբայ են: Երբ ածականների ցույց տված հատկանիշը վերաբերում է ոչ թե առարկային, այլ առարկայի հատկանիշին, այն ժամանակ ածականներն առնվում են իբրև մակբայ, կամ թե երբ ածականը խոսքի մեջ դրվում է ոչ թե մի գոյական անվան վրա, այլ մի ածականի ու բայի վրա, այն ժամանակ ածականը կիրառվում

է իբրն մակբայ: Հայերենում մակբայն, ուրեմն, ածականի առանձին կիրառությունն է շարահյուսական կապակցության մեջ»¹²:

Մ.Ասատրյանը խոսքի մասերը հստակ քննում է ինչպես ձևաբանական, այնպես էլ շարահյուսական մակարդակում, ինչն էլ հիմք է տալիս լեզվաբանին շարահյուսական մակարդակում տարբերակել ածականը և մակբայը. «Լեզվական փաստերն ակնհայտորեն ցույց են տալիս, որ հայերենում ածականն ու մակբայը ձևականորեն տարբերակված չեն և պետք է որոշվեն ըստ շարահյուսական կիրառության»¹³:

Մ.Ասատրյանը փոխանվանաբար հանդես եկող ձևերը բուն ածականներ չի համարում՝ առաջնային համարելով դրանց շարահյուսական կիրառությունը:

Հակառակ մոտեցման կողմնակիցները կարծում են, որ ածականը, դրվելով բայի վրա, միննույն է՝ մնում է ածական և չի դառնում մակբայ. այս դեպքում ածականը պարզապես հանդես է գալիս մակբայաբար: Այս տեսակետի կողմնակիցներն ավելի շատ են (Գ.Ջահուկյան, Գ.Սևակ, Ս.Աբրահամյան, Վ.Առաքելյան, Հ.Օհանյան, Ալ. Մարգարյան և այլք):

Պետք է նշել, որ այսպիսի՝ երկխոսքիմասային նշանակությամբ գործածվում են որակական ածականները և այն էլ՝ ոչ բոլորը:

Այսպիսով, ինչպես տեսանք, ածական խոսքի մասի առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է, որ եթե այս խոսքի մասին պատկանող բառերի մեծ մասը ունի գույտ ածականական, ապա մի մասն էլ այլ խոսքի մասի նշանակությամբ է հանդես գալիս: Այս դեպքում մենք դարձյալ գործ ունենք երկխոսքիմասային կամ եռախոսքիմասային իրողության հետ:

Ակադ. Գ.Ջահուկյանը նմանատիպ բառերը քննելիս դասակարգում է դրանք ըստ եռակի (գոյական-ածական-մակբայ) և երկակի (գոյական-ածական, ածական-մակբայ) արժեք ունեցող բառերի¹⁴:

Լեզվաբանների մեծ մասը այս երևույթը կապում է բառերի շարահյուսական կիրառությունների հետ:

¹² Աբեղյան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 129:

¹³ Ասատրյան Մ., *Ժամանակակից հայոց լեզու*, Եր., 1983, էջ 138:

¹⁴ Ջահուկյան Գ., *Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները*, Եր., 1974, էջ 526:

Ա. Մարգարյանը այս երևույթը կապում է շատ ու շատ բաների ոչ թե շարահյուսական կիրառությունների, այլ նրանց ընդհանուր-վերացական բառային-բառությային իմաստների հետ, բայց հավելում. «Այստեղից, սակայն, չպետք է հետևցնել, թե բաների խոսքամասային իմաստները և նրանց շարահյուսական կիրառությունները տարազատված, անջատված են իրարից. ամեննի՛ն»¹⁵:

Այն, որ ածականը կարող է գործածվել անփոփոխ մակբայական պաշտոնով, թեև սրանց հիմնական կիրառությունը ածականական է, այսպիսի համանունությունը գործառական է: Բայց կա հատկանիշ ցույց տվող բաների մի խումբ, որ միաժամանակ ցույց է տալիս և՛ առարկայի, և՛ գործողության ու հատկանիշի հատկանիշ: Նման բաները դասվում են և՛ ածականների, և՛ մակբայների մեջ:

Այս երկարժեքության հիմնական պատճառն այն է, որ երկու խոսքի մասերն էլ ունեն իմաստային ընդհանրություններ, թե՛ ածականը, թե՛ մակբայը արտահայտում են հատկանիշի գաղափար, բայց ածականը արտահայտում է առարկայի, իսկ մակբայը՝ գործողության հատկանիշ: Դրանք ձևաբանորեն և ձևականորեն համարյա տարբերակված չեն:

Լ.Խաչատրյանը ածական//մակբայ տարաբեքությունը սահմանելիս հարկ է համարում հստակ տարբերակել բառայթի բուն իմաստաարժեքային եզրերը նրա գործառական տիրույթից և ավելացնում. «Որպեսզի ածականը մակբայական իմաստով հանդես գա, նա պիտի արտահայտի այնպիսի հատկանիշի ընդհանուր գաղափար, որպիսին հատուկ լինի գործողության (կամ հատկանիշի հատկանիշի) և տարածելի լինի նրա վրա»¹⁶:

Ածականին որպես խոսքի մասի, հարաբերակից են նաև որոշ դերանուններ: Վերջիններս որպես որոշիչ դրվում են դարձյալ առարկաների անվանումների վրա: Այդ դերանուններն են՝ *այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի, նույնպիսի, որոշ, որևէ* և այլն: Ածականների տարբերությունն այս դերանուններից այն է, որ ածականներն արտահայտում են հատկանիշի տարբերակված իմաստ, անվանում այս կամ այն հատկանիշը, մինչդեռ դերանունները այդ հատկանիշը նշում կամ մատնացույց են անում ամենաընդհանուր, չտարբերակված ձևով:

¹⁵ Մարգարյան Ա., *Հայոց լեզվի քերականություն*, Եր., 2004, էջ 188:

¹⁶ Խաչատրյան Լ., *Խոսքիմասային տարաբեքությունն արդի հայերենի կայուն կապակցություններում*, Եր., 1996, էջ 120:

Այսպես, երբ ասում ենք *գեղեցիկ աղջիկ*, տալիս ենք աղջկա բնութագրում, տարբերակված հատկանիշը՝ որոշակիորեն անվանելով այն, մինչդեռ, երբ ասում ենք *այսպիսի աղջիկ*, կարող ենք նկատի ունենալ ամեն տեսակի հատկանիշ՝ և՛ գեղեցիկ, և՛ տգեղ, և՛ բարձրահասակ և այլն:

Բացի այդ, եթե այս դերանունները ընդգրկենք ածական խոսքի մասի շարքում, ապա այդպիսի պետք է վարվենք նաև մյուս խոսքիմասային արժեք ունեցող կամ մոտ դերանունների հետ, քանզի անժխտելի են դերանուն խոսքի մասի և տարբեր խոսքի մասերի աղերսները:

Ածական//կապ երկարժեքություն են դրսևորում ավելի քիչ թվով բառեր, ինչպես *համապատասխան* վարկած//վարկածին *համապատասխան, անկախ* մարդ/քեզնից *անկախ, մոտ* բարեկամ/ինձ *մոտ, հակառակ* տեսակետ/նրան *հակառակ, նման* աղջիկ//աղջկա *նման* և այլն:

Այսպիսով, ածականը, որոշակի աղերսներ ունենալով այլ խոսքի մասերի հետ, միևնույն է, խոսքի մասերի համակարգում պետք է դիտարկվի որպես ինքնուրույն և առանձին միավոր, իսկ այլ խոսքի մասերի հետ ունեցած նմանությունները բնական են, որովհետև լեզուն կենդանի, զարգացող համակարգ է և այն քերականական կադապարներով ու կանոններով սահմանափակելն ուղղակի անհնար է:

Բանալի բառեր՝ *ածական, գոյական, խոսքիմասային փոխանցում, քերականական կարգ, թվական, հատկանիշ:*

Амалия Маркарян – Некоторые наблюдения о частеречевых переходах прилагательного.- Прилагательное, как часть речи, издавна было удостоено внимания армянского грамматического учения, будучи представленным в старых и новых грамматических работах.

Выделяясь в системе частей речи как порядок выражающих признак слов, прилагательное имеет тесные связи с другими частями речи, имея возможность выражения смысла двух или трех частей речи. Это явление, которое в армянском языкознании принято под названием “частеречевой переход”, является диахроническим принятым явлением, так как границы частей речи неоднозначны и незакрыты.

Двусмысленные и трехсмысленные слова, насколько принадлежат к прилагательному, как части речи, настолько же являются существительным, наречием, причастием или союзом, следовательно частеречевые смыслы подобных слов должны определяться согласно их синтаксическому применению.

Ключевые слова: *прилагательное, существительное, частеречевой переход, числительное, атрибут.*

Amalya Margaryan - Some observations on the “part of speech” transitions of the adjective

The adjective, as a part of speech, has long been awarded the attention of the Armenian grammar studies, being represented in old and new grammatical works.

Standing out in the system of parts of speech as the order of words that express the attribute, the adjective has close connections with other parts of speech, with the ability to express the meaning of two or three parts of speech. This phenomenon, which in Armenian linguistics is called the “part of speech transition,” is a diachronic accepted phenomenon, since the boundaries of the parts of speech are ambiguous and unclosed.

The two- and three-meaning words, as far as belong to the adjective, as parts of speech, are as much a noun, adverb, participle or conjunction, therefore, the “part of speech” meanings of such words should be determined according to their syntactic application.

Keywords: *adjective, noun, “part of speech” transition, grammatical order, numeral, attribute.*

**ԱՐԱԳԱԾՈՏՆԻ ՄԱՐԶԻ ԲԱՐԲԱՌԱՅԻՆ ՄԻԱՎՈՐՆԵՐԻ՝
ԱՐԱԲԵՐԵՆԻՑ ՓՈԽԱՌՎԱԾ ԲԱՌԱՇԵՐՏԸ¹**

(ըստ Ապարանի շրջանի մի քանի գյուղերի խոսվածքների)

Մեր նախորդ հոդվածում ուսումնասիրել էինք Արագածոտնի մարզի Աշտարակի շրջանի բարբառային մի շարք միավորներում առկա արաբերեն փոխառությունները՝ ըստ այդ շրջանի մեկ տասնյակ գյուղերի խոսվածքների²։ Ստորև կանդրադառնանք Արագածոտնի մարզի Ապարանի շրջանի մի քանի խոսվածքներում կիրառվող արաբերեն փոխառություններին³։ Քանի որ արաբերեն ծագում ունեցող, ուղղակի և

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսավորմամբ՝ 18T-6B302 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում։

² Տե՛ս **Ս.Միքայելյան**, *Արաբերեն փոխառություններ Արագածոտնի մարզի Աշտարակի շրջանի բարբառային միավորներում*, «Հայոց լեզվի պատմական ուսումնասիրության արդի խնդիրներ» գիտական հոդվածների ժողովածու, Ե., 2019, էջ 141-149։

³ Ապարան խոշորացված համայնքն իր մեջ ներառում է Արագած, Արայի, Ափնագյուղ, Եղի-պատրուշ, Երնջատափ, Թթուջուր, Լուսագյուղ, Կայք, Հարթավան, Չորագլուխ, Նիգավան, Շենավան, Շողակն, Չքնաղ, Ջրամբար, Սարալանջ, Վարդենիս, Վարդենուտ, Քուչակ, Ծաղկաշեն բնակավայրերը։ Համայնքի ներկայիս բնակչությունը 1828-30-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանի Ալաշկերտ, Սուշ, Վան, Էրզրում, Խոյ և այլ բնակավայրերից վերաբնակեցվածների սերունդներն են։ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ (1914-1918թթ.) Ապարանում վերաբնակվեցին նաև ցեղասպանությունից փրկված հայերի շատ գերդաստաններ (տե՛ս <http://aragatsotn.mtad.am>)։

միջնորդավորված փոխառությունները խնդրո առարկա տարածաշրջանի բարբառային միավորներում բավականին շատ են, առավել նպատակահարմար է դիտարկել այնպիսիք, որոնք ուշագրավ են հնչյունաբանական, բառակազմական իրենց առանձնահատկությունների առումով⁴:

Ապարանի համայնքի Ապարան-Արագածի տարածքում 1829-30թթ. վերաբնակեցվել են ալաշկերտցի գաղթականներ, որոնք գործածում են Ալաշկերտի խոսվածքը⁵: Խոսվածքը պատկանում է Մշո բարբառի հյուսիսարևելյան խմբին⁶: Նրա հնչյունաբանական առանձնահատկություններից, որոնցով տարբերվում է բուն Մուշի բարբառից, բացի այդ կարևորություն է ներկայացնում նաև արաբերեն փոխառությունների առումով, հարկ է առանձնացնել այն, որ Ալաշկերտի խոսվածքը բառակազմում *η* չունի. այն վերածվել է *ju*-ի (Ղազար>Խազար), մինչդեռ Մուշի խոսվածքը նման փոփոխություն չի կատարել: Բառակազմում *η* (g)>*ju* հնչյունափոխություն առկա է նաև արաբերեն փոխառյալ բաղադրիչով կազմված բառերում: Օրինակ՝ *խարիթունէն* «օտարություն» (արաբ.՝ *garīb*⁷ «պանդուխտ, օտար»)⁸: Իսկ խոսվածքում *ju*

⁴ Ուսումնասիրության նյութը քաղել ենք Արագածոտնի մարզում գիտական գործուղումների ընթացքում արված ձայնագրություններից, այս տարածաշրջանի բարբառային միավորներին նվիրված ուսումնասիրություններից, ինչպես նաև ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում առկա բարբառային համապատասխան ձեռագիր նյութերից (տեսրեր 51, 60, 386, 387, 401, 432): Հարկ է նշել, որ արաբերեն ծագում ունեցող բառերի մի մասի դեպքում է միայն նշված փոխատու լեզուն, առանց համարժեք ձևի ներկայացման, իսկ հիմնական մասի ստուգաբանությունը և արաբերեն համարժեքը տալիս ենք մենք:

⁵ Բ.Մադաթյան, *Ալաշկերտի խոսվածքը*, Ե., 1985, էջ 6:

⁶ Նույնը, էջ 5:

⁷ Փոխառյալ բառերի գրառման համար գործածվել է Baskerville MT for Brill 02 տառադարձման համակարգը, իսկ արաբերեն համարժեքները

հնչյունի պահպանում բառի բոլոր դիրքերում առկա է և՛ հայերեն բարբառային (*խաղ-խաղ, տախտակ-տախտագ, մեխ-մըխ*) և՛ փոխառյալ կամ փոխառյալ բաղադրիչով կազմված բառերում. *խէր* է «լավ է, գործը բարի, հաջող է» (xayr «բարիք, բարօրություն»), *առդախըլիս* «արտը վարելը կամ հնձելը վերջացնելը» (xalas «վերջ, ավարտ»), *քոխ* «1.մառան, 2.աղքատիկ խրճիթ» (kaux «խրճիթ, հյուղակ»): Արաբերեն ց-ից բացի մեկ այլ բաղաձայնի՝ գ-ի (կաֆ) դեպքում ևս առկա է *q>խ* հնչյունափոխություն: Այս հնչյունը, չունենալով հայերեն համարժեքը, բարբառներում հնչյունափոխվում է *ղ, խ* կամ *կ* բաղաձայնների: - Ապարանի շրջանի խոսվածքներում բառասկզբի և բառամիջի դիրքերում նկատելի է *q>խ* (մի շարք բառերում նաև՝ *q>q*) անցում. *խըսա* «գրույց» (qisṣa «առակ, գրույց, պատմություն»), *նըխշ* «նախշ» (naqš «զարդանախշ»), *խալմախալ* «աղմուկ, լեզվակոխիվ» (qal-maqāl «ասեկոսե, բամբասանք»): Բառավերջում, սակայն, *q-ը* հնչյունափոխվել է ձայնեղ *ղ-ի՝ աքաղ* «օղի» ('araq «1.քրտինք, 2.օղի»), *թաքաղ* «պնակ» (tabaq «ափսե, պնակ») և այլն:

Ապարանի տարածաշրջանի մի շարք խոսվածքներում բառասկզբին բնորոշ շնչեղ ձայնեղ հպականները փոխառյալ բառերում չեն արտացոլվել: Արաբերենն էլ չունի շնչեղ ձայնեղների շարք, ինչպես նաև՝ ձայնեղ *գ*, և փոխատու լեզվի *բ* և *ղ* ձայնեղ հպականները ոչ միայն բառասկզբում, այլ նաև բառի բոլոր դիրքերում անփոփոխ են մնացել. *բազլա* «բակլա» (baqla «բակլա՝ ընդեղենի տեսակ»), *բալասան*

ներկայացվել են ըստ **Баранов Х.**, *Большой арабского-русский словарь*, т. 1, 2, М., 2002 և *'Al-Qāmūs 'al-jadīd*, Т., 1985 (արաբերեն) բառարանների:

⁸Թեև որպես *ղ>խ* հնչյունափոխության օրինակներ փոխառյալ բառերի դեպքում նշվում են նաև *խըամատ, խասաք* և այլ բառեր (տե՛ս **Ք.Մադաթյան**, *նշվ. աշխ.*, էջ 35), սակայն հարկ է նշել, որ սկզբնաղբյուր փոխատու լեզվի (արաբերենի) հետ համեմատությամբ բառասկզբի դիրքում այստեղ ունենք ոչ թե *ց>х*, այլ՝ *q>х* հնչյունափոխություն. հմմ.՝ qasṣāb, qisma: Կարծում ենք՝ սա փոխառյալ տվյալ բառաշերտի միջնորդավորված լինելու մասին է վկայում:

«սպեղանի» (balasān «արաբական թփատեսակ, նրա ծաղիկը և յուղը»), **խարիրնալ** «օտարանալ» (ḡarīb «պանդուխտ, օտար»), **քասիբ** «աղքատ» (kāsiḇ «շահող, վաստակող»), **դավի** «կոիվ, աղմուկ» (da'wā «վեճ, կռիվ»), **սընդուզ** «անդուկ» (sundūq «արկղ, սնդուկ»), **մըզրադ** «մկրատ» (miqrād) և այլն: Վերջին երկու օրինակում առկա է վերոնշյալ՝ q>q հնչյունափոխություն՝ արաբերեն q խուլ հպականի ձայնեղացում: Ապարանի մի շարք խոսվածքներին բնորոշ, բառամիջի և բառավերջի դիրքերում խուլ հպական բաղաձայնների ձայնեղացումը⁹, ինչպես նկատելի է, տարածվել է նաև փոխառյալ, տվյալ դեպքում՝ արաբերեն ծագում ունեցող մի շարք բառերի վրա: Իսկ թե ինչու մի դեպքում ունենք q>ʃ, օրինակ՝ **նըխշ** «նախշ» (naqš «գարդանախշ»), իսկ մյուս դեպքում՝ q>q՝ **մըզրադ** «մկրատ» (miqrād) հնչյունափոխություններ, կարծում ենք, պետք է առանձին դիտարկել. հավանական է՝ դրանք տարբեր ժամանակներում կատարված կամ ուղղակի ու միջնորդավորված փոխառություններ լինելու հանգամանքներով են պայմանավորված, ուստի արաբերեն նույն բաղաձայնի դեպքում բառի միևնույն դիրքերում գործել են հնչյունական տարբեր օրենքներ:

Ինչ վերաբերում է Ապարանի շրջանի խոսվածքներում կիրառվող *փ, պ, գ, կ* հպականներին, կիսաշփական բաղաձայնների *ձ, ծ, ց* լծորդական շարքին, *ճ, չ* կիսաշփականներին, ապա գրական արաբերենը չունի այս բաղաձայնները, ուստի դրանք փոխառյալ բառերում չեն հանդիպում: Փոխատու լեզվում գործառում է մեկ կիսաշփական ձայնեղ բաղաձայն՝ j-ն, որը կիրառական յուրահատկություն չի ցուցաբերում. այն համապատասխանում է ջ-ին. **ջընրզել** «1.սպանել, 2.երկատել, մեջտեղից կիսել» (janaāza «հուղարկավորություն»), **աջբատես** «1.դժբախտ, 2.ձախորդ, 3.չափազանց տգեղ» (ʿajīb «1.զարմանալի, 2.տարօրինակ») և այլն: Շփական բաղաձայնների ենթահամակարգում ուշագրավ է արաբերենի ց-ի հնչյունափոխությունը ըստ Ապարանի

⁹ Տե՛ս **Ք.Մադաթյան**, *նշվ. աշխ.*, էջ 31:

շրջանի խոսվածքների հնչյունական օրենքների, որին արդեն անդրադարձել ենք և *f* հնչյունի պահպանումը փոխառյալ այս դեպքում՝ նաև արաբերեն բառերում. **ֆուլան** «այսինչ, ոմն ոք» (fulān «այսինչ անձը») և այլն: Չայնոթյունների շարքից առանձնահատուկ է *p*-ի՝ *ը* ձայնավորային հենարանով գործածումը մի քանի փոխառյալ բառերում՝ **ըռէհան** (rihān): Մյուս դեպքերում արաբերեն ձայնորդները համապատասխանում են խոսվածքների համապատասխան հնչյուններին:

Արագածոտնի մարզի Ապարանի շրջանի դիտարկվող բարբառային միավորներին խորթ է կրկնակ բաղաձայնների գործածությունը¹⁰: Արաբերենին խիստ բնորոշ կրկնակ բաղաձայններին այս խոսվածքներում համապատասխանում է մեկը՝ **խըսա** «գրույց» (qisṣa «առակ, գրույց, պատմություն»), **թըմել** «1.լրացնել, 2.մեռնել» (tāmm «ամբողջական, ավարտուն») և այլն:

Ինչ վերաբերում է ձայնավորական համակարգին, ապա գրական արաբերենում առկա են երեք՝ *a*, *i*, *u* կարճ ձայնավորներ և նրանց երկար համարժեքները: Երկար ձայնավորները Ապարանի շրջանի խոսվածքներում, ինչպես հայերեն մյուս բարբառային միավորներում և գրական հայերենում որևէ կերպ չեն տարբերակվում՝ **մալ** «տավար» (māl «1.ունեցվածք, 2.ապրանք»): Նկատելի է, որ արաբերենի ձայնավորական համակարգը, ի տարբերություն բաղաձայնականի, առավել շատ է հնչյունափոխվել, համապատասխանել խոսվածքների հնչարտաբերական առանձնահատկություններին: Առանձնացնենք հետևյալ օրինաչափությունները: Արաբերենի *a* ձայնավորը սակավ դեպքերում անփոփոխ պահպանվում և համապատասխանում է խոսվածքների համապատասխան ձայնավորին՝ **վախտ** «ժամանակ» (waqt), **վազիր** (wazīr), **խաբար** «լուր, տեղեկություն» (xabar) և այլն: Մի քանի բառերում՝ **նըխշ** «նախշ», **թըմել** «1.լրացնել, 2.մեռնել», իսկ հատկապես՝ փոխառյալ բաղադրիչով կազմված բազմավանկ բառերում,

¹⁰ Տե՛ս **Ք.Մադաթյան**, *նշվ. աշխ.*, էջ 46:

որտեղ մեկից ավելի *a* կա, մեկն առնվազը վերածվում է *ը*-ի՝ **խաբբրբեր** «լրաբեր» - *xabar* «լուր, տեղեկություն», **ախմըխնալ** «հիմարանալ», **հալըլել** «մաքրել, արժանի անել», **ջընըզել** «1.սպանել, 2.երկատել, մեջտեղից կիսել»: Սակայն եթե բազմավանկ փոխառյալ բառը բառակազմության չի ենթարկվել, *ա*-ն պահպանվում է՝ **խալմախալ** «աղմուկ, լեզվակոխիվ», **մասալա** «առակ» և այլն:

Ապարանի շրջանի մի շարք խոսվածքներում *h* և *ni* ձայնավորները քիչ են փոփոխությունների ենթարկվել. ինչպես նշվում է՝ դրանք առանձին դեպքեր են¹¹: Օրինաչափ է, որ փոխառյալ բառերում ևս այդ ձայնավորները հաճախ չեն հնչյունափոխվել. **քասիբ** «աղբառ» (*kāsib* «շահող, վաստակող»), **վազիր** «վեզիր» (*wazīr*), **հէկիմ** «ժողովրդական բժիշկ» (*hakīm*), **յանի թե** «իբր թե» (*ya'nī*), **խումաշ** «կերպաս» (*qumāš*) և այլն: Մի քանի բառերում, սակայն, առկա է *u>o* անցում. **քոխ** «1.մառան, 2.աղբատիկ խրճիթ» (*kūx*), **մոլա** «մահմեդական կրոնավոր՝ մուլա» (*mulla*) և այլն:

Ինչ վերաբերում է բառակազմությանը, ապա Ապարանի շրջանի բարբառային միավորներում բառակազմական կարևոր միջոց է ածանցումը. խոսվածքները հարուստ են վերջածնցներով, որոնց գերակշիռ մասը հայերենին բնորոշ ածանցներ են¹²: Փոխառյալ ածանցների մեջ արաբերեն ծագում ունեցողներ չկան: Այս խոսվածքներում կիրառվող, փոխառյալ հիմնական ձևույթ + հայերենի (բարբառային) բառակազմական ձևույթ կադապարով կազմվել են ածանցավոր մի շարք բառեր: Օրինակ՝ **ան-ֆայմ** «անհասկացող» (*fahm* «հասկացողություն, միտք»), **ջըհէլ- ուտէն** «երիտասարդություն» (*jāhil* «տգետ, անուս»), **խարիբ-ուտէն** «օտարություն» (*garīb* «պանդուխտ, օտար»), **հէու-ող** «բարկացկոտ, ջղային», **նըխշ-ուն** «1.նախշավոր, 2.գեղեցիկ» (*naqš* «զարդանախշ») և այլն: Դրանց թիվը, սակայն, շատ չէ:

¹¹ Նույնը, էջ 11-13:

¹² Տե՛ս **Ք.Մադաթյան**, *նշվ. աշխ.*, էջ 47-49:

Արագածոտնի մարզի վերոնշյալ խոսվածքներում հանդիպում են նաև բառաբարդման օրինաչափություններով, անհոդակապ կամ հոդակապով կազմված բարբառային այնպիսի բառեր, որոնց բաղադրիչներից մեկը փոխառյալ է, իսկ մյուսը՝ ոչ: Օրինակ՝ **խաբբր-բեր** «լուր բերող՝ լրաբեր» (xabar «լուր, տեղեկություն»), **քըն-հարամ** «քունը խանգարված» (harām «1.արգելված, 2.սուրբ, 3.ապօրինի»), **ազրգ-մեռ** «սիրելին մեռած» (‘azīz «փառավոր, սուրբ, մաքուր»), **առդ-ա-խըլիս** «արտը վարելը կամ հնձելը վերջացնելը» (xalaş «վերջ, ավարտ»), **աջբ-ա-տէս** «1.դրժբախտ, 2.ձախորդ, 3.չափազանց տգեղ» (‘ajīb «1.գարմանալի, 2.տարօրինակ»): Հարկ է նշել, սակայն, որ այսօրինակ կազմությունները սակավաթիվ են. սա պայմանավորված է բարբառային խոսքի առանձնահատկություններով:

Արագածոտնի շրջանի ուսումնասիրվող խոսվածքներում բազմաթիվ են նույնանիշ բառերը, որոնց մի մասն առաջացել է բարբառային և փոխառյալ բառերի զուգահեռ կիրառության հետևանքով: Օրինակ՝ **պաղրաստ-հազրբ**, **լըրիվ-թամամ**, **ժամացույց-սըհատ**, **գերի-հէսիր**, **վերճանալ-խըլըսել** և այլն:

Արագածոտնի մարզի խնդրո առարկա խոսվածքներում կիրառություն ունեն նաև արաբերեն փոխառյալ բաղադրիչով կազմված պարզ և ածանցավոր բայերը, որոնցից են՝ **հազր-ել** «պատրաստել, նախապատրաստել» (hādir «1.ընթացիկ, 2.պատրաստ»), **խըռբ-ել** «փչացնել» (xarāb «ավերված, փչացած»), **հալըլ-ել** «մաքրել, արժանի անել» (halal «թույլատրված, օրինական»), **հարմ-ել** «կեղտոտել, բաժին չլինել» (harām «1.արգելված, 2.սուրբ, 3.ապօրինի»), **ֆայմ-ել** «կռահել, հասկանալ» (fahm «հասկացողություն, միտք»), **ժըղլ-ել** «զբաղվել (զրույցով, խոդով և այլն)» (şugl «զբաղմունք»), **խըմը-ել** «ընդարմանալ, հանգստանալ» (xumār «հարբեցությանը հաջորդող թմրությունը, 2.զարթ-խում»), **ջընըզ-ել** «1.սպանել, 2.երկատել, մեջտեղից կիսել» (janaāza «հուղարկավորություն»), **թըմ-ել** «1.լրացնել, 2.մեռնել» (tāmm «ամբողջական, ավարտուն»), **թամըմ-ել** «լրացնել, ամբողջացնել», **ախմըխ-ն-ալ**

«հիմարանալ» (ʾahmaq «հիմար, ապուշ»), **ջը(հ)է-ն-ալ** «երիտասարդանալ» (jāhil «տղետ, անուս»), **խարիք-ն-ալ** «օտարանալ» (ḡarīb «պանդուխտ, օտար»), **խայիմ-ն-ալ** «ամրանալ» (qāʾim «1.կանգուն, 2.ամուր»), **հէսու-օդ-էլ** «բարկանալ, ջղայնանալ» (ḥarās), **նըշխ-էլ** «զարդանկարել» (naqš «զարդանախշ») և այլն:

Պարզ և անանցավոր բայերից բացի, խոսվածքներում գործածվում են սակավաթիվ բայական հարադրություններ: Որպես հարադիրներ՝ հիմնականում հանդես են գալիս արաբերենից փոխառյալ գոյականներ՝ **խարաք էնէլ** (էնէլ < անէլ) «փչացնել» (xarāb), **խաբար էդնէլ** (էդնէլ < լինէլ) «խմանալ, լսել» (xabar «լուր, տեղեկություն»), **հաբամ էդնէլ** «չարժանանալ, չվայելել» (ḥarām «1.արգելված, 2.սուրբ, 3.ապօրինի»), **հալալ էդնէլ** «արժանի լինել, վայելել» (halal «թույլատրված, օրինական»), **հազրր կայնէլ** «պատրաստ կանգնել» (ḥādir «1.ընթացիկ, 2.պատրաստ»), **խատրին կըբնիլ** «նեղացնել» (xāfir «1.ակնածանք, 2.որպիսության կենաց») և այլն:

Արաբերեն փոխառություններն իմաստաթեմատիկ առումով առավելապես բուսանուններ են, առտնին գործածության իրեր, գործիքներ, առօրյա հաղորդակցության հետ առնչվող բառեր: Թեև նշվում է, որ այդ բառերը փոխառվել են արաբական տիրապետության ժամանակ¹³, սակայն դրանց մի մասն էլ Ապարանի շրջանի խոսվածքներին անցել է ավելի ուշ շրջանում, միջնորդավորված (թուրքերենի և պարսկերենի միջոցով) եղանակով: Բառերի մի մասը (*նարինջ, մկրատ, լօբի*) ժամանակի ընթացքում սկսել է չդիտվել որպես օտար, սակայն հիմնականում դրանց՝ այլ լեզվի պատկանելը, հատկապես հայերեն բարբառային ձևի համարժեքի առկայության պարագայում այնուամենայնիվ գիտակցվում է: Արաբերենից փոխառված բառաշերտը հիմնական հատկանիշներով ենթարկվում է Ապարանի շրջանի խոսվածքների հնչյունական և բառակազմական

¹³Տե՛ս Զ.Մադաթյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 60:

օրինաչափություններին: Դիտվող շեղումները պայմանավորված են տարբեր ժամանակներում փոխառված, միջնորդավորված լինելու, միջնորդ լեզվի ազդեցությունները ևս կրելու հանգամանքներով:

Sona Mikaelyan.*The Layer of Arabic Loanwords in the Dialectal Units of Aragatsotn Region* .The article examines the vocabulary of Arabic loanwords in the dialectal units of Aragatsotn Region according to the speeches of a number of villages in the district of Aparan. The study shows that this word layer is mainly subject to the phonetic and word-formation patterns of the Aparan speech. The observed exceptions are due to the various circumstances of borrowing process — different periods of time, through and influenced by a source language.

**ՀԱՅԵՐԵՆ-ՈՒՐԱՐՏԵՐԵՆ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ
ՇՈՒՐՋ**

Գ. Ջահուկյանի հայերենագիտական ժառանգության մեջ ուրույն տեղ են զբաղեցնում հայերենի համեմատական ուսումնասիրության և հնդեվրոպաբանությանն առնչվող բազմաթիվ հարցեր: Դրանց հիմքում հնդեվրոպական, խուռա-ուրարտական և կովկասյան լեզուների փոխհարաբերության քննությունն է, նաև՝ այդ լեզվաընտանիքների միջև գոյություն ունեցող հեռավոր ցեղակցության կապերի բացահայտումը: Ճշտելով հայերենի դիրքը հնագույն լեզուների շարքում՝ Գ. Ջահուկյանը ընդլայնում է հայերենի համեմատական քերականության շրջանակները: Նրա մի շարք աշխատություններ նվիրված են հայերենի և Բալկանյան թերակղզու ու Փոքր Ասիայի հնդեվրոպական հին լեզուների փոխհարաբերությանը: «Հայերենի և Բալկանյան թերակղզու ու Փոքր Ասիայի հնդեվրոպական հին լեզուների ոչ-ծագումնային զուգադիպությունների ուսումնասիրությունը,-գրում է գիտնականը,- խիստ կարևոր նյութ է տալիս ոչ միայն հայոց լեզվի, այլև հենց այդ լեզուների պատմության համար»¹: Հայերենի տարածքային դիրքի ճշգրտմանը զուգընթաց Գ. Ջահուկյանը հանգամանալից քննության է ենթարկում հայերենի և Առաջավոր Ասիայի հնդեվրոպական և ոչ հնդեվրոպական լեզուների առնչությունները՝ հստակ տարբերակելով դրանց միջև եղած ծագումնաբանական ընդհանրությունները փոխառություններից և այլ

¹Գ. Ջահուկյան, *Հայերենը և հնդեվրոպական հին լեզուները*, Երևան, 1970, էջ 164:

կարգի ազդեցություններից: Այս տեսանկյունից առանձնանում են հայերենի և ուրարտերենի, հայերենի և հայասերենի, հայերենի և այլ հնագույն լեզուների ծագումնաբանական ընդհանրություններին նվիրված հետազոտությունները՝ ընդգծելով այն խորը ազդեցությունը և ցեղակցական ու ժառանգորդական կապը, որ ունեցել են հայասերենը և ուրարտերենը հայերենի բառապաշարի վրա: Այդ լեզուներով վկայված բառերի հետազոտությունը և հայերենի հետ հնարավոր ընդհանրությունների բացահայտումը բացառիկ կարևոր նշանակություն ունի հայերենի կազմավորման ընթացքի, այդ լեզուները կրող ժողովուրդների մշակութային տարբեր շերտերի վերականգնման համար: Պետք է փաստել, որ ամենևին սահմանափակ չեն ուրարտագիտությանը մատուցած Գ. Զահուկյանի ծառայությունները: Մեկ հոդվածի շրջանակներում, բնականաբար, անհնարին է անդրադառնել ականավոր գիտնականի՝ ուրարտագիտությանը վերաբերող աշխատանքներում արծարծված բոլոր հարցերին: Այդ պատճառով սահմանափակվել ենք սոսկ այն կարևորագույն նորույթներով, որոնք նպաստել են ուրարտագիտության առաջընթացին:

Հայ-ուրարտական լեզվական առնչություններն արտացոլված են հեղինակի՝ ինչպես գիտական հանդեսներում տպագրված հոդվածներում, այնպես էլ մենագրություններում: Գ. Զահուկյանը ուրարտերենի աղբյուրներին անդրադառնում է հայերենի և խեթա-լուվական լեզուների բառային զուգադիպումները քննելիս², հայերենի և փոյուգերենի մերձավոր ցեղակցության հարցերին անդրդառնալիս³,

²Տե՛ս Գ. Զահուկյան, *Հայերենի և խեթա-լուվական լեզուների բառային կազմի ծագումային զուգադիպումները*, ՊԲՀ, 1967, N 4:

³Տե՛ս Գ. Զահուկյան, *Հայերենը և փոյուգերենը*, ՊԲՀ, 1968, N 3:

իսկ «Ուրարտերենը և հնդեվրոպական լեզուները» հետազոտության մեջ, բացահայտելով ուրարտերենի բառապաշարում և քերականական կառուցվածքում առկա հնդեվրոպական տարրերը, եզրակացնում է, որ ուրարտերենը ակնհայտ ցեղակցական կապերի մեջ է եղել հնդեվրոպական լեզուների հետ⁴։ Գ. Ջահուկյանը զարգացնում, ամրողացնում և նոր որակ է հաղորդում ուրարտերենի նախորդ հետազոտողների (Կ. Լեման-Հաուպտ, Պ. Կրեչմեր, Ռ. Այսլեր, Ա. Մորտման, Ֆ. Շուլց, Հ. Սանդալյան, Ա. Սեյս, Հ. Հյուբշման, Գ. Մելիքիշվիլի, Բ. Նիկոլսկի, Բ. Պիոտրովսկի, Ի. Դյակոնով, Հ. Աճառյան, Գ. Ղափանցյան) տեսակետներին՝ փորձելով ուրարտերենում հնդեվրոպական լեզուներին բնորոշ առանձնահատկությունները բացատրել հնդեվրոպական և (ոչ միայն) լեզուների ազդեցությամբ։ Հետագա ուսումնասիրություններում, սակայն, հեղինակը նոր որակի այնքան շատ հնդեվրոպական տարրեր է բացահայտում, որ դրանք այլևս չեն կարող դիտվել որպես փոխառություն կամ բացատրվել միայն ենթաշերտային ազդեցությամբ⁵։

Սեպագիր արձանագրությունների մասին առաջինը արձանագրել է Մ. Խորենացին։ Պատմահոր վկայությունը վերաբերում է Վանա լճի արևելյան ափին Շամիրամի շինարարական գործերին։ «Իսկ ընդդեմ արեգական կողմն անձաւին, ուր եւ ոչ գիծ մի երկաթով այժմ վերագրել որ կարէ, զայսպիսի կարծրութիւն նւթոյ պէս պէս տաճարս եւ սենեակս օթից եւ տունս զանձուց եւ վիհս երկարս, ոչ գիտէ որ, թէ որպիսեաց իրաց պատրաստութիւն հրաշակերտեաց։ Իսկ զամենայն երեսս քարին իբրեւ գրչաւ զմոմ հարթեալ՝ բազում գիրս ի նմա գրեաց, որոյ հայեցուածն միայն զամենայն որ ի զարմանս տաճէ։ Եւ

⁴Տե՛ս Գ. Джаукян, *Урартский и индоевропейские языки*, Ереван, 1963, с. 146.

⁵Տե՛ս Գ. Джаукян, там же, с. 141.

ոչ միայն այս, այլ եւ ի բազում տեղիս յաշխարհին Հայոց արձանս հաստատեալ, նովին գրով հաստատէր»⁶: Ուրարտացիները ասորական աղբյուրներում հիշատակվում են դեռևս Ք.ա. 13-րդ դարից, իսկ Ուրարտական արձանագրությունների լեզվի վերծանման ժամանակաշրջանը վերաբերում է 19-րդ դարին⁷:

Հայաստանին վերաբերող կարևոր տեղեկություններ է ընձեռում նաև Դարեհ Ա-ի թողած Բիհիսթունի հանրահայտ արձանագրությունը: Այն սեպագիր է՝ գրված երեք լեզուներով՝ հին պարսկերեն, էլամերեն, բաբելերեն, որտեղ Հայաստանը վկայված է երեք տարբեր անուններով. հին պարսկերեն՝ **Armina** (**Արմինա**), էլամերեն՝ **Harminuša** (**Հարմինույա**) և բաբելերեն՝ **Uraštu** (**Ուրաշտու**), որը ասուրերեն **Urartu** -ի բաբելական տարբերակն է: Ընդ որում՝ ուրարտացիներն իրենց կոչել են **biainli**, իսկ երկիրը՝ **Biaina**: Այդ անունը պահպանվել է **Վան** (սեռ. հուլ.*Վանայ*), իսկ **Urartu**-ն՝ **Այրարատ** անվանումներում⁸:

Գ. Ջահուկյանը գրում է, որ ուրարտացիների դարավոր համակեցությունը հայերի հետ, նրանց ձուլվելը որոշակի հիմքեր էին նախ՝ փոխառությունների, ապա՝ առշերտային, այնուհետև՝ ենթաշերտային ազդեցության համար⁹: Ուրարտական ազդեցությունը

⁶**Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն Հայոց**, Տփղիս, 1913, էջ 54: Ընդ որում՝ Ուրատուի պատմությանը, ուրարտական մշակույթին և լեզվին վերաբերող բոլոր հետազոտություններում մասնագետներն առաջին հերթին նշում են Պատմահոր հենց այս վկայությունը:

⁷Տե՛ս **Բ. Առաքելյան**, *Ուրարտուն և հայ ժողովրդի կազմավորումը*, Երևան, 1988, էջ 8-9:

⁸Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն: Նախագրային ժամանակաշրջան*, Երևան, 1987, էջ 427:

⁹Նույն տեղում:

դրսևորվում է ոչ միայն բառապաշարի և քերականական որոշ առանձնահատկություններում, ինչպես՝ եզակի թվում **ի** հոլովման առկայությունը, հոգնակի թվում հոլովման **ա**-ով հիմքերի գերակշռությունը, **ն-ով** հիմքերի առատությունը, **ք** հոգնակիակերտ ձևային կայունացումը, այլև՝ հայերենի հնչյունական համակարգում, ինչպես՝ վերջընթեր շեշտի առկայությունը, որը հանգեցնում է վերջնական ձայնավորների թուլացմանն ու անկմանը փակ և բաց վանկերում, հարավ-արևելյան բարբառներում **հ-ի խ** արտասանությունը և այլն¹⁰:

Հայերենի և ուրարտերենի լեզվական առնչություններում Գ. Ջահուկյանն առանձնացնում է ուրարտերենից փոխառյալ բառերի շերտ, որոնք վերաբերում են ռազմական արշավանքներին, ջրանցքների կառուցման աշխատանքներին, կրոնական ծեսերին, զոհաբերություններին: Դրանք հարյուրից ավելի բառեր են, որոնք իմաստով և արտասանությամբ նույնանում են հայերենում գործածվող բառերին: Օրինակ՝

Arsibi (արծիվի) - արծիվ

Bause (բաուսե) – բան, խոսք, ասելիք, նաև՝ բան-բաս

Gie (գիե) – գինու մառան, վիհ, խոր փոս

Tase (տասե) – ընծա, տուրք

Edi (էդի) – տալ, հանձնել, ետ-ետու/տվեց, տվեցի

Kuri (կուրի) – ոտք, կուռ՝ ձեռք

Tur (տու) – փշրել, ոչնչացնել, խփել

Gargarani (գառգառանի) – գրահ, պաշտպանական միջոց, անառիկ բերդ

¹⁰Տե՛ս Գ. Джаукян, *Урартский и индоевропейские языки*, Ереван, с.147.

ՆՈՒՋ ՆԻ Հայոց լեզվի պատմություն, էջ 427-428:

Garini (գառինի) – բերդ, Գառնի, ամրոց
Kurunie (կուռունիե) – հզոր, ամրակուռ, կռել, կոփել
Tek-teku (թեկ-թեկու) – գետին տապալել, թեք-թեքել,
խոնարհեցնել, ենթարկել

Seri (շերի) – առանձնաբար, զգացմունքի հատուկ նվիրում, սեր
Suri (սուր) – զենք, սուր

Ushanu (ուշխանու) – շնորհել, պարգևել, նաև՝ նվեր տվող,
իշխան

Hu (խու) – իվել, գրավել, հեռացնել, նաև՝ հու անել

Ini (ինի) – այդ, այս

Isi (իսի) – այն¹¹:

Ուրարտերենը կարևոր դեր է կատարել հայերենի հատուկ անունների կազմավորման գործընթացում: Ըստ Գ. Զահուկյանի՝ Հայաստանի շատ տեղանունների հիմքում ուրարտական հասարակ անուններն են: Առավել քան խոստով է **Գառնի** տեղանվան նրա ստուգաբանությունը: Մասնագետները թեպետ Գառնի ամրոցի և տաճարի կառուցումը վերագրում են 2-3-րդ դարերին, սակայն, ըստ լեզվաբանի, **Գառնի** անվանումը գոյություն է ունեցել շատ ավելի վաղ, քան ենթադրվող ժամանաշրջանը, և «ամենայն հավանա-կանությամբ անունը ծագում է ուրարտերեն **garini** «բերդ, ամրոց» բառից, որ մեկ անգամ հանդիպում է գործածված Արգիշտի I թագավորի Խորխորյան տարեգրության մեջ»¹²: Ինչ վերաբերում է gar(i)ni բառում i ձայնավորի անկմանը, ապա ըստ Հյուբշմանի՝ հայերենի համար դա օրինաչափ երևույթ է և ավարտվել է 2-3-րդ դարերում: Այդ ամենը հիմք է տալիս

¹¹Г. Джаукян, Взаимоотношение индоевропейских, хурритско-урартских и кавказских языков, Ереван, 1967, с.18-53.

¹²Գ. Զահուկյան, *Ստուգաբանություններ*, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1963, N 4, էջ 96:

Գ□ Ջահուկյանին եզրակացնելու, որ «Գառնիում բերդ գոյություն է ունեցել դեռևս ուրարտական ժամանակներում»¹³: Պետք է նշել, որ **garini** - **garni** անվանումներից բացի հետազոտողները նշում են նաև **giarniani** տարբերակը, իսկ բառի **ia** բաղադրիչը համարում են տեղի խոսվածքի հատկանիշ¹⁴: Գ□ Ջահուկյանը ուրարտական ծագում է վերագրում նաև **Կարբի** տեղանվանը՝ բխեցնելով **qarbi(e)**՝ «ժայռ» հասարակ անունից¹⁵:

Ուրարտերենի հետքեր կան նաև հայերենում -*եւան*-ով վերջացող տեղանուններում, որտեղ պահպանվել է ուրարտերեն **ebani** «երկիր» բառը՝ բաղարկված իրանական ծագում ունեցող **աւան** (պրթ□ āvān) և **վան** (իրան□ vān) բառերով, ինչպես՝ Նախճ(ա)վան¹⁶:

Գ□ Ջահուկյանը առանձնացնում է նաև հատուկ անուններում կիրառվող ածանցներ, որոնք ուրարտական ծագում ունեն, օրինակ՝ -*նի*՝ **Բջնի**, **Գառնի**, **Մուղնի**, -*եան*(*p*)՝ **Աբեղեան(p)**, **Ախուրեան**, **Բասեան**, -*ունի*՝ **Բժնունի(p)**, **Խոռխոռունի(p)**¹⁷: -*Ունի*-ով վերջացող շատ տոհմանուններ կամ նախարարական տների անվանումներ, որոնք -*p* հոգնակերտով տեղանվանական արժեք ունեն, թեպետ սերում են ուրարտական շրջանից, այնուհանդերձ -*ունի* ձևությամբ տարածված է նաև իրանական ծագման հիմքերի վրա՝ **Բագրատունի**, **Պահլավունի(p)**, **Տրդատունի(p)** և այլն: Ջահուկյանն իրավացիորեն նշում է, որ *ունի*-ով մեր տեղանուններից շատերը ուշ շրջանի կազմություններ են, համաբանություններ կամ հին շրջանի անունների ձևափոխություններ՝ **Վահունի**, **Տրունի**, **Որդունի**, **Սահակունի**, **Մաղխագունի** և այլն:

¹³Նույն տեղում:

¹⁴Տե՛ս **Н. Арутюнян**, *Будинили*, Ереван, 1970, с. 427-428.

¹⁵Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն*: Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 440:

¹⁶Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, նշվ. աշխ., էջ 443:

¹⁷Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, նշվ. աշխ., էջ 441-442:

Ուրարտական ծագում ունի նաև բուսանուններ կազմող *-ենի* ածանցը՝ **խնձորենի, նոնենի, թզենի, թթենի** և այլն:

Անդրադառնալով հայերեն «հովիտ» բաղադրիչով կազմություններին՝ Գ. Զահուկյանը ընդհանրություններ է նկատում ուրարտերեն *hubi-ի* հետ և նշում, որ հայերենում «հովիտ»-ով կազմված տեղանունները հիմնականում ուրարտական շրջանից են և մասամբ ուրարտական ծագում ունեն: Օրինակ՝ Վասպուրականում՝ **Աղի-ովիտ, Արձիշակ-ովիտ, Կոզ-ովիտ, Մոկքում՝ Արգաստ-ովիտ, Ծոփքում՝ Բալա-հովիտ**: Որպես ապացույց՝ նշում է դրանց աշխարհագրական դիրքը, օրինակ՝ **Աղիովիտ**-ը տեղադրմամբ համապատասխանում է ուրարտական **Alia**-ին (հմմտ.՝ Աղի գետանունը), ուրարտական **Turasini hibi**-ին՝ հայկական **Տուարածատափին**: Գ. Զահուկյանը եզրակացնում է, որ **Արգաստ-ովիտ**անվան առաջին բաղադրիչը ծագում է **Argišti**անունից, և **Argišti**-ն էլ ենթադրվում է Արձեշ քաղաքի անվան մեջ¹⁸:

Ի դեպ, հիշյալ ընդհանրությունները արգասիք են պատմական այն հանրահայտ իրողության, որ հնդեվրոպալեզու հայերը վաղուց ապրել են Ուրարտուի տարածքում և շրջակա երկրներում¹⁹: Ուստի ամեննին պատահական չէ ուրարտերեն բառերի առկայությունը հայերենում և հակառակը՝ հայերեն բառաշերտը ուրարտերենում:

Անշուշտ, միշտ չէ, որ տեղանունների ընդհանրությունը կամ հարատևությունը վկայում է լեզուների ազգակցական կապի մասին, բայց ուրարտա-հայկական առնչությունները այդ տեսանկյունից քաջապատասխանաբար խոսում են:

¹⁸Տե՛ս Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., 442-443:

¹⁹Տե՛ս Կ. Գամկրելիձե, Բ. Իվանով, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, I—II, Тбилиси, 1984.

Գ□ Ջահուկյանի՝ իբրև խոհուն գիտնականի բնորոշ հատկանիշներից է այն, որ նա երբեք կանգ չի առնում արդեն արծարծված մի տեսակետի վրա և պարբերաբար անդրադառնում է իր կողմից նախկինում արդեն իսկ քննած իրողություններին: Այդ տեսանկյունից հատկանշական են ուրարտական, հատկապես Մեերի դռան արձանագրություններում վկայված շուրջ հինգ տասնյակից ավելի դիցանունների դիտարկումները²⁰: Առանձնացնելով տարբեր հետազոտողների կողմից նշած դիցանունների կազմության որոշ առանձնահատկություններ՝ գիտնականը ուշադրություն է դարձնում՝ ա) **ā** ածանցի հաճախադեպ գործածությանը՝ **Adiā, Adarutā, Arsīmela, Anapša** և այլն, բ) ուրարտերեն **-ini** ստացական ածանցով կազմություններին՝ **Alaptušini, Diduaini, Irmušini** և այլն, գ) **n** հոդի և հոգնակի սեռական-տրականի **-aye** վերջավորության կիրառությանը **Ainaʔe, Inuanaʔe** բառերում: Գ□ Ջահուկյանը նկատում է, որ **Ai**-երը հայերի անվանումն է, իսկ որպես այերի Աստված ենթադրվում է Հայկը, ուստի **Ainaʔe** նշանակում է «այերի կամ հայերի Աստծուն», իսկ **Inuanaʔe**՝ «ինուաների Աստծուն»²¹:

Մեծ լեզվաբանը նշում է նաև երեք սկզբունք, որոնցով անհրաժեշտ է առաջնորդվել ուրարտերեն բառի հայկական ծագումն ապացուցելու համար□«1) ուրարտերեն բառի հնչյունական կերպարանքը պիտի ճշտորեն համապատասխանի պահպանված հայերեն բառի՝ ուրարտերենի ժամանակի համար վերականգնվող հնչյունական կերպարանքին, այսինքն՝ լիովին բխի հայերենի հնչյունական օրենքներից և օղակ լինի վերականգնվող հնդեվրոպական

²⁰Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, *Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում*, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1986, N 1:

²¹Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ, էջ 46:

նախաձևի և հայերենի բառաձևի միջև. 2) հայերեն բառի համար վերականգնվող իմաստը պետք է համապատասխանի ուրարտերեն բառի կոնտեքստային իմաստին (իմաստներին) կամ նախնական լինի ուրարտական համապատասխան բառի իմաստի նկատմամբ (ուրարտական բառի իմաստը պետք է ածանցելի լինի նրանից և ոչ հակառակը). 3) այն դեպքում, երբ ուրարտերենի պահպանած հայերեն բառը հայերենի հայտնի վիճակում չի պահպանվել, այն պետք է հայերենի հնչյունական օրենքներով բխի հնդեվրոպական համապատասխան նախաձևից և հավաստիորեն վերականգնվի սրանով»²²: Նման մեթոդների կիրառությամբ ստուգաբանելով դիցանունները՝ Գ. Զահուկյանը հավաստիորեն նշում է ոչ միայն ուրարտերենից հայերենի, այլև հայերենից ուրարտերենի կատարած փոխառությունները: Դա վկայում է այն փաստի մասին, որ ուրարտական արձանագրություններում կան հայկական ցեղերի կողմից պաշտվող և մասամբ նաև ընդհանուր բնույթ կրող աստվածներ, իսկ դիցանուններում հնարավոր է բացահայտել հայերեն բառերով և արմատներով մեկնվող որոշակի բառաշերտ²³:

Հայերենագիտության համար կարևոր նշանակություն ունի տեղանունների ուրարտերեն տառադարձության և դրանց հայերեն համարժեքների համեմատությունը, որը որոշակի օրինաչափություններ է բացահայտում հայերեն-ուրարտերեն լեզվական առնչությունների քննության հարցում: Խոսքը վերաբերում է հատկապես հատուկ և հասարակ անունների ուրատա-հայկական հնչյունական համապատասխանություններին²⁴: Իրեն բնորոշ

²²Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 47:

²³Նույն տեղում:

²⁴Տե՛ս Գ. Զահուկյան, *Հայոց լեզվի պատմություն*, էջ 430-431:

գիտական բարեխղճությամբ և բժախնդրությամբ Գ. Զահուկյանը նշում է ամենահավաստի զուգադիպությունները և փաստում, որ այդ աստիճանի նույնությունը չէր կարող ազդեցության հետևանք լինել: «Կան հայ-ուրարտական բառային մի շարք զուգադիպումներ,- նշում է գիտնականը,- որոնց դեպքում դժվար է որոշակի ընտրություն կատարել հայերեն (երբեմն էլ ուրարտերեն) բառերի բնիկ, թե փոխառյալ լինելու հնարավոր ենթադրությունների միջև»²⁵: Այդուհանդերձ, ցուցաբերելով մեծ զգուշավորություն և խուսափելով միակողմանի բացատրություններից՝ լեզվաբանը եզրակացնում է, որ հայերենի բառապաշարում ուրարտերենի և ուրարտերենում հայերեն բառերի առկայությունը վկայում է այն վարկածի օգտին, որ Ուրարտու պետության մեջ երկար ժամանակ կողք կողքի ապրել են հայկական ցեղեր, որոնք, հավանաբար, աչքի ընկնող դեր են կատարել ուրարտական պետության կյանքում²⁶:

Ուրարտուի լեզվի և բառապաշարի հետազոտության ոլորտում մեծ լեզվաբանի դիտարկումները չեն սահմանափակվում նշած փաստերով: Նրա աշխատանքներում կան նաև նոր այլ մեկնություններ ու ստուգաբանություններ: Խոսքը վերաբերում է ուրարտական արձանագրությունների և դրանց առանձին հատվածների սկզբում տրված կադապարային բանաձևերի քննությանը: Երկար տարիներ նվիրելով այդ արձանագրությունների լեզվի ուսումնասիրությանը՝ մեծ հայագետը նշում է ուրարտերեն և հայերեն բառերի ծագումնային ակնհայտ ընդհանրություններ: Նկատում է, որ ուրարտերեն բառերի գործածությունը համընկնում է հայերեն բառերի իմաստային տարբեր դրսևորումներին: Մեծ լեզվաբանի ուշագրավ եզրակացությունն այն է,

²⁵ Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ. , էջ 432:

²⁶ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, նշվ. աշխ. , էջ 444:

որ ուրարտական արձանագրությունների կադապարային բանաձևերի բառապաշարն ու քերականական կառուցվածքը հնարավոր է մեկնել հայերեն՝ դրանք համարելով հայոց լեզվի առաջին գրավոր տեքստերը: Այդ բանաձևերը հնարավորություն են տալիս կատարելու հայերենի նախագրաբարյան շրջանի բառային վերականգնումներ, պարզելու հետագա փոխառությունների բուն հայկական համարժեքները հնդեվրոպական նախաձևերի և ուրարտական կոչված արձանագրությունների ձևերի համեմատության հիման վրա²⁷:

Ո՛ր տեսանկյունից էլ փորձենք անդրադառնել հայ-ուրարտական լեզվական առնչություններին վերաբերող Գ□ Զահուկյանիեզրահանգումներին, միննույն է, դրանք ընդամիշտ գոյատևելու են ուրարտագիտության մեջ: Տասնյակ տարիների ընթացքում անխոնջ գիտնականի գրչով հղկվել ու ամբողջացել են հայերեն բառերի ու բառաձևերի սեպագրային արտահայտությունները: Չի բացառվում նաև, որ ուրարտական արձանագրություններում այսօր էլ լինեն բառեր ու բառաձևեր, որոնք ժամանակի ընթացքում մասնագետների կողմից տարբեր մեկնաբանությունների տեղիք տան:

Գ. Զահուկյանի ուսումնասիրությունները լուրջ ներդրում են հայերեն-ուրարտերեն լեզվական առնչությունների ուսումնասիրության ոլորտում: Կարծում ենք՝ դրանց կարելի է անդրադառնալ նաև առանձին ուսումնասիրությամբ:

Այսպիսով, ակնհայտ է, որ հայերեն-ուրարտերեն լեզվական առնչություններն ավելին են, քան փոխազդեցությունը: Ժամանակագրական, տարածքային, տեղանվանական, մշակութային և

²⁷Գ□ Զահուկյան, *Ուրարտական արձանագրությունների ներածական բանաձևերի հնարավոր հայկական բնույթի մասին*, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 1, 2000, էջ 124, 127-128:

լեզվական անառարկելի փաստերը վկայում են հոգուտ Ուրարտուի հայկականության:

Гаяне Мхитарян - К вопросу армяно-урартских языковых отношений.- В научных трудах Г. Джахукяна выделяются исследования, посвященные генеалогическим общностям армянского и урартского, армянского и хайасского, так же армянского и других древних языков, которые имеют большое значение для процесса формирования армянского языка, для восстановления различных культурных слоев народов, говорящих на этих языках.

Посвятив много лет изучению языка урартских надписей, великий ученый отмечает, что употребление урартских слов совпадает с различными семантическими проявлениями армянских слов. Г. Джахукян приходит к выводу, что лексика и строй клинописных формул имеют армянский характер, и их можно считать первыми письменными текстами армянского языка. Очевидно, что армяно-урартские языковые отношения - это больше, чем взаимодействие. Хронологические, территориальные, местные, топонимические, культурные и языковые факты бесспорно свидетельствуют в пользу армянственности Урарту.

Gayane Mkhitaryan - On the Issue of Armenian-Urartian Language Relations.- G. Jahukyan's scientific works highlight the research devoted to the genealogical similarities of Armenian and Urartian, Armenian and Hayasian, as well as Armenian and other ancient languages which are of great importance for the formation of the Armenian language, for restoration of various cultural layers of people speaking these languages.

Having devoted many years to studying the language of Urartian inscriptions the great scholar notes that the use of Urartian words coincides with various semantic manifestations of Armenian words. G. Jahukyan comes to the conclusion that the vocabulary and system of cuneiform formulas have an

Armenian character, and they can be considered to be the first written texts of the Armenian language. It is obvious that the Armenian-Urartian linguistic relations are more than interaction. There is no doubt that chronological, territorial, local, toponymic, cultural and linguistic facts testify in favor of the Armenianness of Urartu.

**ՃԱՀՈՒԿ-ՎԱՅՔԻ ՄԻՋԲԱՐԲԱՌԻՏԱՐԱԾՄԱՆ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՀՄԱՆՆԵՐԸ**

Մեր ուսումնասիրություններում Վայոց ձորի միջբարբառ ենք անվանել Վայոց ձորի և հյուսիսային Նախիջևանի տասնյակից ավելի տեղաբնիկ բնակավայրերի (Վայոց ձորի Արենի, Աղավնաձոր, Արփի, Գնդեվազ, Գնիշիկ, Խաչիկ, Կեչուտ, Հորս, Չիվա, Ռինդ, Վերին Ագնաբերդ և Նախիջևանի Ագնաբերդ և Օծով գյուղեր)՝ լեզվական սերտ առնչություններ կայացնող խոսվածքները¹, որոնք դասական բարբառագիտական աշխատանքներում համարվել են Արարատյան բարբառի խոսվածքներ՝ չնայած Հրաչյա Աճառյանը չի ընդգրկել ո՛չ Արարատյան, ո՛չ Արցախ-Սյունիքի, ո՛չ էլ որևէ այլ բարբառի տարածման սահմաններում²: Ուստի, միայն առանձին աշխատանքով ուսումնասիրությունը կարող էր վեր հանել խոսվածքում առկա բարբառային յուրօրինակ իրողությունները և ճշտել նրա դիրքը մերձակա բարբառների նկատմամբ:

Հայ բարբառների ուսումնասիրման բազմահատկանիշ վիճակագրական դասակարգման սկզբունքների կիրառմամբ պարզել ենք, որ Վայոց ձորի միջբարբառը միջակա դիրք է գրավում հայ բարբառների արևելյան խմբակցության հյուսիսարևելյան բարբառախմբի Արարատյան և Ջուղայի բարբառների միջև, հատկանիշներով փոքր-ինչ հեռացած է Արցախ-Սյունիքի (Ղարաբաղի) բարբառից: Այնուամենայնիվ, ելնելով

¹Ա. Վարդանյան, *Վայոցձորի միջբարբառը*, Ե., 2004:

²Հ. Աճառեան, *Հայբարբառագիտություն*, Էմինեանագագրական ժողովածու, հ. Բ, Մոսկուա-Նոր Նախիջևան, 1911, էջ 37, 61-62:

բարբառի տարածման հիմնական սահմաններից, այնանվանել ենք Վայոց ձորի միջբարբառ:

Այսօրվա վիճակով Վայոց ձորի միջբարբառընդգրկում է Հայաստանի Հանրապետության Վայոց ձորի մարզի վերոհիշյալ տասը գյուղերը, մասնակիորեն՝ նաև նույն մարզի Ջերմուկ քաղաքը և Եղեգիս գյուղը, այսինքն՝ մարզի բնակչության մոտ 20 տոկոսը: Բնակչության մնացած 80 տոկոսը հիմնականում խոսում էԽոյ-Սալմաստի խոսվածքներով:

Մինչև 1988 թվականը միջբարբառի տարածման սահմաններում էր նաև Նախիջևանի միակ խոշոր հայաբնակ բնակավայրը՝ պատմական Նախճավան գավառի Ազնաբերդ գյուղը, իսկ 1970-ականներին՝ նաև պատմական Ճահուկ գավառի Օծոփ գյուղը:

Ըստ ձևաբանական դասակարգման՝ միջբարբառը պատկանում է հայ բարբառների արևելյան խմբակցության «ուս» ճյուղին, ըստ հնչյունաբանական դասակարգման՝ ունի հպական բաղաձայնների երկաստիճան ձայնեղագուրկ համակարգ: Հնչյունական, քերականական, բառապաշարային և բառակազմական մի շարք առանձնահատկություններով հանդերձ՝ Վայոց ձորի խոսվածքն ընդհանուր գծեր է դրսևորում հարևան Արարատյան, Արցախ-Սյունիքի, Վասպուրականի բարբառների հետ:

Խոսվածքի և մերձակա բարբառների միջև աշխարհագրական և լեզվական մերձավորությունների համընկնման փաստը հաստատում է խոսվածքի տեղաբնիկ լինելու իրողությունը: Դա են հաստատում նաև Վայոց ձորի և հարակից տարածքների միջնադարյան վիմագիր արձանագրություն-

ներում³ն ձեռագրերի հիշատակարաններում⁴ արտացոլված բարբառային խոսքի որոշ հատկանիշներ: 14-15-րդ դարերի այդ հիշատակություններում բազմաթիվ բառեր ու բառակապակցություններ ակնհայտ աղերսներ ունեն ներկա խոսվածքի համապատասխան բառերի ու բառակապակցությունների հետ.

<i>Հիշատակություն</i>	<i>Խոսվածք</i>
Ձեռս թիլացաւ	Ծեռս թիլացալ
Շնհաւոր	Շընհալօր
Մէր չունի, Ա. քոյր ունի, էն էլ մեռաւ	Մէր չունիմ, մին քիւր ունիմ, էն էլ մեռաւ
Մինկով տուի	Մինկօվ տըվիմ
Գրում ի, մուկն ցեթեց	Կըլմ իմ, մուգը ցեթեց
Շապտէնն մէկ օր Ծակքարովն ջո տուի	Շապտէնը մին օր Ծակքարովը ճուր տըվիմ
Անծին յերինջ մորթեցի	Անծին հերինջ մօռ ^h թ(էց)իմ
Մատս մանկադով կտրել ի, հէնչանք կարացի գրել	Մադըս մանգ ^h էդօվ կըդրէլ իմ, ընչանք կարացիմ կըրէմ
Թէ չէ՝ նա վայ տուր	Թէ չէ՝ նա վայ տուր
Անծեռանալի	Անծեռանալի

³Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1893, էջ 145, 167: Գ. Մաթևոսյան, *Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները*, Ե., 2017, էջ 114:

⁴Ակնարկներ միջինգրական հայերենի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1973, էջ 39-40:

Խոսվածքի տեղաբնիկությունն է հաստատում նաև այն կրող քնակավայրերի անունների հնավանդության փաստը: Օրինակ՝ 13-րդ դարի պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Միսական» հայտնի աշխատության մեջ և եկեղեցու հարկացուցակներում առկա են **Գնշին** (Գնիշիկ), **Հորք** (Հորս), **Արենի**(Արենի),**Առփա** (Արփա), **Կեչուտ** (Կեչուտ), **Ըռեղի** (Ըիհնդ), **Գնդեվանք** (Գնդեվագ), **Ածափ** (Օծոփ), **Չուվա**, **Չիվա** (Չիվա)⁵ քնակավայրերը:

Վայոց ձորի միջնադարյան որոշ հատուկ անուններ, ի հաստատումն վերոհիշյալի, նույնպես խոսվածքի կնիքն են կրում: Որոշ հիշատակություններում, օրինակ, Բուրթեր անձնանունն ունի **Բուրթել** բարբառային ձևը (բարբառում՝ **Պուրթել**)⁶, Օրբելը՝**Ուրբել**⁷, Արատեսը՝**Արադես**⁸, Թանատի վանքը՝**Թանադավանք**⁹, Հրաշքաբերդը՝ **Հրշկաբերդ**¹⁰, ակնհայտորեն խոսվածքին հարազատ են նաև տեղանունների **Աջառագավիթ**, **Աղնջոց բերդ**, **Ըռեղի**, **Ըրվենք**, **Փշոնք**¹¹, **Աջողք**¹² և այլ ձևերը:

Ինչպես նկատվեց, հիշատակություններում առկա են միջբարբառին բնորոշինչունական և ձևաբանական հատկանիշներ արտացոլող բազմաթիվ օրինակներ՝ բառասկզբում ձայնեղի խլացում (ձեռք >**ծեռ**), **ոյ** երկբարբառի պարզեցում՝ **ոյ** >**ի** (թոյլ >**թիլ**),այերկբարբառի պարզեցում՝ **այ** >**է**(մայր >**մեր**, ցայտել >**ցեթիլ**),բառամիջում և բառավերջում խուլի

⁵**Ս. Օրբելյան**, *Մյունիքի պատմություն*, Երևան, 1986, էջ 290, 382, 383, 395-396:

⁶**Ղ. Ալիշան**, նշված աշխատանքը, էջ 96:

⁷ Նույն տեղում, էջ 97:

⁸ Նույն տեղում, էջ 143,144:

⁹ Նույն տեղում, էջ 119:

¹⁰**Կ. Մաթևոսյան**, նշված աշխատանքը, էջ 94:

¹¹**Ս. Օրբելյան**, նշված աշխատանքը, էջ 395-396:

¹²**Ղ. Ալիշան**, նշված աշխատանքը, էջ 97:

ձայնեղացում (Արատես >Արադէս, Թանատ >Թանադ), բարբառային որոշ հնագույն տարբերակներում բառասկզբի եհնչյունի դիմաց ա-խառկայություն (եղիձ>աղինջ), բ, ռթրթուն ձայնորդներից առաջ օ >ու հնչյունավոխություն (Օրբել >Ուրբել), բայի անցյալ անկատար ժամանակի օժանդակ բայի պարզեցում(գրում էի >գրում ի (կըրըմ ի(մ), ել լծորդությանբայի անցյալ կատարյալի ոչ ցոյական կազմություն (տվեցի >տուի (տըվի(մ) և այլն:

Արդեն նշվեց, որ Վայոց ձորի միջբարբառը անցյալում տարածված է եղել նաև Նախիջևանի տարածքում.տարածք,որը ընդգրկելովպատմականՀայաստանիՎասպուրականաշխարհիԳողթն և Նախճավան, ԱյրարատաշխարհիՇարուր, Սյունիքաշխարհի՝Ճահուկ և Երնջակգավառները, լինելով տարբերագագրականշրջաններիխաչմերուկ,բազմիցս ենթարկվելովբնակչությանգանգվածայինտեղաշարժերի,օժտված է եղել բարբառային խիստբազմազանությամբ:

1605 թվականին Շահ Աբբասի կազմակերպած բռնագաղթի հետևանքով գրեթե ամայանալուց, մի քանի տասնամյակ անց հայերի կողմից աստիճանաբար վերաբնակեցվելուց, ապա 1828 թվականին Արևելյան Հայաստանի կազմում Ռուսաստանին միանալուց հետո հայերի թիվը գերակշիռ դառնալուց հետո՝ 1918 թվականի վիճակով Նախիջևանի հայ բնակչության մեծմասըխոսումէր 1828 թվականից տարածքում հաստատված վերաբնակների՝ Խոյիև Մարաղայի բարբառներով:Ըստ որում, Խոյի բարբառով խոսում էր 33 բնակավայր, իսկ Մարաղայի բարբառով՝ 3 բնակավայր:Չնայած Նախիջևանի բնակչությանը վիճակված բազմաթիվ գանգվածայինտեղաշարժերին՝ տարածքում, այնուամենայնիվ, պահպանվելէիննաև տեղաբնիկբարբառներ.Ագուլխիբարբառով խոսում էր 7 բնակավայր, Ջուղայիբարբառով՝ 1 բնակավայր, Արարատյանբարբառով՝ 4 բնակավայր, Արցախ-Սյունիքիբարբառով՝ 7 բնակավայր, Հյուսիսային Գողթնի միջբարբառով՝ 6 բնակավայր, Ճահուկ-Վայքիմիջբարբառով՝վերոհիշյալ 2 բնակավայրերը: Բնակչության ներքին

տեղաշարժերի հետևանքով առաջացել էին նաև միջխոսվածքներ՝ Ջուլֆայի (Ջուղայի և Խոյի), Որդուարի (Ագուլիսի և Խոյի)¹³:

Նախքան շահաբբասյան բռնագաղթը Արարատյան բարբառը, անշուշտ, տարածման առավել ընդգրկուն սահմաններ է ունեցել, ըստ երևույթին՝ ընդգրկել է Արարատյան դաշտը և Շարուրի դաշտը՝ ընդհուպ մինչև Արաքսի հովտում տեղադրված Նախիջևան քաղաքը և շրջակա Այլապատ, Աստապատ, Կարմիր վանք գյուղերը, ներառյալ Արաքսի հաղիպակաց՝ իրանյան ափում գտնվող Դարաշամբ գյուղը: Ի դեպ, Նախիջևանի տարածքին սահմանակից Արարատի մարզում նույնպես պահպանվել են տեղաբնիկ՝ Արարատյան բարբառի խոսվածքների կղզակներ (Արարատ, Այգավան գյուղեր)¹⁴:

Վայոց ձորի միջբարբառը նույնպես շահաբբասյան բռնագաղթից առաջ տարածման առավել ընդգրկուն սահմաններ է ունեցել, որի ապացույցներից են Երևանի մերձակայքում գտնվող **Չուլմակչի** գյուղում 1679 թվականի երկրաշարժից հետո ճահուկ գավառի Նորս գյուղից վերաբնակված և բնակավայրը **Նորք** վերանվանած¹⁵ հայերի խոսվածքի՝ հնչյունաբանական, բառապաշարային և ձևաբանական հատկանիշների

¹³**Ա. Վարդանեան**, *Նախիջևանի բարբառային քարտեզը*, Հանդես ամսօրեայ, հ. 1-12, 2000, Վիեննա, էջ 457-470:

¹⁴**Հ. Խաչատրյան**, *Արարատի մարզի Արարատ գյուղի խոսվածքը՝ ըստ Հայերենի բարբառագիտական ատլասի ծրագրի (ձեռագիր)*, տետր հ. 197, 1983թ.:

¹⁵**Ա. Այվազյան**, *Նախիջևան. բնաշխարհիկ պատկերազարդ հանրագիտակ*, Ե., 1995, էջ 178-179: **Թ. Հակոբյան**, **Ս. Մելիք-Բախշյան**, **Հ. Բաքսեղյան**, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, Հ. 4, Ե., 1998, էջ 32, 33:

բազմաթիվ ընդհանրությունները Հյուսիսային Նախիջևանի և Ճահուկ գավառի տեղաբնիկ խառսվածքների հետ¹⁶:

Նախիջևանի **Նորս** գյուղը պատմական սկզբնաղբյուրներում նույնանում է Մեծ Հայքի Սյունիք աշխարհի Ճահուկ գավառի **Նորագյուղ** բնակավայրի հետ¹⁷: Գյուղն աշխարհագրորեն տեղադրված է ներկայիս Նախիջևանի ինքնավար հանրապետության հյուսիսային՝ Շահբուզի (Շահապունիք) շրջանի տարածքում (աղբբեջաներեն՝ Nurs, Nursu): Բնականունը ակնհայտորեն հայերեն **նոր** բառի հոգնակի հայցականն է (նորք-**նորս**):

Նախիջևանի Նորս գյուղը 1604 թվականի շահաբասյան բռնագաղթի հետևանքով հայաթափվել է, իսկ նրա բնակիչների մի մասը, հավանաբար մի քանի տասնամյակ ապրելով Պարսկաստանում, հետագայում տեղափոխվել է Չոլմակչի: Միայն 1828 թվականին հաջորդող տարիներին Նորսը կրկին սկսել է հայաբնակ դառնալ՝ Թուրքմենչայի պայմանագրի ստորագրումից հետո այնտեղ են տեղափոխվել Խոյ-Սալմաստից գաղթած հայեր, և մինչև Աղբբեջանի կողմից իրականացված վերջնական հայաթափումը (անցյալ դարի 70-ական թվականները) գյուղը խոսում էր Խոյի բարբառով:

Նորսի հին խոսվածքի մասին պատկերացում կազմելու համար համեմատել ենք աշխարհագրորեն մոտավորապես նույն հորիզոնականի վրա տեղադրված՝ մերձակա տեղաբնիկ գյուղերի՝ Ճահուկ-Շահապունիք գավառի **Մեծուփ** (Օծուփ, աղբբեջաներեն՝ Badamlı) և Նախճավան գավառի

¹⁶**Ա. Վարդանյան**, Նորքի խոսվածքի և Նախիջևանի տարածքի որոշ խոսվածքների բառապաշարային ընդհանրությունները-*«Հայերենագիտության արդի խնդիրներ» գիտական հոդվածների ժողովածու*, Ե., 2018, էջ 92-98:

¹⁷**Ս. Օրբելյան**, նշված աշխատանքը, էջ 404:

հյուսիսային **Ազնաբերդ**(ադրբեջաներեն՝ Əznəbyurd, Calxanqala) գյուղերի խոսվածքները Նորքի խոսվածքի հետ:

Նորքի խոսվածքին անդրադարձել են նաև Վիկտոր Կատվայանը և Հայկանուշ Մեսրոպյանը՝ Երևանի բարբառին նվիրված ուսումնասիրությունների շրջանակներում, և այս խոսվածքում Երևանի տարածքի մյուս խոսվածքներից զգալիորեն տարբերվող հնչյունաբանական, քերականական որոշակի առանձնահատկություններն ակատել¹⁸, որոնք, ի դեպ, ակնհայտորեն համեմատելի են Նորսին մերձակա՝ վերոհիշյալ երկու գյուղերի խոսվածքների համապատասխան հատկանիշների հետ:

Այս համատեքստում պարզել ենք նաև այս երեք խոսվածքների բառապաշարային առնչությունները:

Բառային գուգաբանությունները առաջին իսկ հայացքից աչքի են ընկնում զարմանալի ընդհանրություններով: Դրանցում առկա են առավելապես բառապաշարի այնպիսի շերտեր, որոնք բնակության վայրը փոխելիս մարդիկ հեշտությամբ շարունակում են նոր բնակավայրի առօրյայում կիրառել բնության և շրջապատող աշխարհի հետ կապված հասկացություններ, կենցաղին վերաբերող հասկացություններ, մարդու մարմնի մասերի հետ կապված հասկացություններ, սննդի հետ կապված հասկացություններ, հավատքի, ավանդույթների և սովորույթների հետ կապված հասկացություններ, առավել կիրառական բայեր և այլն:

¹⁸**Վ. Կատվայան**, Երևանի խոսվածքի մասին - «*Ջահուկյանական ընթերցումներ*» միջազգային գիտաժողովի գիտական հոդվածների ժողովածու, Ե., 2018, էջ 124-135: **Հ. Մեսրոպյան**, Երևանի բարբառի ընդհանուր բնութագիրը - «*Երևան*» գիտական հոդվածների ժողովածու, 1-ին պրակ, Ե., 2006, էջ 122-130:

Բառիմաստային զուգաբանություններումնույնպես առկա են բազմաթիվ բառեր, որոնք միանշանակորեն իմաստով համապատասխանում են բոլոր երեք խոսվածքներում:

Համեմատելով Նորքի, Մեծովիի և Ազնաբերդի խոսվածքների՝ Հայերենի բարբառագիտական ատլասի ծրագրում ընդգրկված 478 բառային զուգաբանությունները՝ պարզել ենք, որ դրանցից մոտ 400 միավորը ընդհանուր է: Սա վկայում է այն մասին, որ նորսեցի վերաբնակների սերունդները, ապրելով Նորքում, ավելի քան երեք դարպահպանել են հին խոսվածքի բառապաշարի զգալի մասը՝ մոտավոր հաշվարկով շուրջ ութսուն տոկոսը:

Համանման եզրակացության ենք հանգել, ծանոթանալովնույն տարածքի Ղարադուշ գյուղից և Ճահուկ ավանից 18-րդ դարերում Թուրքիայի Բոլու քաղաք տեղափոխվածկաթուղիկ հայերի խոսվածքներին, որը ուսումնասիրել է ֆրանսահայ բարբառագետ Վարդուշկա Սամվելյանը¹⁹: 2001 թվականին Հայբարբառագիտության միջազգային համագումարի առիթով Ստեփանակերտում հանդիպելով բարբառագետին՝ Թուրքիայի Բոլու և Զանգուղակ քաղաքների տարեց հայ բնակիչներից նրա կողմից ձայնագրված բարբառային խոսքում կրկինբազմաթիվ հնչյունաբանական, բառապաշարային և ձևաբանական հատկանիշների ընդհանրություններ նկատեցինք Նախճավան և Ճահուկ գավառների տեղաբնիկ խոսվածքների հետ:

Այս փաստերը թույլ են տալիս ենթադրելու, որ անցյալում Վայոց ձորի միջբարբառընդգրկել է ոչ միայն Վայոց ձոր և Ճահուկ գավառները, այլև Նախճավան և Շարուր գավառների հյուսիսային հատվածները: Ի

¹⁹**V. Samuelian**, Le dialecte des Arméniens de Bolou (Turquie): Etat des recherches en cours - *Հայ բարբառագիտության միջազգային համագումարի նյութեր*, Ստեփանակերտ, 2001, էջ 2:

դեպ, այս ենթադրությունն ունի նաև պատմական հիմք, եթե հաշվի առնենք 12-15-րդ դարերում հզորացած Օրբելյանների Սյունաց իշխանության գոյության և նրա կենտրոնական գավառ Վայոց ձորի շուրջ մերձակա գավառների բնակչության լեզվական, մշակութային և տնտեսական համախմբման հանգամանքը²⁰:

Այս նկատառումով էլ նպատակահարմար գտանք նախկինում **Վայոց ձորի միջբարբառ** անվանված եզրույթը հետագայում վերանվանել **Ճահուկ-Վայքի միջբարբառ**:

Vardanyan Artak – Historical boundaries of the spread of the Jahuk-Vayk inter-dialect.—In our studies, the Vayots Dzor inter-dialect was called the common dialect of more than a dozen autochthonous villages of Vayots Dzor and northern Nakhichevan, which occupies an intermediate position between the Araratian and Jugha dialects of the northeastern dialect group of the eastern group of dialects of the Armenian language. However, some recent historical and linguistic facts indicate that the Vayots Dzor inter-dialect in the past had more extensive distribution borders (the villages Nors, Garagush, the borough Jahuk of Nakhijevan), therefore this inter-dialect was renamed the Jahuk-Vayk inter-dialect.

Варданын Артак – Исторические границы распространения Джаук-Вайкского междиалекта.—В наших исследованиях Вайоцдзорским междиалектом называли общий говор более десятка автохтонных сел Вайоц Дзора и северного Нахиджевана, который занимает промежуточное положение между араратским и джугинским диалектами северо-восточной диалектной группы восточной группировки диалектов армянского языка. Однако, некоторые вновь выявленные исторические и языковые факты свидетельствуют, что вайоцдзорский междиалект в прошлом имел более пространственные границы распространения (села Норс, Гарагуш, поселок Джаук Нахиджевана),

²⁰Ս. Օրբելյան, նշված աշխատանքը:

следовательно этот междиалект был переименован в Джаук-Вайкский междиалект.

ՆԵՐԴՐՅԱԼ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱՌԱԿԱՆ

ԱՌԱՆՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՆՎԼԵՐԵՆԻ ԵՎ ՀԱՅԵՐԵՆԻ

ՀԱՆՊԱՏՐԱՍՏԻՑ ԲԱՆԱՎՈՐ ԽՈՍՔՈՒՄ

Ինչպես հայտնի է, խոսքում՝ գրավոր, թե բանավոր, հաճախ հանդիպում են այնպիսի տարրեր, որոնք շարակարգային կապի մեջ չեն նախադասության հիմնական խոսքաշարի հետ, ինչպես նաև ուղղակիորեն կապված չեն դրա բովանդակության հետ, բայցնայնպես կատարում են որոշակի գործառույթ: Այդպիսի տարրերից են *ներդրյալ կառույցները*: Լեզվաբանական գրականության մեջ ներդրյալ կառույցները (inserted clauses) հաճախ նույնացնում են *միջանկյալ կառույցների* հետ (parenthetical constructions) և միավորում են դրանք մեկ անվան տակ՝ parenthetical insertions¹: Բ. Իլյիշը տարբերակում է միջանկյալ նախադասությունները ներդրյալ նախադասություններից, սակայն համարում է, որ «նրանց գործառույթը նույնն է, ինչ միջանկյալ կառույցների գործառույթը պարզ նախադասությունում»²: Նույնացնելով միջանկյալ կառույցները ներդրյալ կառույցների հետ՝ Օ. Ալեքսանդրովան և Ս. Տեր-Մինասովան նշում են, որ վերջիններս «հաղորդում են երկրորդական տեղեկատվություն և դրանք նույնիսկ կարելի է հանել խոսքաշարից առանց իմաստային որևէ փոփոխության»³: Մենք գտնում ենք, որ դրանց միջև էական գործառական տարբերություն կա: Ինչպես

¹ **Александрова О., Комова Т.** *Современный английский язык: Морфология и Синтаксис*,

Москва, 1998, էջ 184; **Alexandrova O., Ter-Minasova S.** *English Syntax (Collocation,*

Colligation and Discourse), MSU, 1987, էջ 123-125:

² **Ilyish B.** *The Structure of Modern English*, Ленинград, 1971, էջ 304:

³ **Alexandrova O., Ter-Minasova S.** *English Syntax (Collocation, Colligation and Discourse)*,

MSU, 1987, էջ 125:

իրավացիորեն նշում է Օ. Ախմանովան, «ներդրյալ կառույցները սովորաբար պարունակում են մեկնաբանություն առ այն, ինչ հաղորդվում է ասույթի հիմնական մասում, կամ արտահայտում են տեղեկատվություն, որը հանկարծակի հիշեց հաղորդակցվողը, ինչն առաջացնում է ընդհատում»⁴:

Կարելի է փաստել, որ ներդրյալ կառույցներն արտահայտում են լրացուցիչ տեղեկատվություն, բայց հաճախ կատարում են *մեկնաբանող* գործառույթ: Բաշխումային առումով, ներդրյալ կառույցներն անմիջապես հաջորդում են այն հատվածին, որին վերաբերում է տվյալ ներդրյալ կառույցը: Այդ բաշխումային առանձնահատկությամբ պայմանավորված՝ ներդրյալ կառույցները նախադասության մեջ միջադաս դիրք են զբաղեցնում՝ ի տարբերություն միջանկյալ կառույցների, որոնք նախադասության մեջ կարող են զբաղեցնել ցանկացած դիրք՝ առաջադաս, միջադաս և վերջադաս: Դրանով հանդերձ՝ ներդրյալ կառույցները *գրավոր* խոսքում չեն խախտում նախադասության շարակարգային հարաբերությունները, ինչպես նաև նախադասության իմաստային ամբողջությունը: Նախադասության շարահյուսական և իմաստային ամբողջությանը նպաստում են նաև կետադրական նշանները, որոնք հստակ առանձնացնում են ներդրյալ կառույցը տվյալ նախադասության հիմնական մասից:

Մակայն առ այսօր ներդրյալ կառույցները ուսումնասիրել են հիմնականում գրավոր խոսքում: Բանավոր հանպատրաստից խոսքում ներդրյալ կառույցները առանձնանում են մի շարք գործառական դրսևորումներով, որոնք տարբերակում են դրանք գրավոր խոսքում կիրառվող ներդրյալ կառույցներից: Մասնավորապես, բանավոր հանպատրաստից խոսքում ներդրյալ կառույցները կարող են հնչել ցանկացած պահին՝ դրանով իսկ առաջացնելով շարահյուսական “վթարներ”, այսինքն՝ վերջիններս կարող են խախտել շարակարգային հարաբերությունները, մի բան, որը տեղի չի ունենում գրավոր խոսքում:

⁴ **Akhmanova O.** *Patterns and Productivity*, MSU, 1973, էջ 98:

Դա հիմնականում պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ հաղորդակցվողը կարող է ցանկացած պահին հիշել և անմիջապես հնչեցնել այն տեղեկատվությունը, որն արտահայտված է ներդրյալ կառույցով: Կախված իրենց հաղորդակցական կարևորությունից և մի շարք այլ գործոններից՝ ներդրյալ կառույցները կարող են ստանձնել տարաբնույթ շարահյուսական ձևեր:

Սույն հոդվածում կներկայացնենք ներդրյալ կառույցների գործառական առանձնահատկությունների վերլուծությունը գուգադրության լուսի ներքո, մասնավորապես՝ երկու տիպաբանորեն տարբեր լեզուների՝ անգլերենի և հայերենի գուգադրությամբ: Որպես փաստական նյութ՝ վերլուծության համար օգտագործել ենք ոչ պաշտոնական հարցազրույցներ, որոնք անցկացրել ենք լեզվակիրների հետ ԱՄՆ-ի, Անգլիայի և Հայաստանի տարբեր քաղաքներում: Ինչպես ցույց է տվել մեր փաստական նյութը, ներդրյալ կառույցները հանպատրաստից բանավոր խոսքում կարող են տարաբնույթ արտահայտումներ ստանալ՝ պայմանավորված տարբեր գործոններով, ուստի ներդրյալ կառույցների առանձնահատկությունները կներկայացնենք առանձին-առանձին:

Ինչպես արդեն նշվել է, բանավոր հանպատրաստից խոսքում ներդրյալ կառույցները, հայտնվելով խոսքաշարում, առաջացնում են շարահյուսական վթարներ և որպես դրա հետևանք՝ շարահյուսական հատույթներ՝ խախտելով նախադասության ներքին շարակարգային հարաբերությունները: Ընդ որում, ներդրյալ կառույցից հետո խոսքաշարը կարող է շարունակվել ընդհատված մտքով: Բերենք օրինակներ մեր փաստական նյութից (ներդրյալ կառույցները նշված են շեղատառերով).

1. They still have to .. children, they still have to look after the home, because **they**
tend to be the ones who.. whether through nature or not they still
tend the ones that are capable a lot more or more capable or, perhaps, are more used to it. (interview with Ch. Tiplady)

2. For example, there are more women today who feel it's possible,...
and we do work

within certain industries, for example, you see more women bus drivers, taxi drivers, whereas that was before, for example, in my profession, mechanics, for example, as well, you read or you see female mechanics who are working. (interview with Ch. Tiplady)

Օրինակներից երևում է, որ ներդրյալ կառույցներից հետո (whether through nature or not; and we do work within certain industries) խոսքաշարը շարունակվում է մինչ այդ ընդհատված խոսքաշարով, սակայն որոշակի բառային փոփոխություններով (they tend to be the ones *who* – they still tend the ones *that*; for example, *there are* more women today – for example, *you see* more women): Ինքնին հասկանալի է, որ բնական, հանպատրաստից խոսքում հաղորդակցվողը որոշակի դադարից հետո չէր կարող նույնությամբ վերականգնել խոսքաշարը, ուստի ներդրյալ կառույցին հաջորդող խոսքաշարը հնչում է բառային որոշակի փոփոխությամբ: Գործաբանական առումով, օրինակներում ներդրյալ կառույցներն արտահայտում են լրացուցիչ տեղեկատվություն:

Հարկ է նշել, որ ներդրյալ կառույցներն ունեն արտահայտման տարբեր ձևեր և ընդարձակման տարբեր աստիճաններ՝ բառակապակցություն (whether through nature or not) կամ նախադասություն (and we do work within certain industries): Կարելի է ենթադրել՝ որքան ընդարձակ է ներդրյալ կառույցը, այդքան փոփոխված կլինի դրան հաջորդող ընդհատված խոսքաշարը:

Սակայն միշտ չէ, որ ներդրյալ կառույցին հաջորդող բառը կամ բառակապակցությունը տարբերվում է ներդրյալ կառույցին անմիջապես նախորդող բառից կամ բառակապակցությունից: Մեր փաստական նյութը ցույց է տալիս, որ ընդհատումից հետո խոսքաշարը կարող է շարունակվել նույն բառով, ինչ մինչ ընդհատումը: Դա, որպես կանոն, տեղի է ունենում, երբ խոսքաշարն ընդհատվում է մեկ բառով: Բերենք օրինակներ անգլերենի նյութից:

1. So, **my mother**..., *you know, they had four children*, and **my mother** in the early days, certainly, spent time looking after the family,... (interview with L. Heslop)
2. So, **the colleges**..., *whichever their character*, **colleges** set out their machine standards. (interview with S. Kerr)

3. I've been living in Newcastle since 1998. I used to live in... in the South, which is a little bit different, but um. Newcastle is more . industrial city, maybe, **but**.. *I mean in the past it was more male dominated, sutty, it's got background in industry*,

K.V. Shipbuilding.

C.P. *Shipbuilding and things like that um. you know, where, you know, the men*

worked, the women stayed at home um....

K.V. Ok.

C.P. **but** I haven't had that experience, so... (interview with C. Preston)

4. The other problem is that um. extended family, for example, **grandparents**..., *I am*

a grandparent, I am still working. So, I do not have free time . to look after the children, because I still have.. because the.. the age for retirement in the UK gets higher and higher and higher. So, it's now sixty two for me, then it will be sixty six sixty seven. So **grandparents** are not available to look after the children. (interview with Sheily)

Ինչպես երևում է օրինակներից, ներդրյալ կառույցին հաջորդող խոսքաշարը սկսվում է նույն բառով, որով ընդհատվել է խոսքաշարը (my mother – my mother, the colleges – colleges, but – but, grandparents – grandparents): Եթե առաջին և երկրորդ օրինակներում ներդրյալ

կառույցներն իրենց ընդարձակությամբ աչքի չեն ընկնում, ապա նույնը չի կարելի ասել երրորդ և չորրորդ օրինակների մասին: Դա մասամբ պայմանավորված է նրանով, որ ներդրյալ կառույցները սույն օրինակներում կատարում են տարբեր գործառույթ: Մասնավորապես, առաջին օրինակում you know, my mother had four children ներդրյալ կառույցը իր գործառույթով արտահայտում է գուտ լրացուցիչ տեղեկատվություն: Երկրորդ օրինակում whichever their character ներդրյալ կառույցն ունի զիջման իմաստ: Երրորդ և չորրորդ օրինակներում ներդրյալ կառույցները կատարում են մեկնաբանող գործառույթ: Հաղորդակցվողները ցանկանում են մեկնաբանել իրենց խոսքաշարի որոշ բառերի կիրառությունը: Մասնավորապես, երրորդ օրինակում հաղորդակցվողը մեկնաբանում է “industrial” բառը և դրա առնչությունը ‘Նյուքասլի’ որպես արդյունաբերական և ըստ այդմ տղամարդկանց գերակայությամբ քաղաքի հետ: Մեկնաբանողական գործառույթի մասին է խոսում նաև ներդրյալ կառույցի սկզբում կիրառված I mean արտահայտությունը: Չորրորդ օրինակում I am a grandparent, I am still working ներդրյալ կառույցի առաջին երկու նախադասություններն արտահայտում են լրացուցիչ տեղեկատվություն, իսկ դրանց հաջորդող խոսքաշարը, ըստ էության, մեկնաբանում է դրան նախորդող խոսքաշարը, որը սկսվում է մինչ այդ ընդհատված grandparents բառով:

Ընդհատումից հետո խոսքաշարը նույն բառով սկսելը թերևս կարելի է բացատրել այն հանգամանքով, որ ընդհատված հատվածն արտահայտված է մեկ բառով, ուստի ընդարձակ խոսքաշարից հետո նորից վերադառնալ ընդհատված բառին դժվար չէ:

Նմանատիպ դեպքեր գտնում ենք նաև հայերենում, բայց ավելի սակավաթիվ քանակով, քան անգլերենում՝

1. Որտեղ պահանջվում է դայակի, խոհարարի, ինչու չէ, նաև սպասավորի

աշխատանքներ, ապա **այդտեղ..** և *բնական է, որ դրանք քիչ վարձատրվող աշխատանքներ են, այդտեղ* արդեն լինում է

այդպես, որ ընտանիքից աշխատում է կինը... (հարցազրույց Ն.Կ.-ից)

2. Եվ ներկայումս տեսնում եմ **և.. ը. ոչ պետական կառուցվածքներում, բայց մասնավոր կառուցվածքներում** այդ երիտասարդները՝ **և** աղջիկները և տղաները լավ էլ վարձատրվում են (հարցազրույց Ն.Կ.-ից)

Երկու օրինակներում էլ ներդրյալ կառույցները (*և բնական է, որ դրանք քիչ վարձատրվող աշխատանքներ են; ոչ պետական կառուցվածքներում, բայց մասնավոր կառուցվածքներում*) արտահայտում են լրացուցիչ տեղեկատվություն: Հարկ է նշել, որ երկրորդ օրինակում ներդրյալ կառույցից հետո խոսքաշարը շարունակվում է ոչ թե անմիջապես **և** շաղկապով, այլ *այդ երիտասարդները* բառակապակցությամբ, որը վերաբերում է դրան հաջորդող *և՛ աղջիկները, և՛ տղաները* հատվածին:

Թե՛ անգլերենի, թե՛ հայերենի փաստական նյութը վկայում է, որ երբեմն ներդրյալ կառույցից առաջ ընդհատված խոսքաշարը ներդրյալ կառույցից հետո կարող է կրկնվել մասնակիորեն, օրինակ՝

One of the group... *as, probably, you will be married at some time in the near future,*

so .. usually **the group** will all be boys and that's the case that's called “stark party”, if

it's all girls, it's called “hen party”. (interview with L. Heslop)

Երբ արդեն նոր հասարակարգում էր, **արդեն այս հասարակարգը .. ես չեմ**

ուզում որակարգել էս պահին հասարակարգերը, բայց բոլոր դեպքերում

արդեն այս դերի խնդիրը մի քիչ բարդացրեց, որովհետև այլևս չապահովելով

համապատասխան աշխատատեղ, կտրուկ, ասենք, նրա համար չսահմանել

այս ինչ տեղը, բայց նրանց թողեց ազատ (հարցազրույց Հ.Հ.-ից)

Ինչպես երևում է օրինակներից, ներդրյալ կառույցներից (*as, probably, you will be married at some time in the future, ես չեմ ուզում որակարգել էս պահին հասարակարգերը*) հետո հաջորդող խոսքաշարը իրացվում է մասնակիորեն (*one of the group – the group, արդեն այս հասարակարգը – արդեն այս դերի խնդիրը*):

Երկու լեզուներում էլ հանդիպում ենք այնպիսի դեպքերի, երբ ներդրյալ կառույցին հաջորդող խոսքաշարը շարունակվում է ոչ թե ընդհատված, այլ *հոմանիշային* կամ *փոխարինող* բառով՝

Many large organizations.. *I used to work for the government, I was a civil servant, and they* have the provision for what we call “paternity leave”. (interview with L. Heslop)

1. Եվ էդ **երիտասարդները**, ովքեր.. *ներքին կարգի ուժը նրանց թույլ է..* էդքան **նրանք** աշխատել են իրենց վրա, հիասթափություն են ապրում: (հարցազրույց Ն.Կ.-ից)

2.....որը, այո, հոգեբանորեն **ազդում է..** *որքան էլ որ կինը լինի ը. քարձր*

մակարդակի անձնավորություն, բայց թե արտահայտվում է անձնական

հարաբերություններում, որը բերում է ամուսնալուծություններին, դա արդեն

ազդում է նաև երեխաների վերաբերմունքի մեջ իր հոր նկատմամբ, և սա

արդեն բերում է մեծ-մեծ պրոբլեմների: (հարցազրույց Ն.Կ.-ից)

Երկու լեզուների օրինակներում նկատում ենք բառերի փոխարինում ներդրյալ կառույցներից հետո, սակայն դրանց դրսևորումները, կարծում ենք, որոշակիորեն տարբեր են: Մասնավորապես, անգլերեն օրինակում many large organizations բառակապակցությունը ներդրյալ կառույցից հետո փոխարինվում է they անձնական դերանունով, քանի որ իր վերաբերյալն ունի նույն անվանական արժեքը, ուստի հարկ չկա նորից կրկնել many large organizations ընդարձակ բառակապակցությունը: Հայերեն օրինակում **ազդել** բայը փոխարինվում է **արտահայտել** բայով, քանի որ ունի հոմանիշային իմաստ:

Հայերենում հանդիպում ենք դեպքերի, երբ ներդրյալ կառույցն ընդհատում է խոսքաշարը, իսկ հաջորդող խոսքաշարը ընդհատված խոսքաշարի շարունակությունն է.

Ոչ մեկը թող չվիրավորվի՝ **ոչ կոմունիստական առաջնորդներից.. ես ինքս**

պարտկոմ եմ եղել ֆակուլտետի, 6 տարի կուսակցության անդամ եմ եղել, ոչ մի

սրբություն ինձ համար, ինձ համար մերժելի չէ: (հարցազրույց Է.Կ.-ից)

Սույն օրինակի առանձնահատկությունն այն է, որ, ի տարբերություն այլ օրինակների, ներդրյալ կառույցին հաջորդող խոսքաշարն ընդանում է առանց բառային կրկնողության, փոխարինման կամ ընդհատված խոսքաշարի հետ շարակարգային կապերի խախտման: Վերջին հանգամանքը մեզ թույլ է տալիս ենթադրել, որ տվյալ դեպքում տեղի է ունենում ընդհամենը խոսքաշարի ընդհատում, բայց ոչ շարահյուսական վթար:

Այսպիսով՝ կարելի է փաստել, որ ներդրյալ կառույցները հանպատրաստից բանավոր խոսքում ունեն տարաբնույթ դրսևորումներ և այդ դրսևորումներով հանդերձ տարբերվում են գրավոր խոսքում կիրառվող ներդրյալ կառույցներից: Զուգադրական առումով կարելի է ասել, որ երկու լեզուներում էլ գերիշխում են ներդրյալ կառույցների զուգաձև հատկանիշները թե՛ քանակական, թե՛ որակական առումով, քանի որ, ինչպես փաստում են մեր տվյալները, ներդրյալ կառույցների արտահայտման միջոցները և դրանցով պայմանավորված խոսքաշարային դրսևորումները առկա են երկու լեզուներում և չեն ենթադրում հատուկ լեզվամշակութային դրսևորումներ:

K.Velyan – Functional peculiarities of inserted clauses in spontaneous talk in English and Armenian. The article covers the distinctive properties of inserted clauses met in spontaneous spoken English and Armenian. The main focus of the coverage is on the formal and distributional properties of inserted clauses, as well as functions manifested by inserted clauses. As the analysis reveals, inserted sentences can be expressed by a whole range of syntactic means,

including simple sentences, composite sentences and even extended suprasentential constructions. Inserted clauses in spontaneous language, as opposed to those in written language, tend to break integral syntagmatic relations in utterances, thus generating syntactic fragments. When appearing in spontaneous spoken discourse, inserted clauses manifest specifying and additive functions. In terms of contrastive analysis of inserted clauses in English and Armenian, we mostly observe functional convergences rather than divergences.

К. Велян – Функциональные особенности вставочных конструкций в английской и армянской спонтанной речи. В статье рассматриваются отличительные свойства вставочных конструкций в спонтанной английской и армянской речи. В центре внимания формальные и дистрибутивные свойства вставочных конструкций, а также функции, выполняемые вставочными конструкциями. В формальном плане вставочные конструкции выражаются простыми предложениями, сложными предложениями, а также сверхфразовыми единствами. Как показывает анализ, вставочные конструкции в спонтанной речи, как правило, нарушают синтагматические отношения в пределах высказывания, тем самым вызывая синтаксические фрагменты. Появляясь в высказываниях, вставочные конструкции выполняют поясняющую и дополнительную функции. В плане сопоставления функциональных особенностей вставочных конструкций в английском и армянском языках, мы обнаруживаем больше конвергентные черты, чем дивергентные.

Արքահայրան Անահիտ	Քասախ գետի ավազանում գտնվող մի քանի հնաբնակ գյուղերի ժողովրդագրական եվ բարբառային պատկերը.....3
Աւետիսեան Լուսինէ	ԱՐՀԱԻԻՐՔ բառը կամ՝ Հարամանին այնքան էլ սարսափելի չէ, որքան թուում է..... 27
Բառնասյան Ջեմմա	Բարբառագետ Ալբերտ Խաչատրյանի ծրագրային մի հոդվածի շուրջ (ծննդյան 70-ամյակի առիթով)35
Գևորգյան Գայանէ	Արաբկիր քաղաքի լեզվական յուրահա տկությունների ընդհանուր բնութագիրը..... 43
Գրիգորյան Գայանէ	Հայերենի գործածությունը Կալիֆոռնիա նահանգում ըստ խոսողների ծննդավայրի..... 57
Հովհաննես Ջաքարյան	Կեղեքեկ, խողխողեկ, քակ/տ/եկ, կէս և մի քանի այլ բառերի ստուգաբանություն.....67
Թադևոսյան Հասմիկ	Կենդանիների անվանումներով ախտանունները «Բժշկարան ձիոյ» երկում (XIIIդ.) 81
Խաչատրյան Հասմիկ	Ազգակցական հարաբերություններ արտահայտող բառանունների բարբառային պատկերը Արագածոտնի տարածաշրջա- նում..... 96
Խաչատրյան Վալենտին	Հունաբանության դրսևորումներ Ղազար Փարպեցու երկերում.....108
Ծատուրյան Լիլիթ	Խնդրառության առանձնահատկությունները ժամանակակից հայերենում..... 117

<i>Կատվայյան Վիկտոր</i>	Կոտայքի մարզի որոշ խոսվածքների առնչությունը Վանի բարբառին.....127
<i>Մարգարյան Անայա</i>	Մի քանի դիտարկումներ ածականի խոսքիմասային փոխանցումների մասին..... 138
<i>Միքայելյան Սոնա</i>	Արագածոտնի մարզի բարբառային միավորների՝ արաբերենից փոխառված բառաշերտը (ըստ Ապարանի շրջանի մի քանի գյուղերի խոսվածքների).....160
<i>Մխիթարյան Գայանե</i>	Հայերեն-ուրարտերեն լեզվական առնչությունների հարցի շուրջ.....169
<i>Վարդանյան Արտակ</i>	Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի տարածաման սահմանները.....183
<i>Վելյան Կարեն</i>	Ներդրյալ կառույցների գործառական առանձնահատկություններն անգլերենի և հայերենի հանպատրաստից բանավոր խոսքում..... 194